

14. ÉVFOLYAM 1. SZÁM (2024)

TARTALOM

Tanulmányok

Kövér Ágnes:

A nemi hierarchiák naturalizálásától a dekonstrukció(k) lehetőségéig
A szimbolikus rendszerek nemi hierarchiákat konstruáló ereje és a reakciós
genderkonstrukciók az autoriter illiberalizmus korában 1–31

Bodor Ákos – Grünhut Zoltán – Hegedűs Márk – Varjú Viktor:

A klímaváltozáshoz való viszonyulás a magyar társadalomban
Tagadás, aggodalom és cselekvés 32–51

Kovács Beáta:

A migránsok és az elvadult vegánok
Migrációs félelmek és klímaszorongás a parlamenti pártok aktivistáinak körében 52–86

Sebestyén Annamária:

Miért nem vesznek részt a politikailag aktív fiatalok a pártokban?
A pártpolitikai részvétel ellenőztönzői a magyar egyetemisták körében 87–110

In memoriam

Kovács Éva és Vajda Róza (szerkesztette):

„A társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójára voltam kíváncsi”
Interjútüredék Ladányi Jánossal 111–123

Kitekintő

Hajdu Gábor – Huszár Ákos – Sik Endre:

Olvass sokat és sokfélét! 3.
Stílusosan öregedni 124–126

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Dupcsik Csaba, Győri Ágnes, Herke Boglárka (főszerkesztő), Kiss Márta, Kovács Mariann, Kőszeghy Lea, Kristóf Luca, Kucsera Csaba, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám

Felelős kiadó: a TK főigazgatója

Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.hun-ren.hu

KÖVÉR ÁGNES¹

A NEMI HIERARCHIÁK NATURALIZÁLÁSÁTÓL A DEKONSTRUKCIÓ(K) LEHETŐSÉGÉIG

A szimbolikus rendszerek nemi hierarchiákat konstruáló ereje és a reakciós genderkonstrukciók az autoriter illiberalizmus² korában

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.1>

ABSZTRAKT

A tanulmány megvizsgálja a szimbolikus rendszerek egyes elemeit, az észlelésnek, a nyelvnek és a nemek reprezentációjának azon kontextusait, amelyek felépítik és naturalizálják azt a nemek hierarchiáján alapuló szimbolikus hatalmat és strukturális valóságot, amelynek egyszerre vagyunk elszennvedői és újrakonstruálói. Rávilágít továbbá a tudomány szerepére a nemi viszonyok hierarchikus rendjének előállításában és évszázadokon keresztül történő igazolásában. Mindezt a 20. század második felének filozófiai és társadalomtudományi, a posztstrukturalizmust, a fenomenológiát és a posztmodernt magába foglaló áramlatainak segítségével teszi, melyek – elsősorban a nyugati világban – jelentősen hatottak a nemekről és nemi viszonyokról való gondolkodásra. Végül a tanulmány fókuszba helyezi azokat a kísérleteket, amelyek a szimbolikus rendszerek erejével, a nyelven keresztül, a dekonstrukció eszközeivel próbálták lebontani a hierarchiát, majd áttekinti a nőiesség dekonstrukciójának a 20. század elején induló és máig tartó kísérleteit. A tanulmány választ keres arra, hogy a szimbolikus rendszerek különféle elemei hogyan tesznek fogékonnyá a hagyományos nemi szerepek és szerepelvárások elfogadására, és hogy hogyan használja ezeket az eszközöket korunk autoriter illiberalizmusa a patriarchátus restaurálásának jelenkori folyamatában, illetve hogyan használhatók ugyanezen szimbolikus eszközök a nemi hierarchiák és a nemi elnyomás elleni küzdelemben.

Kulcsszavak: nemi hierarchiák naturalizálódása, szimbolikus rendszerek, hatalmi viszonyok, biológiai esszencializmus, dekonstrukció, tekintélyelvű illiberalizmus, alternatív diskurzusok, a „nőiesség mint álarc”, emancipációs küzdelmek

¹ egyetemi tanár, ELTE Társadalomtudományi Kar

² Az autoriter illiberalizmus kifejezést a jelen írásban kordiagnózis megjelölésként használom. Az illiberalizmus a 2000-es évektől az amerikai és európai politikában egyre erőteljesebben megjelenő, és a 2010-es évektől Magyarországon, autoriter adalékkal főárammá váló jobboldali államkapitalizmust fedi le.

FROM THE NATURALIZATION OF GENDER HIERARCHIES TO THE POSSIBILITY OF DECONSTRUCTION(S)

The power of symbolic systems in forming gender hierarchies and reactionary gender constructions in the age of authoritarian illiberalism

ABSTRACT

The paper explores the constituent components of symbolic systems, including perception, linguistic constructs, and the representation of gender, which contribute to the establishment and normalization of symbolic authority and the structural framework predicated upon gender hierarchies. Moreover, the text elucidates the pivotal role of scientific discourse in the generation and legitimization of gender-based hierarchical arrangements across epochs. Drawing upon the philosophical and sociological movements prevalent in the latter half of the 20th century, notably post-structuralism, phenomenology, and postmodernism, the text delineates the profound influence of these, particularly within Western discourse, in shaping conceptions of gender and gender relations. Furthermore, the study directs attention toward attempts to subvert hierarchical paradigms through deconstruction methodologies. Finally, the study explores those efforts which, from the beginning of the 20th century to the present, have applied the metaphor of „femininity as a mask” to protect women’s autonomy and independence. The paper seeks to discern the mechanisms by which various components of symbolic systems predispose us to acquiesce to traditional gender roles and expectations and the ways in which symbolic systems are utilized by authoritarian illiberalism to restore patriarchal rule.

Keywords: naturalization of gender hierarchies, symbolic systems, power relations, biological essentialism, deconstruction, authoritarian illiberalism, alternative discourses, “femininity as a mask”, emancipation struggles

A NEMI HIERARCHIÁK NATURALIZÁLÁSÁTÓL A DEKONSTRUKCIÓ(K) LEHETŐSÉGÉIG

A SZIMBOLIKUS RENDSZEREK NEMI HIERARCHIÁKAT KONSTRUÁLÓ EREJE ÉS A REAKCIÓS GENDERKONSTRUKCIÓK AZ AUTORITER ILLIBERALIZMUS KORÁBAN

BEVEZETÉS

Sokféleképpen nevezik azokat az elmúlt jó másfél évtizedben tapasztalható hazai és nemzetközi társadalmi tendenciákat, melyek háttérrel és kontextust biztosítanak azoknak a nemi politikáknak, amelyek explicit és implicit formában, normatív és diszkurzív eszközökkel igyekeznek visszavenni a nemek közötti egyenlőség eddig elért eredményeit és újra „feltalálják” a „jól bevált” és természetesként interpretált nemi hierarchiát. Vannak, akik konzervatív forradalomként jelölik (Bourdieu 1998; Garrett 2010; Grabowska 2012), vannak, akik, neopatriaralizmusként (Hanson–Kopstein 2022) vagy neoliberális-neo-patriarchátusként (Campbell 2014; Gregor 2018), és vannak, akik reakciós populizmusként (Fraser 2017; Capelos et al. 2021) vagy poszt-neoliberalis ordonacionalizmusként (Davies–Gane 2021; Geva 2021). A megjelölések azt a fordulatot reflektálják, amely a „beágyazott kapitalizmus” (Bourdieu 1998) korlátait felszámoló – az 1970-es évek végétől egyre zabolátlanabbá váló (Brown 2019) – neoliberalizmus nacionalista és nativista szimbolikus-kulturális lehorgonyzására törekszik. Tanúi lehetünk az európai és amerikai kontinensen³ a hibrid, illiberális rendszerek növekvő térhódításának, a neoliberalizmus és a kormányzati hatalmat gyakorló radikális-jobboldali populizmus fokozódó fúziójának (Hendrikse 2018). Magyarországon a kapitalizmus sajátos mutációjaként a jobboldali populizusból kinövő autoriter államkapitalizmus rendszere épült fel 2010 után, mely többek között pénzügyi nacionalizmus útján rekonstruálja a kapitalista gazdaságot, ahol az új „nemzeti tőkésosztály” kialakítása kliensrendszer kiépítésével, a nepotizmus és a korrupció eszközeivel történik (Sebők–Simons 2022). Megtartva a tőke érdekeinek korlátlan érvényesülését, a rendszer leépíti a társadalmi szolidaritás és gondoskodás intézményrendszerét, és új – nemzeti-nacionalista-tradicionalista – alapokra próbálja helyezni a közösség kohézióját. Mindez, jórészt az útfüggőségnek (*path-dependency*) köszönhetően, párosul egy erős autoriter színezettel (Csanádi et al. 2022). A növekvő egyenlőtlenségek felett érzett elégedetlenséget az új konzervativizmus retorikájával, a familista⁴ és nyíltan kirekesztő politikákkal szereli le és tereli azt a rendszer által kijelölt ellenségek irányába.⁵ Kifogásolja a férfiak és a nők közötti egyenlőséget, a másokat tiszteletben tartó politikailag korrekt beszédet, a migrációt megengedő törvényeket, és megerősíti az etnikailag és vallásilag homogén lakosság kívánalmát. Ideológiája a kizáráson, a kirekesztésen, a másokkal szembeni önmeghatározáson, és azon a vágyon alapul, mely a társadalom egy korábbi idealizált állapotát kívánja helyreállítani,

3 Bár e tekintetben Kína és Oroszország a tipikus példái az autoriter illiberalizmusnak.

4 A familizmus mint társadalmi állapot olyan társadalmakban jellemző, ahol a bizalom általános szintje alacsony, a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek, mivel az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve (Dupcsik–Tóth 2008).

5 Az ellenségkategória idővel egyre szélesedik: Brüsszeltől, az LMBTQ közösségen át, a „genderideológiáig” és a független civil szervezetekig terjed.

s „amelyet nosztalgia és/vagy a kiváltságok valós vagy vélt elvesztése vezérel” (Butler 2016).

Jelen dolgozat arra keresi a választ, a fenti társadalmi feltételek háttere előtt, hogy melyek azok a legfőbb meghatározó tényezők, amelyek lehetővé teszik és/vagy megkönnyítik – a 21. századra megroppanó – nemi hierarchiák újrateremtését, a patriarchális status quo megerősítését annak kedvezményezettjei által az egyik oldalon, illetve az alárendeltség és a reakciós nemi konstrukciók elfogadását a másikon.

A 20. század második felétől – köszönhetően a feminista mozgalmaknak és a demokrácia egyenlőségi-deológiájának és-kultúrájának – a nyugati társadalmak kulturálisan és politikai cselekvéseikben is magukévá tették a nemek közötti egyenlőség értékét, s az ebből következő politikák a korábbi hatalmi és kulturális viszonyok jelentős átalakulását hozták,⁶ mely a nőket egyre inkább a cselekvő ágens kategóriába emelte.

A létezett szocializmus országai, köztük Magyarország, más utat követtek e tekintetben. Itt az „alap” mindent meghatározó prioritását valló gondolkodás és a ráépülő politikák elsősorban a nők munkaerőpiaci részvételére koncentráltak és a „felépítmény” szimbolikus-kulturális viszonyainak átalakítását lényegében figyelmen kívül hagyták. A politikai részvétel és cselekvés korlátait pedig a párt-diktatúra jelölte ki, nem csupán a nők számára. Az emberek konzervatív, familista modellek irányába történő elmozdulását a rendszerváltást követően, jórészt az ún. államfeminizmus ellentmondásainak (a nők kettős tehervállása, a családi viszonyok félutas átalakulása) az ellenreakciójaként lehet értelmezni. Persze azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a rendszer – például Magyarországon a Kádár-rendszer, de a sztálinista Szovjetunió is 1934-től – megriadva a gazdasági és kulturális átalakulás a családot és a nőket, majd az ebből adódó társadalmi működéseket érintő következményeitől, maga fordult a konzervatív családmódel és nőértelmezés irányába: „A társadalom változik, de a család maradjon a régi” (Adamik 2012:16).

A rendszerváltást követően a hagyományos nemi szerepek felé tanúsított fokozódó affinitást erősítette az is, hogy a nők növekvő munkaerő-piaci és tudástermelés-beli részvétele továbbra is horizontális és vertikális szegregáció fennmaradása mellett, a két nem között tapasztalható fizetési különbségek fennmaradásával, és a hagyományos szerepek, azaz a fizetetlen reprodukív tevékenységek nők felelősségi körében tartásával valósult meg. Tehát tovább élt a Kádár-rendszerben már strukturális megalapozást nyert nemek közötti egyenlőtlenség mind a munkaerő-piac, mind a politikai részvétel tekintetében, amelyek alapjául szolgálnak a nemek közötti hatalmi hierarchia fenntartásának. Mindennek ellenére a nők jelenléte láthatóbbá vált az értelmiségi és valamelyest a vezetői rétegekben, többek között a felsőoktatásban való megemelkedett részvételüknek köszönhetően, s ezzel összefüggésben egyre gyakoribbá vált a nemi hierarchiát megkérdőjelező diskurzus.⁷

A nő mint cselekvő ágens társadalmi tapasztalata, összekapcsolódva a nyugati egyenlőségi politikák eredményeinek „ijesztő”⁸ látványával, valamint a nyugati neoliberális identitáspolitikák válságjelenségeivel, a kiváltságok valós vagy vélt elvesztésének érzetét és sok esetben morális pánikot keltett a történetileg be-

6 Ez még akkor is igaz, ha látjuk, hogy sok tekintetben a neoliberális gazdasági-politikai rendszer a '90-es évektől jelentősen kooptálta és emancipációs céljaitól jórészt eltérítette az egyenlőségi törekvéseket.

7 Az 1990-es évektől egyre több a nemek közötti egyenlőséget firtató kutatás és publikáció, a nemek közötti hatalmi viszonyokat vizsgáló egyetemi program, illetve számos a témában érdekelt civil szervezet és mozgalom jelent meg.

8 „Európában járva, ha jól emlékszem, a stockholmi városházán találkoztam olyannal, hogy ötven férfi és ötven nő ült egymás mellett vagy netán egymással szemben a városházán. Számomra ijesztő volt, hiszen, ha valami diszkrimináció, akkor az, hogy nem a rátermettség, hanem a nem dönti el, hogy ki legyen jelölt, ki kerüljön a listára. Én ezt mint diszkriminációt életem és nem mint lehetőséget. Úgy érzem, ez a magyar gyakorlattól idegen, és jó is lenne elkerülni...” – idézet az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló T/5585. számon benyújtott törvényjavaslat parlamenti vitájából 2003. 11. 25. Harrach Péter (Fidesz) felszólalása. Kiemelés tőlem.

rögzött patriarchális viszonyrendszer hagyományos szereplői körében – különösen a hegemon maszkulinitás⁹ piramisának csúcsán. A nemi egyenlőségi retorikát hangsúlyozó politikai liberalizmus elleni támadás fő csomópontja éppen azért lehet a „gender”/ „társadalmi nem” fogalma, mert a nemi viszonyokat társadalmi-hatalmi keretekbe helyezve értelmezi. Ezért a „gender” mint társadalomértelmezési eszköz elleni támadás a hagyományos világrend és kiváltságtudat megerősítésének eszközévé (Butler 2019) vált a 2010-es évektől a nyugati világban, de különösen élesen a kelet-közép-európai országokban és Magyarországon, ahol a „gender” a fősodorbeli reakciós illiberális retorika egyik fő fegyvere lett.

Azonban mind a nyugati, mind a posztoszocialista világban többről van szó, mint a kiváltságok elvesztésétől való félelem. A nemi hierarchia ugyanis a társadalmi és gazdasági erőforrások újratermelésének olyan alapfeltétele, amelynek felborulása a kapitalizmus egészének továbbélését fenyegeti. Ennek egyik lényegi eleme a nemek társadalmi pozíciójának és funkciójának olyan módon való meghatározása, amelyben kizárólagosan a nők feladata biztosítani a fizetetlen gondoskodási, szolgáltatói és érzelmi munkákat, valamint a következő generációk és a férfi munkaerejének újratermelését (Csányi–Gagyí–Kerékyártó 2018).

A nemi hierarchia fenntartását és újratermelődését a munkamegosztásra épülő hatalmi, strukturális alapokon túl a szimbolikus hatalmat (Bourdieu 1991) felépítő rendszerek segítik, melyek egyszerre működnek eszközként és önálló generatív erőként. A szimbolikus hatalom az emberek világról alkotott gondolkodását alakítja és irányítja a szimbólumok, az észlelés, a nyelv, a reprezentáció manipulációján keresztül. A társadalmi világról alkotott felfogások strukturálásával a szimbolikus rendszerek elősegítik a világ szerkezetének kialakítását (Bourdieu 1991), de egyben transzformatív potenciállal is bírnak. Ugyanis a szimbolikus rendszerek terepén folyik az a küzdelem is, amely megpróbált(j)a felforgatni a nemi hierarchiát és láthatóvá tenni annak érdekvezéreltségét és megváltoztathatóságát.

A nemi szerepekről alkotott tradicionalista-fundamentalista gondolkodás előretörését alapvetően az teszi lehetővé, hogy a nemekről alkotott képünk történetileg és kulturálisan mélyen beágyazott, strukturálisan alapjaiban megtámogatott, így az egyik legnehezebben megközelíthető, és diszkurzívan feldolgozható téma mind a tudományos, mind a hétköznapi beszédben. Ráadásul a nemi fundamentalizmus egyfajta illuzórikus „stabilizáló” funkcióval is bír, különösen a társadalmi-gazdasági változások következtében előálló, növekvő egyenlőtlenségeket és bizonytalanságokat generáló anómiás időkben. Ilyenkor a közgondolkodás fogékonyra válik azokra a világmagyarázatokra, amelyek a modernitás hagyományos életviszonyokat felforgató, a nemek konvencionális hierarchiáját felrúgó (Beck 2003) erejét teszik felelőssé a – hatalmi szereplők által értelmezett és súlykolt – társadalmi „bajokért” és az ontológiai biztonság hiányáért (Sik 2015). A régi, „jól bevált”, a természet által adottként látott és láttatott nemi viszonyok újratermelésének vagy megerősítésének lehetősége úgy tűnhet fel, mint a stabilitásra és a biztonságra vonatkozó emberi igények kielégítésének hatékony módja. Valójában azonban, azok az erők, amelyek a növekvő kiszolgáltatottságokat és gazdasági-megélhetési bizonytalanságokat – melyek fokozottan jellemzik a rendszerváltást követő posztállamszocialista társadalmakat – előállítják, a szimbolikus hatalom eszközeivel a kulturális mezőbe, és az életvilág magánéletet magába foglaló keretei közé terelik a növekvő társadalmi feszültségeket.

A nemekről alkotott fogalmaink mély történeti beágyazottsága az egyik oka annak, hogy erősen kitétek vagyunk azoknak a reakciós-illiberális megközelítéseknek, amelyek a régi (néha csak a képzeletben létező

9 A hegemon maszkulinitás olyan társadalmi elrendezés és gyakorlat, amely legitimálja a férfiak domináns pozícióját a társadalomban, és igazolja az átlag férfinepesség és a nők, valamint a férfilet marginalizált módjainak alárendeltségét (Connell 1987).

„ideális”) nemi rendet kívánják restaurálni. A történetileg kialakult nemi hierarchia elfogadása ma is az *uralmi viszonyok bensővé tételén* (Bourdieu 1994) alapul, amely a létezésünk alapját alkotó – reflexszerűen működő – jelentésadási és reprezentációs folyamatokon keresztül érvényesül, strukturális és kulturális folyamatokba ágyazottan. Ennek eszköze az a *szimbolikus erőszak* (Bourdieu 1978), amely a jelölések, reprezentációk és diskurzusok rendszerének működése során jut érvényre, és amely a mindenkori alárendeltet úgy alkotja meg, hogy az teljes egészében elfogadja ezt a pozíciót, sőt, megvédje a fennálló hierarchiát.

A nemek percepciója, a nyelvi és diszkurzív reprezentációk, amelyek egyszerre teremtik meg az esszenciális, az *a priori* és a tér és idő specifikumába ágyazott férfit és nőt, alkotóelemei az uralmi viszonyok felépítésének. A nemek fizikai és biológiai különbségeire alapozott hétköznapi tapasztalat és a nemi különbségek hagyományos tudományos interpretációja egymást erősítve képezik széles alapját a nemekkel kapcsolatos valóságok érzékelésének és értelmezésének. Mindezt az is segíti, hogy a nemek és a nemi különbségek elgondolásában és megértésében olyan nyelvi és fogalmi eszközökkel rendelkezünk, amelyek a múltban kerültek kialakításra, s amelyeknek történeti funkciója a társadalmi nemi hierarchia fenntartása volt.

Mindennek fényében a dolgozatban megvizsgálom a szimbolikus rendszerek mint strukturáló és strukturált struktúrák (Bourdieu 1991) egyes elemeit, az észlelésnek, a nyelvnek és a nemek reprezentációjának azon kontextusait, amelyek felépítik és naturalizálják azt a nemek hierarchiáján alapuló szimbolikus hatalmat és strukturális valóságot, amelynek egyszerre vagyunk elszenvedői és újrakonstruálói. Megvizsgálom továbbá a tudomány szerepét a nemi viszonyok hierarchikus rendjének előállításában és évszázadokon keresztül történő igazolásában. Mindezt a 20. század második felének filozófiai és társadalomtudományi áramlatainak segítségével teszem, ideértve a posztstrukturalizmus, a fenomenológia és a posztmodern elméleteit, valamint a feminista kritikai társadalomtudományt. Ezek, elsősorban a nyugati világban, jelentősen hatottak a nemekről és a nemi viszonyokról való gondolkodásra és alapjaiban megrengették a hierarchián alapuló nemi rendet. Végül fókuszba helyezem azokat a kísérleteket, amelyek a szimbolikus rendszerek erejével, a nyelven keresztül, a dekonstrukció eszközeivel próbálták lebontani ezt a hierarchiát, majd áttekintem a nőiesség dekonstrukciójának 20. századi kísérleteit. A szimbolikus rendszerek nemi hierarchiát képző elemeinek vizsgálata azt a célt szolgálja, hogy megértsük miért élvezzi a társadalom támogatását az autoriter illiberalizmus reakciós genderpolitikája még azok részéről is, akik egyértelműen az áldozatai ennek. Megpróbálom megérteni, hogy a szimbolikus rendszerek különféle elemei hogyan tesznek fogékonyvá a hagyományos nemi szerepek és szerepelvárások elfogadása iránt, és hogyan használja ezeket az eszközöket korunk reakciós illiberalizmusa a patriarchátus restaurálásának jelenkori folyamatában, illetve hogyan használhatók ugyanezen szimbolikus eszközök a nemi hierarchiák és a nemi elnyomás elleni küzdelemben.

A PERCEPCIÓ ÉS A NYELV SZEREPE A NEMI HIERARCHIÁK NATURALIZÁLÓDÁSÁBAN

Jól ismert a nemek azon hétköznapi észlelésen alapuló felfogása, mely a nő és a férfi közötti különbségeket a fizikai látványra, azaz a testi különbségekre és eltérő működésekre alapozza. Azonban a következő lépésben a testi különbségekhez társadalmi-hatalmi különbségek kapcsolódnak, s ezek történeti megalapozottságára hivatkozva a hierarchia természeti eredete és fenntartásának igazolása bontakozik ki.

A testi különbségek percepciója és a hozzájuk rendelt jelentések

Scott (1986) az észlelt fizikai különbségeken alapuló megkülönböztetést ahistorikusnak tekintette, mely az emberi test konzisztens vagy inherens jelentését feltételezi, egy olyan testet, amely a társadalmi, kulturális konstrukción kívül létezik. Amikor a történelmi-gazdasági és strukturális viszonyok kontextusa eltűnik vagy másodlagossá válik, a test és jelentései végtelen variációit biztosítják a változatlan és rögzített nemi egyenlőtlenségeknek. A diskurzusok, amelyek a testi-fizikai különbségekre alapozva határozott kijelentéseket tesznek arról, hogy mi a nő dolga a világban,¹⁰ a nemek közötti viszonyokat ma is az észlelt fizikai és működésbeli különbségekre alapozzák, ami lényegében biológiai esszencializmus.¹¹ Scott az ahistorikusságot forgatta fel azzal, hogy a nemek meghatározottságának változó társadalmi természetére mutatott rá, és arra, hogy az állandó testi feltételek mellett a nemek társadalmi jelentése, társadalmi-hatalmi viszonyai nem csak változók, de megváltoztathatók. A megváltoztathatóság „rémétől” véd meg a „genderideológia”,¹² amely a biogenetikai alapokon nyugvó, a történelmi gyakorlatokban és hagyományokban tárgyiasuló, valamint szükségszerű és igazolt adottként akarja látni a nemek társadalmi elrendeződését. Az illiberális rezsimek genderkonstrukciója gyakran a historikus szövegeket, valamint az azokban tükröződő történelmi gyakorlatokat és nemi viszonyrendszereket használja legitimációként: az ezekben megjelenő nemi hierarchiát máig érvényes társadalomrendezési elvnek tekinti, amely ideális formájában a patriarchális rendben testesül meg.

Ezt a retrospektív legitimációt kérdőjelezte meg Patrick Geary (2006) azzal az állítással, miszerint a nők helyének és társadalmi jelentésének leírása a korai historikus szövegekben nem a múlt eseményeit, hanem a történetírók saját világának nemi erőviszonyait jelenítik meg. Geary a krónikák és legendák lencséjén keresztül azok szerzőinek és világuknak a jellegzetességeit tanulmányozta. A múlt nőiről szóló szövegeket úgy értelmezte, mint amelyeket torzít a szerzők (akik mindig férfiak) saját korukban uralkodó nemi viszonyaira adott reflexiója, és a nőkkel kapcsolatos ambivalenciáik. A historikus szövegek mellett a világ értelmezését adó ókori filozófiai szövegek is évezredekken keresztül megerősítették és legitimálták a fizikai különbségekre épülő patriarchális nemi rendet és világlátást (Okin 2013). A testi különbségek hierarchikus értelmezése és társadalmi hierarchiába történő konvertálása egészen az ókori filozófusokig vezethető vissza. Például az európai kultúrára és gondolkodásra óriási hatást gyakorolt filozófusok egyike, Arisztotelész, hosszasan bizonygatta, hogy „a nemzés fontosabb a kihordásnál,” „az ősatya fontosabb, mint az anyag: az ősanya, noha szokás a nemzedéket a női részről is származtatni, mint pl. Pyrrha¹³ ivadékait” (1936:158).

10 Lásd például: https://index.hu/velemeny/2015/12/15/a_dolgom_a_szules/

11 A biológiai esszencializmus szerint az egyének vagy csoportok belső biológiai jellemzői azok, amelyek meghatározzák őket, és ezek a tulajdonságok általában változatlanok és állandóak.

12 Genderideológiának nevezem a nemekről alkotott azon nézeteket, amelyek a nemek között meglévő társadalmi-hatalmi különbségeket a nemek esszenciális különbségeivel magyarázzák. Azaz a hierarchikus strukturális viszonyok nemi-ideológiai magyarázatát adják. Ez az értelmezés alapvetően eltér attól a jelentéstől, amelyet a szimbolikus harcokban diszkurzív fegyverként használnak az illiberális szereplők.

13 A görög mitológia szerint Pyrrha Pandora, a káoszt az emberiségre szabadító nő leánya.

Történetileg a testi különbségekhez rendelt jelentések a nők alacsonyabbrendűségét implikálják, következésképp teljesen természetes, hogy a hatalmat a férfiak képviselik, a nők pedig az alárendeltek. Ebben az ember által teremtett hierarchikus rendben a szellem magától értetődő jogosultsággal tartott igényt arra, hogy uralkodjon az anyag felett, leigázza a természetet és saját céljaira használja azt. A test és a lélek kettéhasításában a test mindig a természetet, az ember animális oldalát reprezentálja, amely a nővel kerül azonosításra, míg a szellem, a lélek, az elvont absztrakt gondolkodás a férfi előjoga, ami már a nagyhatású ókori filozófiában is világosan megjelent: „*míg a test a nőtől ered, a lelket a férfi adja*” (Arisztotelészt idézi Laqueur 2002:49). A kettéhasítás és az ebből adódó érték és társadalmi rend, mely a nők alárendeltségét mutatja, végighúzódik a történelmi korokon, kialakítva a minden korra jellemző nemi rendet, a mély hatalmi aszimmetriát és egyenlőtlenségeket, amelyek a társadalmi igazságtalanságok közül a legrégebbek és a jelentős társadalmi változások ellenére is fennmaradtak (Young 2001).

Az észlelés elfogultsága és a nyelv hierarchiát generáló ereje

Azonban nem csak arról van szó, hogy az észlelt nemek közötti testi különbségek ahistorikus megközelítése hatalmi/társadalmi hierarchiát indukál, hanem arról is, hogy e különbségek pusztán percepciója, a látottak megértése, jelentéssel való felruházása önmagában sem semleges. A 20. század fenomenológiai gondolkodói mutattak rá arra, hogy az észlelés, a megismerés részeként, a világról való meglévő tudás horizontjába rendeződik bele. Az észlelés maga sokkal több, mint pusztán érzéki megismerés, hiszen interszubjektív, azaz társadalmi érintkezésekben konstruált és újrakonstruált; a társadalmiság minden szintjét magába foglaló időbeliségének terében zajlik; mindig tartalmaz egy előzetes tudást, mely sok esetben *a priori*; szükségszerűen tartalmaz előfeltevéseket, hiszen bármire irányul is megismerésünk, abba már mindig belejátszanak korábbi tapasztalataink és nézeteink (Merleau-Ponty 1981). Tehát a nemek közötti észlelt fizikai, biológiai különbségek már önmagukban értékítéletekkel, előfeltevésekkel terheltek. A mindenkor szemlélő egy történetileg kialakított kész kulturális szkripttel kerül az észlelés pillanatába. Ezek a szkriptek olyan fogalmakat, mögöttes elveket és intézményi gyakorlatokat bocsátanak a rendelkezésére, amelyek a világot, a nemi különbségeket hierarchiába rendezetten láttatják és alapértelmezettként prezentálják magukat. A jelentések normákat generálnak; kulturális mintákat alakítanak ki; intézményeket építenek fel, mint például a házasság intézménye; rendszert alkotnak (genderrezsím); terelik, büntetik és jutalmazzák a társadalom tagjait. Nincs neutrális észlelésünk vagy látásunk, nem látunk, csak valamilyennek látunk, hiszen maga az észlelés hordozza azokat az elfogultságokat, hierarchiaképző erőket, amelyek a jelentésadást meghatározzák. A nemek közötti különbségek észlelése tehát már önmagában hierarchikus binarításokba rendezi a világot, amelyet egy másik szinten egyszerre alkot és megerősít a nyelv úgy, hogy mindez együttesen alkalmassá válik a társadalmi különbségek megalapozására.

A 20. század elejéig a nyugati filozófia és gondolkodás a nyelvet az igazságok semleges és átlátható kifejezésének tekintette (Derrida 1997). Saussure (1959) strukturális nyelvészetével kezdődött el az a folyamat, mely során láthatóvá válik, hogy a nyelvi reprezentációk semmiképpen sem semlegesek és nem is átláthatók, hanem esetlegesek és önkényesek, minthogy a nyelvben teljesen önkényes a kapcsolat a jel, a fogalom és a tárgy között, amelyre utalnak (Saussure 1959:66–67). A reprezentáció konvencióit, nyelvünk és kultúránk kódjait tudattalan internalizáció útján tanuljuk meg, amely felruház minket egy kulturális „*know-how*”-val (Hall 1997). Az internalizáció során tanuljuk meg azokat a kulturális kódokat is, amelyek a nyelv bináris reprezentációiban hierarchiába rendezik a nemek közötti különbségeket.

A nyelv a különbségek rendszere, amelyben a binaritások a két fogalom közötti eltérést jelölik. A két bináris fogalom azonban összefügg, az egyik tag automatikusan és kizárólag asszociálja a másikat, s a kető közül az egyik mindig dominánsabb (Bourdieu 1991). A bináris oppozíciók nem természeteseek, hanem „... erőszakos hierarchiát jelenítenek meg” (Derrida 1981). Ráadásul minden pár a következmények láncában kapcsolódik más párokhoz, s ezzel egy olyan láncolatot hoznak létre, amely meghatározott módon építi fel azt a tárgyat, amelyet jelöl. Webb a binaritásban kódolt nemi hierarchia működését a következő láncolaton mutatta be (2009:58):

Isten (mint szubsztancia)	Teremtés (mint anyag)
Férfi	Nő
Kultúra	Természet
Értelem	Érzelem
Nyilvános	Magán
Rend	Káosz
Jelenlét	Hiány

Forrás: Webb (2009:58) alapján saját szerkesztés.

A fenti láncolatban a bal oldalon látható fogalmak a férfiakhoz, a jobboldaliak a nőkhez kötődő asszociációk. Vertikálisan olvasva egyértelműen magasabb rendű jelentéseket hordoznak a férfihez rendelt fogalmak (Isten, Kultúra, Értelem, Rend stb.), mint a nőhöz rendelt fogalmak (Természet, Érzelem, Káosz, Hiány stb.). A bináris pár tagjai közti különbség lényege a közöttük lévő erőviszonyokban gyökerezik (Grosz 2005). A szavak és jelentéseik hierarchiája társadalmi és hatalmi viszonyokat építenek fel és képeznek le, s igazolják a nemek között történetileg intézményesített uralmi és kizsákmányolási viszonyokat. A nyelvi binaritásokat állandóan megerősíti a világ mozgása, különösen a női biológiai ciklusok, a szocializáció szisztematikusan elmélyíti, így nem látni a lényegüket alkotó uralom társadalmi viszonyait (Bourdieu 1994). A nő magától értetődő és természetesnek tekintett alárendeltsége úgy tűnik fel, mintha az erőviszonyoktól független volna; felcserélődik a kapcsolat az ok (elnyomás) és az okozat (alávetettség) között, és az alávetettséget az alárendelt „gyenge minősége” indokolja. Így legitimálja a szubmisszió az elnyomást.

A hierarchiát hordozó bináris kontextus jól magyarázza azokat a nemi különbségeket is, amelyek a tudás-termelésben jelennek meg történetileg. Ezen a területen a férfiak úgy racionalizálták uralmi pozíciójukat, hogy érdekeiket univerzálisnak és/vagy szexuálisan semlegesnek állították be. A férfi azért tudja uralni a tudás paradigmáit, mert a nő testi, irracionális, természeti vagy más episztemológiailag leértékelt kontextusban értelmeződik. Azáltal, hogy a nőt testként pozícionálják, a férfiak terméke testetlen, tiszta és steril szellemi termék (Grosz 1995). Amennyiben a nő hoz létre ilyen terméket, illetve igényt tart a tudás világában lévő helyre, úgy gyakran még ma is férfiasként azonosítják.

A nemi különbségek reprezentációja és normává transzformálódása

A hétköznapi tudat kevésbé képes észlelni és reflektálni a nyelv hierarchiát generáló erejét, ugyanis a világot társadalmi kontextusban értjük meg és értelmezzük, azokban a keretekben, amelyeket a kulturális normák és értékek határoznak meg. A mindennapi életben közvetlenül megélt tapasztalatokban és a nyelvhasználat során a hierarchikus struktúrák adottként, természetesként jelenítik meg a nemek rendjét (*gender order*), melyek úgy tüntetik fel magukat, hogy nem igényelnek külön reflektálást.

Úgy látjuk, hogy a nő és a férfi társadalmi helyzetét a közöttük lévő „tényleges”, „objektív” különbségek formázzák meg. Nem lehet tagadni az ilyen különbségek létezését, azonban a „különbség” a – nyelvi, képi, szimbolikus – reprezentációban gyakran „mássággként” kerül megjelenítésre, amit esszenciálissá tesznek a sztereotípiák. Azaz, a nő és férfi közötti különbségek a nemek sztereotipikus reprezentációja során a nő és férfi esszenciális másságává válnak (Hall 1997). Ha például a nő elsősorban anyaként és háziasszonyként, a férfi pedig családfenntartóként és nyilvános társadalmi szereplőként reprezentálódik következetesen a nyilvános diskurzusokban, akkor ez önmagában alkalmas arra, hogy esszenciális mássággként jelenítse meg a nemi különbségeket. Ennek oka az, hogy az anyai, háziasszonyi szerephez a gondoskodás, a szolgálat és az önfeláldozás asszociációi, míg a férfiak családfenntartóként és közszereplőként történő megjelenítéséhez az alkotás, a teremtés, az önkifejezés fogalmi kötődnek. Mindez a szerepelvárások és funkciótulajdonítások kettősségét hozza létre, amelyben disszonáns a kreatív, alkotó és karriert építő nő képe, de ugyanúgy a gyermekéről gondoskodni tudó/akaró, érzékeny és otthonteremtő férfié is. Bár a gyakorlatban megjelennek ezek a variációk, azonban a nők normától való eltérését közösségi rosszallás, míg a férfiakét együttérzés és empátia kíséri (Petényi 2013; Neményi–Takács 2018). A nemi különbségek tradicionális reprezentációja tehát a nemek hagyományos társadalmi szerepeit erősíti, nemenként eltérő nemi szerepelvárásokat és normákat építve fel.

A társadalmi reprezentáció tehát alkalmas arra, hogy normává transzformálódjon. Az előíró reprezentációk a struktúra (amely már előttünk is jelen volt a társadalomban) és a tradíció (amely meghatározza hogyan kellene gondolkodnunk) kombinációjaként, ellenállhatatlan erővel hatnak ránk (Moscovici 1984) és tökéletesen alkalmasak arra, hogy megszabják és beszűkítsék az életutak társadalmi nyomvonalait. Láthatatlan szálak így biztosítják és vésik be a nyelven keresztül a férfi és a nő közötti hierarchiát, mely a mindennapi reprezentációs gyakorlatokon keresztül ismételt megerősítést nyer és újratermeli a dominancia és az alárendeltség mintázatait. Mindaz, amit a nőről és a férfiról tudunk olyan nyelvi, képi és szimbolikus reprezentációkba van kódolva, amelyeket a szocializáció során kultúránk mélyen bevés a tudatunkba és a testünkbe, s melyeket újratermelnek a napi gyakorlatok, és megerősítenek más olyan környező diskurzusok, amelyek ugyanazt a jelentést közvetítik.

Azonban a nő leértékelt fizikai/anyagi testként való reprezentációja csupán egy lehetőség-összefüggés. Egy olyan asszociáció, amely bár a történelemben, a filozófiában, a tudományban évezredekken keresztül fejtette ki hatását és ma is működik, mégis egy teljesen önkényes társítás, egy lehetséges, de nem szükségszerű „ígylet”, ami nem azt fejezi ki, hogy a nő elsődlegesebben testi, mint a férfi, hanem a társadalomban és kultúrában megteremtett férfi/nő hierarchiát.

A testetlen beszélő és a funkcióra rendelt test

A nemi erőviszonyok azonban nem csak a nemi munkamegosztást és a szimbolikus rendszereket konstruálják, hanem a nők és a férfiak számára rendelkezésre álló lehetőségeket is az önkifejezésre, a beszédre. A történelem során a hallgatás mint női erény az európai kultúrában kötelező norma volt, a szerénységgel és az engedelmességgel karöltve (Murphy 2015).¹⁴ A nők hallgatása a passzivitás és a hatalomnélküliség szimbóluma volt (Gal 1991). Ez rávilágít arra, hogy miért nem voltak jelen a diskurzusban évezredekken keresztül a nemek közötti különbségek értelmezésének a főáramtól eltérő alternatívái. A történelem során a beszéd, a nyilvánosságban és a családi otthonokban is, csaknem kizárólag a férfiak privilégiuma volt. Bár az a történelem és tudomány, amelyben a nők is és a nőkről is beszélnek, még ma is hiányzik – például a magyar – iskolai okta-

14 Nyilván ez koronként nagy változatosságot mutatott, ahogyan ezt a hivatkozott szerző ki is fejtette.

tásból, egészen az alapoktól a felsőoktatásig. A női nézőpont jó esetben¹⁵ a felsőoktatásban jelenhet meg, de legtöbbször a feminista és nőtanulmányok gettójába szegregálódnak, amely leszűkíti a lehetséges hozzáférők körét és eleve meghatározott helyiértéket rendel ehhez a tudásformához.

Hosszú évezredek keresztül a megismerő, a világot *látó, láttató* és interpretáló kizárólag a férfi lehetett, társadalmilag nem szituált testetlen szemlélőként, anyagtalan szellemként, aki „*God's Eye*”¹⁶ pozícióból beszélt és akit elfedtek – önmaga elől is – a világról szóló „objektív” tények és totalizáló igazságok univerzális tételei. A beszéd hatalmát birtokló férfi írásaiban, törvényeiben és nyilvános diskurzusaiban stabil és megkérdőjelezhetetlen összefüggésként határozta meg a test, a biológiai funkciók társadalmi viszonyokat alkotó szerepét. Ez az észlelésben gyökerező jelentésadás, az anyag/test nőhöz rendelése, a valójában eshetőleges és sokirányba mutató lehetőség-összefüggést állandó, megváltoztathatatlan létösszefüggésként jeleníti meg. Ha a férfi mégis „testet ölt”, az a hősiesség, az aktivitás, a teremtés kontextusában történik: Arisztotelésznél a sperma ereje hatóerőként, a felsőbbrendű racionalitás és a kormányzási jog testi vonatkozásaként (Laqueur 2002:73), Freudnál az ösztönöket magasabb lelki, tudományos, művészi tevékenységekbe szublimálni képes, kultúralétrehozóként értelmeződik (1982:360) – hogy két egymástól távol eső időszak tudástermelítőit említsék példát.

Mindeközben a „*megtestesült Mások, akiknek nem szabad, hogy ne legyen testük, véges nézőpontjuk*” (Haraway 1988:575) a „*hatalmi megszállás*” (Foucault 1990) célpontjaként „adódnak”. A nő társadalmi helyzetének meghatározása hol a testét tökéletlenségként értelmező (Laqueur 2002), hol pedig a reprodukív testi funkcióit hasznosító tapasztalati észlelés alapján történik. A társadalom működésének azon funkcionalista értelmezése,¹⁷ amely az egyik nem, a mi esetünkben a nők társadalmi értékét testi funkciókhoz köti, eszközzé degradálja őket – a funkciókat kiosztók által meghatározott – „*társadalmilag hasznos*” (napjaink Magyarországon például demográfiai) célok elérése érdekében. Mindez a mindennapi gyakorlatokon, – ahogyan Butler (2006) nevezi – idézgetéseken keresztül újra és újra ugyanazt az észlelést előállítva egy sajátos tapasztalati mezőt hoz létre, amelyben a társadalmi szereplők a nőket és a nők is önmagukat eszközként tapasztalják meg.

A nőekkel kapcsolatos társadalmi észlelések sok tekintetben erősítik a nők instrumentalizációját, gondoljunk csak a női test szexualizálásának társadalmi gyakorlataira, amely a női test megjelenésének folyamatos és kérértlen minősítésétől a prostitúcióig terjed. A „nő = test” lehetőség-összefüggés ezernyi reprezentációban ömlik ránk a vizuális és írott médiából, a nyilvános diskurzusokból és politikai beszédekből. A nőt húsként méregetik a kifutókon és a parlamentben is (Kövért 2015), és *abjektként*¹⁸ láttatják, ha megszegi a „nemi rend” normáit. A női test szexualizálása olyan kontextusba illeszti – az egyébként például komoly politikai szereplő-

15 Ez a „jó eset” ma már kizárólag a nyugati felsőoktatási intézményekre korlátozódik – ott is egyre szűkülő mértékben –, hiszen hazánkban 2018-ban megszüntették a társadalmi nemek oktatásának egyetlen magyar nyelvű képzési programját.

16 Isten Szeme pozíció, mely a világot felülről és kívülről szemléli.

17 Itt utalok például az arisztotelészi hierarchiába rendezett funkcionális világképre, melyben a nők „*a férfi legmagasabb boldogságát megvalósító eszközök*” (Okin 2013:78).

18 Julia Kristeva (1982) által az undort keltő dolgokra (mint pl. a testi folyadékok) használt fogalom, amely azt sugallja, hogy-- mivel az *abjekt megkérdőjelezi az én és a másik közötti határokat – vele szemben határozzuk meg identitásunkat*.

ként megjelenő nőt –, amely indukálja a férfi felsőbbiséget.¹⁹

Ha intellektusként prezentálja magát és vállalja a hatalommal való konfliktust, emlékeztetik, hogy egy jelölt testhez tartozik. „*Vér folyik ki belőle – a tudod mijéből...*” – Donald Trump 2016-ban az elnökjelölti vitán mondta ezt, amikor felháborodott Megyn Kelly, a *Fox News* újságírója által feltett egyik kérdésen. Amikor a női testet Trump *abjekt*ként – azaz undorkeltőként – képezte meg, olyan láthatatlan szálakat mozgatott, amelyek a konzervatív tisztaság (*purity*) és undorérzékenység beállítódásaira építenek. Az undorérzékenység és a politikai konzervativizmus összefüggését több kutatás is bizonyította (Inbar et al. 2012).

Mindez oly módon képezi meg a női szubjektumot, hogy természetesként, reflektálatlanul elfogadja, hogy önmagán kívül eső erők, rajta kívül eső (például politikai) célok érdekében használják fel. Ezzel megvalósul az egyik nem funkcionális tárgyiasítása és ezáltal alárendelődése a funkciókat kiosztó erőknek. Az észlelés ilyen karaktere fenntartja és legitimálja a nemi normákat, a hatalmi hierarchiákat és a biológiai tényekben gyökerező, megváltoztathatatlan adottként regisztrálja a nemek regnáló rendjét.

A TUDOMÁNY HOZZÁJÁRULÁSA A NEMI EGYENLŐTLENSÉGEK FENNTARTÁSÁHOZ

Belátható, hogy a tudósnak mint megismerőnek, kiemelkedő a szerepe a világ megértésében, a látottak értelmezésében és a jelentésadásban, amely túlmutat a tudomány keretein. A tudományos tudás manifesztálódik a szélesebb közösség tudásának, viszonyulásainak felépítésében, részt vesz az élet élését strukturáló vélekedések, magától értetődő, intézményesített és tekintéllyel felruházott igazságok megalkotásában (Bloor 1991). A tudomány által tett megállapítások a tekintély és a hatalom teljes erejével fejtik ki hatásukat a társadalomra, annak világlátására, az osztályozási és megnevezési (jelentésadási) gyakorlatokon keresztül – miközben a tudás új formáival ők maguk teremtik meg az általuk megnevezett kategóriákat (Foucault 1988).

Mindeközben a tudóst mint szemlélőt, bármennyire is objektív kíván lenni, olyan tényezők befolyásolják, amelyekre évszázadokon keresztül nincs rálátása. Amellett, hogy a tudós (is) saját korának (kulturális, morális, ideológiai és politikai) lenyomata, foglya a szűkebb tudományos keretrendszer működési sajátosságainak is (Kuhn 2000; Barnes–Bloor–Henry 2002), amelyek meghatározzák és egyben korlátozzák látását és értelemadását.

Ebben az összefüggésben jobban érthetőek a felvilágosodás nagy filozófusainak (Rousseau-tól Kantig) és a társadalomtudományok jelentős képviselőinek (Comte-tól, Durkheimen, Pareton és Weberen át) a nemekről, különösen a nőkről tett megállapításai, amelyek igazolták a nemi hierarchiát és még a 20. században is erősen befolyásolták a közgondolkodást. Kendal például arra hívta fel a figyelmet, hogy a „*modern »objektív« társadalomtudomány a viktoriánus időkben született, és egyszerre testesítette meg és legitimálta a nemekről, a családról, a munkáról, a magán és nyilvános szféra elválasztásáról alkotott viktoriánus előítéleteket*” (1988:6). A szociológiai elméletek vagy ignorálták a nőket, vagy rendkívül alsóbbrendű szerepbe helyezték őket. A „*malestream*” (férfiak által dominált) és az ember fogalmát kizárólag a férfiakra korlátozó klasszikus elméletek – néhány kivételtől eltekintve – a 18. századtól folyamatosan uralták a filozófiai és társadalomtudományi gondolkodást (Okin 2013).

¹⁹ A magyar politikai közbeszédben például megengedett, hogy a parlamentben a női képviselőknek olyan kijelentéseket címezzenek, hogy: „*Mit pofázol bele, kisanyám?*”, „*Ki vigyáz a gyerekekre?*”, „*Vetkőzz!*” vagy „*Attól, hogy ön szép, még nem következik, hogy ön okos*”. Egy FIDESZ képviselő és polgármester pedig a vele versenyben lévő női jelölt ellen a következő szöveggel kampányolt: „*Már a város felett is meghúzták Melindát*”. Bíró Marianna (2013) Alakul a nőellenes Tahó-frakció Népszava, október 16. Elérhető: https://nepszava.hu/1000705_alakul-a-noellenes-taho-frakcio [Letöltve: 2023-12-12].

Ugyanakkor a nemekre, a nemi különbségekre vonatkozó tudományos tudásokat, amelyek gyakran úgy vélik önmagukról, hogy a valóság objektív leírását adják, „beszédmódként — jelentésadó rendszerekként” (Kristeva 1979:97) is vizsgálhatjuk. Így tett Thomas Laqueur, aki Foucault nyomán azt mondta, hogy a tudomány nem pusztán vizsgálja, hanem diskurzusaival, osztályozásaival és megnevezéseivel meg is alkotja a mindenkor relevánsnak tartott különbségeket a férfi és a nő között (Laqueur 2002). Az osztályozás jelentőséggel ruházza fel, láthatóvá teszi és más tárgytól elkülöníti a vizsgált objektumokat, különbségeket határoz meg, mellyel új minőséget és kulturális jelentést ad nekik (Foucault 1990). A valóságot megteremtő osztályozások és felosztások pedig eredendően politikai diskurzusok, amelyek fő tudásobjektumai ikonjai és sűrítvényei annak a kultúrának, amely szemlélődésre és manipulációra konstruálta őket (Haraway 1989).

A tudomány képviselői mindig is olyan láttatók voltak, akik a világról való objektív tudás képviselőiként prezentálták magukat. Laqueur azonban az orvosi/anatómiai diskurzus vizsgálata során feltárta és megmutatta, hogy az „objektív tudás”, amely azt hiszi magáról, hogy a tapasztalati megfigyelésen alapul, csak *valamilyennek látás és láttatás*, melynek (tudatos vagy nem szándékolt) célja a fennálló rendszerek és struktúrák – a nő/férfi alá-fölérendeltség – „tudományos” eszközökkel való igazolása. Az orvosi és anatómia (tan) könyvek diskurzusainak ókorig visszanyúló vizsgálata nyomán azt állította, hogy ezek az anatómiai leírások teremtik meg a nemeket a test tankönyvekben megjelenő reprezentációin keresztül, történetileg két jól különválasztható formában: az *egy-nem* és a *két-nem* modellben.

Napjainkban az illiberalizmus egyik fegyvere az az orvosi/biológiai diskurzus, mellyel a nemek közötti különbségek, társadalmi szerepek természeti eredetét magyarázzák. Laqueur éppen azt láttatja velünk, hogy a „tudományos” – orvosi és biológiai – diskurzusban szereplő magyarázatok önkényesek, esetlegesek, és előállítók az emberi testet a történelem különböző pillanataiban a saját társadalmi-kulturális kontextusukban *látták* és értelmezték. Azaz a test jelentései az adott kor és társadalom által meghatározottak voltak: a nyelv és a kulturális jelentések rátelepednek az anatómiára (Lacan 1968). Ezt bizonyította Schiebinger (1987) analízise is a női csontvázak anatómiai ábrázolásáról, illetve annak hiányáról 1759-ig. Addig senki sem gondolt arra, hogy az anatómiakönyvben egy női csontvázat részletesen ábrázoljon azért, hogy annak a férfietől való különbségét illusztrálja, mert az emberi testnek egy alapvető struktúrája volt ismert, és az a férfié volt. Azonban a 18. századtól az illusztrációk lényeges különbségeket mutattak a két nem csontváza között, mely a francia és a német anatómusok munkája nyomán a női test kanonikus verziója lett. Ennek eredményeként a 19. században a test csontjai eltérő feminin és maskulin aurával rendelkeztek. Az ideális női csontvázat széles medencével konstruálták, keskeny nyakkal, kicsiny bordakosárral, és relatíve kicsiny koponyával, gyermekszerűen ábrázolva. Schiebinger demonstrálta, hogy az anatómiai ábrázolások „kulturális értékekkel terheltek” – nem azért, mert nem voltak pontosak, hanem azért, mert az anatómusnak a nő testi struktúrájáról alkotott kulturális ideáljára reflektáltak. Így a kulturális ideálok mint természeti tények kerültek bemutatásra.

Schiebinger (1997) a biológia elnyomó karakterét hangsúlyozta, és azt állította, hogy a tudósok lelkesen szolgáltattak bizonyítékokat a „természetből” a társadalmi egyenlőtlenségek megalapozására, és kutatásaiukon keresztül egy olyan nézőpontot konstruáltak, amely hátrányos volt a nők számára. Ennek bizonyítására elemezte Linné 1758-ban megalkotott osztályozási rendszerét, amelyben az egyik állattani kategóriát – az emlőst – az emlő megléte alapján különböztette meg és nevezte el, bár lehetősége lett volna más szervi megkülönböztetésre alapozni az elnevezést. Tudományos elgondolása a 18. század azon fontos politikai irányzataival párhuzamosan alakult ki, amelyek a gyermekgondozás és a női élet anyai, feleségi és állampol-

gári szerepeinek átrendezését célozták. A kicsinyeket szoptató anyák természetességére helyezett hangsúly megerősítette a nők közéleti hatalmát aláásó mozgalmakat oly módon, hogy új értékeket társított az anyasághoz. Látható, hogy a természetre alapozó leíró nyelvezet hogyan ágyazódik be abba a kulturális és politikai arénába, amelyben keletkezik.

Ezt a gondolatot támasztotta alá Laqueur (2002) is, aki szerint politikai értelemben a nemek biológiai/természetre alapozott magyarázata akkor vált fontossá, amikor a francia forradalomban érvényre jutó *egyenlőségelv* nőkre való kiterjesztésének igénye aláásta a társadalmi hierarchia magától értetődő természetét. Így az 1800-as évekre fontossá vált, hogy az alapvetőnek tűnő fizikai különbségeket a hím- és nőnem, a férfi és nő között látható biológiai különbségekre alapozzák, mert hirtelen tudományos igazolást igényelt a nők alárendeltsége és jogi/politikai megfosztottsága. A szabadság, egyenlőség, testvériség elvei alapján újraalkotott társadalmi rendben a nők számára a feudális rendet konstruálták újra, melyhez epiztemikus alapot az orvostudomány és a biológia – az állandó, ahistorikus test – szolgáltatta (Laqueur 2002:26). Ettől a ponttól, „tudományos” alapon, a női test percepciója teljesen eltérő lett a korábitól, és ez a percepció megalapozta a nyilvánosságból, a polgári és politikai jogokból való kizárást. Toril Moi szavaival élve: „*a tudomány átvette a teológia vagy a természetfilozófia helyét, és a biológia, mint a test tudománya ideológiai szolgálatba került. A nőket a tudományos igazság, nem pedig az isteni kinyilatkoztatás tartja a helyükön*” (1999:11).

A biológiai/testi különbségek jelentőssé tétele jogrenddé transzformálódott a 19. század elejének jogalkotásában. Például a francia *Code Napoleon*, a német polgári törvénykönyv (Pateman 1988; Hahner 2008) és a magyar családjog is (Mezey 2008) szentesítette a nő jog- és cselekvőkép telenségét: önállóan szerződést nem köthetett, tulajdonnal nem rendelkezhetett, nem fogadták el tanúként a bíróság előtt, válást nem kezdeményezhetett, és jogilag teljesen a férfi hatalma alatt állt. A törvény előtti egyenlőség semmilyen formában sem vonatkozott rá: súlyosabban büntették, mint a férfiakat, például házasságtörés vagy a férj ellen elkövetett emberölés esetén. A politikai jogok gyakorlásának a nemi hovatartozás alkotmányban rögzített előfeltétele lett, miközben ezeket univerzális és elidegeníthetetlen jogokként hirdették. Az *univerzális*, azaz az egyetemes fogalma, csak az egyik nemet, a férfiakat jelentette. A házasság, amelyben a nő elvesztette cselekvőképességét, a közrend része volt, és az államnak érdekében állt a társadalmi nemek rendjét kikényszeríteni. A polgári társadalmat megalapozó új társadalmi szerződésnek csak a férfiak lettek részesei, a nőkre a feudális uralmi viszonyokat újrateremtő szexuális szerződés vonatkozott (Pateman 1988; Wessely 2004).

A 20. század végére kétségbevonhatatlanná vált, hogy a biológiai nem csupán egy társadalmilag kondicionált, diszkurzív konstrukció (Hadas 2011), ezért semmilyen társadalmi egyenlőtlenséget és hierarchiát nem igazolhat az objektív tudományra való hivatkozás. Laqueur (2002) bizonyította, hogy a tudományos *észlelésben és látásban* kibontakozó jelentésadás kulturálisan és politikailag is meghatározott.

ÁT- ÉS VISSZAALAKULÓ DISKURZUSOK, FELBUKKANÓ AMBIVALENCIÁK

A 20. század második felének egyik nagy projektje volt a nyugati világban a „beszélő” önfelismerése és reflexiója önmagára, a korábban kritikátlanul alkotott igazság és objektivitás dekonstrukciója és a semlegesség fogalmainak megkérdőjelezése. Felszínre kerülhetett az „alávetett tudás” (*subjugated knowledge*) (Foucault 1980), hallható lett az „eltérő hang” (*different voice*) (Gilligan 1982), amely nem csupán a világ addig alig ismert leírását adja a nő nézőpontjából, de a nyelven keresztül át is akarja formálni a nemi hatalmi rendet. Elfogadottá vált, hogy mind a szemlélő szubjektum, mind a megismerés folyamata és a megismeréssel megszerzett tudás is társadalmilag elhelyezett. Ez a pozicionáltság nem csak azt a módot befolyásolja, ahogyan a világot értjük, hanem azt, ahogyan a világ számunkra prezentálja magát tapasztalatainkon keresztül. Így összekapcsolódik a megismerő konkrét helye a társadalmi struktúrában és az e pozícióból megélt, közvetlen tapasztalat (Hartsock 1987).

Évszázadokon keresztül a megismerés tárgyának, a megismerendő világnak a megismerőtől függetlenül való pozicionálása lényegesen befolyásolta a megismerés folyamatát és a megismerő helyzetét. A történetileg alapértelmezett megismerő a megfelelő társadalmi pozícióval bíró fehér férfi, aki rendelkezett a megfelelő bizonyítványokkal, amit a kizárólag az ő számára fenntartott képzési rendszerben szerezhetett meg. Mindez kirekesztette a hétköznapi tudást, kizárta a társadalom legnagyobb részét, köztük a nők tapasztalatait is – akiknek hangja nagyobb léptékben csak a 20. század második felétől lett hallható, ami összefügg általános hozzáférésükkel az oktatás felsőbb szintjeihez és a tudományhoz.

A nyelv mint az elgondolhatóság kerete és a megnevezés hatalma

A nyelv szerepe is megváltozott, már nem a nyelvészet tárgya kizárólag, hanem társadalommagyarázó és társadalomszervező entitásként, illetve a tudás forrásaként és cselekvésként tekintünk rá. A nyelv és a jelentés nem különálló entitások. A nyelv maga a jelentés konstruálója, nem pusztán reflexív, amely tükrözi azt a jelentést, ami már létezik „kint” a világban, mint objektum. És nem is pusztán intencionalitás, amely csak azt fejezi ki, amit a beszélő vagy író, vagy festő mondani akar, azaz az ő személyes szándékolt jelentését. A nyelv megteremtí az a valóságot, amelyet megnevez, és egyben megszabja a dolgok elgondolhatóságának kereteit.²⁰

A nyelv mint az elgondolhatóság kerete óriási hatalmat biztosít a nyelvi megnevezésnek, amely nem áll – és gyakran ma sem áll – egyformán a nemek rendelkezésére: „A nőktől ellopták a megnevezés hatalmát” (Daly 1985:8). A nyelvi fordulat kifejezés azt a megváltozott társadalomtudományi diskurzust reflektálja, amelyben felismerésre került a nyelvnek az emberi jelentés- és értelemadásban betöltött és társadalmi-hatalmi viszonyokat konstruáló szerepe. Egyfelől átláthatóvá vált, hogy a megnevezési gyakorlatok nem csak az uralkodó hatalmi struktúrákat és hierarchiákat tükrözik, de meg is erősítik a megnevező dominanciáját a megnevezés aktusának felsőbbrendűségével (Bourdieu 1991). Másfelől megnyitotta az utat a megnevezés hatalmának megszerzéséhez, azaz a szubaltern helyzetben lévő csoportok számára a lehetőséget, hogy a nyelven keresztül lépjenek be az emancipáció folyamatába: azáltal, hogy önmagukat nevezik meg, nem engedik többé, hogy az uralmi pozícióban lévők névadásaikkal fenntartsák alárendeltségüket és a szimbolikus erőszak változatos eszközeivel meghatározzák identitásukat.

Ezzel megkezdődött a látványos harc a szavak és megnevezések – valójában a nyelvi cselekvések és identitásteremtések világában. Amikortól a nyilvános beszéd hajlandó lett tiszteletben tartani az önmegnevezés

20 Mint Ludwig Wittgenstein rámutatott: „Nyelvem határai világom határait jelentik” (1989:5–6).

jogát, normává vált „a politikailag korrekt” beszéd. Sebezhetőségét az adja, hogy a folyamatos nyelvi reflexiót és tudatosságot igénylő kommunikáció komoly kihívást jelent a beszélők számára, s gyakran homályos marad a szavak hatalmi viszonyokat generáló ereje is. Az autoriter illiberalizmus azonban „felszabadította” a beszédet a politikai korrektség kényszere alól, s nyíltan hirdeti, hogy jogot tart a megnevezés aktusának felsőbbrendűségére. A beszéd megszabadul a másikat tiszteletben tartó kontroll alól és a „nevezzük nevén a dolgokat!”, „a PC szellemi elnyomásának vége”²¹ felkiáltással ismét erőre kapott a nyelv szemérmetlen arra való használata, hogy hatalmi alapon kijelölje társadalmi csoportok helyét és hirdesse ezek alávett pozícióját. Az autoriter illiberalizmus rendszerében szabad rasszistának és szexistának lenni. A „normalitás lázadása” elvárja az „igazság” joviális stílusban való kimondását a nyilvános beszédben, akár szexista viccek formájában: „Hiába viccel azzal egy politikus Székelyföldön, hogy a »medve nem játék, az EU nem ország, az asszony nem ember« – a budapesti high értelmiség szerint ez az intolerancia jele. Az asszonyokat megkérdezték amúgy, hogy szerintük ez sértő-e? Persze hogy nem.”²² – Nem véletlen, hogy a szöveg írója által megkérdezett asszonyok nem érezték ezt sértőnek.

A politikailag korrekt beszéd elleni támadás azonban nem csak az illiberalizmus oldaláról érkezik. A „progresszív neoliberalizmus” kritikusai (pl. Fraser 2017) szerint a progresszivitást a rendszer kizárólag a beszédre és a politikai korrektségre korlátozza, miközben szem elől téveszti az emancipációs célokat. Bár tolerálja a különbségeket, támogatja az alternatív szimbólumokat és azok nyilvános megjelenítését, de elhallgatja azokat a narratívákat és gyakorlatokat, amelyek elkerülik a neoliberális logikát (González-Ruibal–González–Crisado-Boado 2018), és kizárja azokat, akik nem beszélnek vagy nem tudják hallatni a hangjukat, miközben ezzel egyidejűleg az emancipációs politikát a narráció jogára korlátozza (Žižek 2002).

A jelentés rögzíthetetlensége és az ebből következő ambivalencia

A posztmodern a jelentésadást egy folyamatosan történő diszkurzív procedúrának tekinti, mely nem hoz létre állandó, megváltoztathatatlan jelentéseket, azaz nincs olyan objektív jelentés, amely minden kontextusban és időben érvényes lenne. A jelentésalkotási folyamat dinamikus, és változhat a diszkurzív gyakorlatoktól, a hatalomviszonyoktól, a társadalmi normáktól és a történelmi kontextustól függően (Laclau–Mouffe 1985). Az a tény, hogy bizonyos jelentéseket és identitásokat széles körben rögzítettnek és igaznak tartunk, a *hatalom és a tudás* között fennálló intim kapcsolatként értelmezhető. Ez a kapcsolat leállítja a jelentést generáló láncolatot, létrehozva egy csomópontot, amely lehetővé teszi a jelentések és identitások naturalizálódását, magától értetődővé tételét.

A jelentés naturalizálódásának következményei a föld, a munka és az erőforrások kisajátításától kezdve egész embercsoportok leigázásáig és kiirtásáig terjednek (Webb 2009). De a nő és a férfi esszenciális fogalmának naturalizálódása is ebbe a kategóriába tartozik, amely például a nemileg szegregált foglalkoztatási struktúrákban vagy a nő politikai térből való kiszorításában manifesztálódik. A tartalom hegemónizálása a jelentés rögzítése a csomópontok körül (Laclau 1990), melyet gyakran a privilegizált, hatalmi diskurzusok kanonizálás útján hoznak létre. A mindenkori diskurzusban jelenlévő versengő jelentések és valóságértelmezések közül a hatalom a saját logikája (ideológiai és politikai érdekei) szerinti legmegfelelőbb verziót igyekszik kanonizálni és akár megkérdőjelezhetetlen dogmává tenni. A nőhöz és a férfihez társuló észleletek többsége

21 Lásd: Orbán Viktor beszéde a Diaszpóra Tanács előtt, 2015. november. https://hvg.hu/itthon/20161130_Orban_A_politikai_korrektség_szellemi_elnyomasanak_vege_jon_a_szabadsag

22 <https://www.magyaridok.hu/lugas/a-normalitas-lazadasa-avagy-meddig-tart-a-pc-karrierje-18656/>

olyan dogmákra, megkérdőjelezhetetlen „igazságokra” épül, amelyek a tudományok által is alátámasztott módon évszázadokon és generációkon keresztül hegemónizálódtak.

Annak felismerése, hogy a jelentés rögzítése végsősoron lehetetlen, illetve a jelentés valósághoz és a tapasztalati érzékeléshez fűződő diszkurzív viszonya kiutat jelent a hatalmi érdekeltségek, a patriarchális nemi rend által megszállt és rögzíteni kívánt jelentésösszefüggések kényszeréből. Ugyanakkor megmutatja a jelentés sérülékenységet és könnyű manipulálhatóságát is. Jó esetben a jelentésadás demokratikus diszkurzív folyamatokban történik, azonban a hatalomnak még ezekben az esetekben is privilegizált szerepe volt és van ebben a folyamatban. Az autoriter illiberalizmus rendszerében azonban az újra felfedezett propaganda mint a láttatás eszköze a médiát felhasználva közvetíti a hatalom számára megfelelő jelentéseket. A jelentésadás diszkurzív procedúrája a legkevésbé sem diszkurzív, csak az egyetértők diskurzusa által meghatározott. Változatos technológiák képesek hegemónizálni a kívánatos jelentést: a percepciónavigálás, az irányított jelentés-konstrukció és az *astroturfing*²³ célja a viselkedés befolyásolása, ami alapvetően jellemzi a sokak által „post-truth” világrendként leírt korunkat (Foucault 2007; Kelly–McGoey 2018).

E kommunikációs technikák rávilágítanak arra, hogy a *láttatás* szóba jöhető szereplői közel sincsenek azonos helyzetben, nem rendelkeznek ugyanazokkal az eszközökkel és lehetőségekkel. A hatalom és a nyilvános diszkurzív térben megjelenő szereplők (politikusok, újságírók, médiamunkások, közszereplők stb.) privilegizáltak, a *láttatás* különleges és hatékony eszközeivel rendelkeznek, továbbá azzal az erővel, hogy a világról alkotott mindenkori percepciót és az észlelt tárgyakhoz fűzött jelentéseket alapvetően befolyásolják/meghatározzák.

A nő társadalmi jelentésének átkódolása

Magyarországon napjainkban a reprodukciót és a hagyományos női szerepeket középpontba helyező nőkről szóló diskurzusok és a hozzájuk kapcsolódó politikák a hatalom társadalomról alkotott igazságverzióján keresztül próbálják hegemónizálni a nő társadalmi jelentését, funkcióját és ezáltal behatárolni cselekvési és választási lehetőségeit. A családpolitikának nevezett reprodukciós politika (Szalma–Takács 2022) kizárólag a nőket szabályozza, olyan világképet tükröz, melyben a produktív termelés klasszikusan a férfiak tevékenysége, míg a reprodukciós (biológiai és létfenntartási reprodukció egyaránt) munkák az otthon zárt világában a nők számára kijelölt feladatokat tartalmaznak. A nemek társadalmi jelentésének és az ebből fakadó preferált létezési módoknak az illetén való felosztása az apákat a „termelés” fogaskerekévé teszi és az apaságot másodrendű feladattá degradálja, az anyákat pedig – a gyerekek, szülők, férj, háztartás számára végzett – ingyenes gondozási szolgáltatások kizárólagos felelőssévé, akiknek változatlanul kettős terhet kell cipelniük. Ugyanis mind a munka világában, a femininként értelmezett társadalmi feladatok ellátásában, mind a családi bevételek frontján szükség van rájuk.

Ha a nő társadalmi jelentése a reprodukció mint csomópont körül rögzül, akkor a kapitalista világrendőben láthatatlan folyamatok kövezik ki számukra az utat az alulfizetett, alacsony presztízsű feladatok ellátásához. Azon túl, hogy rendre alulpozicionálják magukat a karrierjük tekintetében, az oktatás és a munkaerőpiac (horizontális és vertikális) szegregációs folyamatai és a munkafeltételek „ideális munkavállalóra”, azaz a férfira való megszabásának szerkezeti viszonyai világosan kijelölik helyüket a struktúrában, sok esetben pedig a

23 Olyan szervezetet vagy kommunikációs stratégiát jelöl, amelyet látszólag egy alulról jövő, civil kezdeményezés hozott létre, de valójában valamilyen politikai/vállalati üzenetet közvetít, függetlenként és pártatlanként festve le magát.

közfoglalkoztatásba terelik őket (Fekete 2020). Különösen jól szolgálja az a diskurzus a nők rendszer által kívánatosnak tartott társadalmi szerepét, amely a felsőoktatásban való részvételüket a reprodukciós feladatok akadályaként láttatja, és szolgáltatást nyújtó, háttérszerepüket hangsúlyozza. A „*nők érdekeltek abban, hogy a férfiak jól teljesítsenek és sikeresek legyenek*” (ÁSZ 2022): a nők tehát nem saját teljesítményükben és sikerükben érdekeltek. S csak a nők érdekeltek a másik nem teljesítményében és sikerében, ez azonban nem kölcsönös, a férfiak nem érdekeltek abban, hogy a nők jól teljesítsenek és sikeresek legyenek. Azaz a nők a teljesítményt és a sikert a férfiakon keresztül érhetik el.

A nő társadalmi jelentésének átkódolása az illiberalizmus rendszerében a szimbolikus, diszkurzív síkokat szólfőfürtszerűen kapcsolja az államkapitalista – de a szociálpolitika szempontjából neoliberalizált – strukturális gerinchez. Ez az átkódolás lehetővé teszi egyrészt az állami-közösségi felelősségvállalás jelentős vagy teljes felszámolását a gyermek-, idős- és beteggondozás területén; másrészt a nyugdíjas nők „újrahasznosítását” az unokák nevelésében „intergenerációs együttműködés” címen; harmadrészt a nemek közötti egyenlőségi törekvések és politikák teljes felszámolását. A nemi egyenlőségi politikák felszámolásából következik az, hogy semmi sem ellensúlyozza az elsődleges munkaerőpiac struktúrája/működési logikája és a gondozási feladatok között húzódó antagonisztikus ellentétet. Másfelől explicit módon normalizálja a *gender pay-gap* jelenséget, azaz a férfiak és nők közötti jövedelemszakadékot, hiszen „*nincs azzal semmi baj, ha egy nő kevesebbet keres, mint egy férfi*”.²⁴ Az állam neoliberális kivonulása a közösségi és szociális szolgáltatások területéről,²⁵ a szociális és gondoskodási feladatok családra – lényegében a nőkre – terhelése, továbbá a munkaerőpiacon az alacsony presztízsű, lebecsült és meg nem fizetett (női) munkaerő utánpótlásának szükséglete elengedhetetlenné teszi a nők visszarendezését a hagyományosan nőinek tekintett szerepek irányába. E folyamatok csaknem ugyanazon forgatókönyv szerint játszódtak le és játszódnak le a rendszerváltó országokban, például Magyarországon, Lengyelországban, Horvátországban (Roggeband–Krizsán 2019).

A nők megjelenítése a fent idézett diskurzusokban olyan reprezentációs politikákat takar, amelyeket a privilegizált beszélők alkotnak, s amelyekben úgy tüntetik fel a diskurzus alanyait, hogy az megfeleljen a hatalom elképzeléseinek, illeszkedve egy ideológiával feltöltött érdekszerkezethez. A jelentésért minden társadalomban küzdelem folyik (Laclau–Mouffe 1985) és azt, hogy lehet-e és hogyan lehet küzdeni, a társadalmak demokratikus kultúrája határozza meg. A tekintélyuralmi rendszerek azonban a legritkább esetben tűrik azokat a diskurzusokat, amelyben egy adott, az érdekeikkel és ideológiájukkal egyező reprezentációs rendszert megtámadnak, vitatnak vagy megpróbálnak átalakítani. Nem túl jelentős kivételnek számít a „*pink education*” jelentés, amelynek vitatása sikeres volt, hiszen a közfelháborodást követően eltávolították az ÁSZ honlapjáról.²⁶ Ezzel azonban messze nincs vége annak a küzdelemnek, amely a nemek társadalmi jelentéséért folyik hazánkban.

24 Novák Katalin, volt államfő fejtette ki „Hogyan lehet sikeres egy nő?” című videójában 2020-ban. <https://www.facebook.com/axiomamedia/videos/224659149173546/>

25 A szociális igazgatásról és szociális ellátásról szóló, 2022-ben módosított 1993. évi 3. törvény 2. §-a szerint az egyén szociális biztonságáért és jólétéért elsősorban az egyén és családja felelős, míg az állam csak végső esetben vállal felelősséget állampolgáraiért.

26 „Az oldal nem található” feliratot lásd az ÁSZ honlapján: https://www.aszshirportal.hu/storage/files/files/elemezések/2022/E2202_A_felsofoku_vegzetts.pdf?download=true

A NŐ JELENTÉSÉNEK ALTERNATÍV DISKURZUSAI

Ebben a részben azokat a stratégiákat és kísérleteket tekintem át, amelyek alternatívát kívántak teremteni azoknak a nyelvi és társadalmi gyakorlatoknak, amelyek történetileg meghatározzák a nemek közötti különbségeket, és e különbségekre alapozva kívánják igazolni a nemek hierarchiáját. Az alternatív diskurzusok mintát nyújthatnak a reakciós illiberalizmus narratíváinak dekonstruálására, az „ortodoxia szent evidenciáinak” lebontására (Bourdieu 1991), hiszen az értelem- és jelentésadásról, valamint a nyelvről alkotott új gondolkodási pozíciók lehetővé tették egy kritikai, de(re)konstruktív nézőpontot, amelyből látható a diskurzusok politikai és kulturális meghatározottsága, brutális korlátozottsága és érdekekkel telítettsége (Webb 2009).

A dekonstrukció mint filozófiai és nyelvi irányzat „nem negatív jelenség, nem destrukció, hanem egy olyan folyamat, amely nyomán bár elvesznek megnyugtató konstrukciók, de közben fontos új jelenségek és jelentések jönnek létre” (Bókay 2006:238). Foucault (1987) a diskurzust, amelyben a jelentés és az interpretáció megszületik, eredendően nyílt végűnek és hiányosnak tekintette, melynek külső határait más diskurzusok alkotják, s amelyek maguk is nyitottak, eredendően instabilak és mindig artikulációs folyamatban vannak. E szerint a diskurzus és az általa felépített jelentések és identitások bármilyen rögzítése csak részleges lehet. A diskurzusok egyfelől túláradó, másfelől hiányos jellege nyit teret a változásra, a folytonosságra és a variációra. Foucault (1987) úgy vélte, hogy a diskurzusok részben a vágy, részben pedig az intézmények és a hatalom működésén keresztül formálódnak. A vágy a diskurzust korlátlanként és végtelenként formázza meg, míg az intézmények és a hatalom lezártként és rögzítettként akarják látni. A feminista diskurzus a vágy diskurzusa, amely a dekonstrukcióval megkérdőjelezi a domináns megismerési eszközöket, felforgatja a bevett nyelvi jeleket, reprezentációkat és aláássa a bináris reláció erejét.

A butleri dekonstrukció

Judith Butler (2006) úgy vélte, hogy a nemek hierarchiája és a belőle következő elnyomás a bináris heteroszexualitás immanens tulajdonsága, ami az alany/tárgy, az Én/Másik dichotómiából következik és csak a binaritás teljes felszámolásával lehet megszüntetni. *Problémás nem* című művében kereste a társadalmi normák és kulturális minták előtti és nélküli állapotot, melyben a nő-férfi binaritás és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi és kulturális jelentések még nem léteztek. Ez azért fontos, mert úgy gondolta, hogy a szubjektivitás, az „én” a normatív és konvenciókon alapuló bináris ellentét részeként jön létre, ami a nem ontológiai létezésének hamis látszatát kelti. Ezért dekonstruálta az ontológiai nőt (és férfit) elszakítva az identitáskonstrukciótól, a szexualitástól, és megszabadította a szubjektumot a hamis bipoláris rendezőelvtől. Ezzel az identitás, az anatómia, a gender és a genderperformativitás szabadon lebegnek és nyitottak az újraértelmezésre. Azzal, hogy eltávolította a binaritás illúzióját a nemek kialakulásának folyamatából nyilvánvalóvá tette, hogy amit nemek szerinti identitásnak gondolunk, az, hogy férfiak vagy nők vagyunk, nem más, mint tanult jelentések rendszere. Ez épül be személyes és kulturális történelmünkbe és „valóságosnak” éljük meg, amikor megpróbálunk férfiak vagy nők lenni (Gottschall 2002). A nem naturalizálódása azáltal jön létre, hogy belső pszichikai/fizikai szükségszerűségként van megkonstruálva. Azaz a nemekhez és a heteroszexuális normákhoz kapcsolódó társadalmi elvárások úgy vannak kialakítva, mintha azok belső, veleszületett pszichés vagy fizikai tulajdonságok lennének, pedig valójában társadalmilag konstruáltak és megtanultak. Ezáltal azt sugallják, mintha az adott normák természeteseek és változhatatlanok lennének, miközben valójában társadalmi normák és konvenciók.

A nyelvben és a diskurzusban létrejött nemek normatív kategóriákként objektívalódnak és kívülállóként, külső erőként, már intézményesülve nehezdednek ránk. A nyelv és a diskurzus tehát nem csupán leírják, kifejezik a nemeket, hanem létre is hozzák azt, amit megneveznek. A nemek performatívok,²⁷ mert nem csupán kifejezzük vagy tükrözzük a nemünket nyelvi és cselekvési gyakorlatainkban, hanem maga a nem is konstruálódik ezek által a performatív aktusok által. A nyelvi és cselekvési gyakorlatok kulturális normákat követnek, és a nemek látszatát az ezeket a normákat létrehozó és érvényre juttató hatalmi struktúrák felügyelik, megbüntetve azokat, akik nem „helyesen hajtják végre” azt (Butler 2006:44).

Butler (2006) szerint a nemnek nincs ontológiája, így nem is lehet rá politikát alapozni, mert a nemi ontológiák mindig a már kialakult politikai kontextuson belül, normatív tiltásként működnek. Ezek az „ontológiák” határozzák meg, hogy mi számít értelmezhető nemnek, megteremtik és konszolidálják a szexualitásra vonatkozó és reprodukzív megszorításokat. Megadják azokat az előíró követelményeket, amelyek mellett a nemiesített testek kulturális értelmezést kapnak. Az ontológia tehát nem alap, hanem alattomos normatív tiltás, úgy építi be magát a politikai diskurzusba, mintha annak szükségszerű és természetszerű alapja lenne.

A biológiai nem és a társadalmi nem kérdéseiről értekezve Butler azt állította, hogy a biológiai nem is társadalmilag megalkotott: nincs olyan természeti, biológiai képződmény, amelyre mint üres lapra a társadalom rávési saját szabályait, mert már a biológiai test is a társadalmi nemből keletkezik, a normák által jön létre. A „nem” távol áll attól, hogy olyan belső esszencia legyen, amely képes előidézni bizonyos viselkedéseket. Inkább úgy lehet értelmezni, mint amit a test felszínébe vájnak bele az élet során szavak, cselekedetek, gesztusok és vágynak útján.

Butler úgy vélte, hogy a nemi identitás hegemon kategóriáit nem lehet egyszerűen megdönteni vagy azokon túllépni, hanem belülről kell szétverni őket az elnyomott és marginalizált működések megmutatásával, azokkal, amelyek nem illenek a bináris nemi kettősségbe. Ez a felforgatás olyan stilizált cselekedetek²⁸ ismételtetésében ölthet testet, amelyek rámutatnak a bináris kategóriák mesterséges, performatív és konstruált jellegére. Ezeknek a stratégiáknak a megtalálása és végrehajtása – Butler szerint – kritikus jelentőségű a feminista politikai cselekvés szempontjából.

A binaritás butleri dekonstrukciója „kiszabadította a szellemet a palackból” és megnyitotta az utat a sokféle genderidentitás individuális és társadalmi elgondolhatósága előtt. Az általa programként felvázolt binaritást felborító társadalmi gyakorlatok pedig olyan új kérdéseket és gyakorlati problémákat vetettek fel, melyek

27 A performativitás nem szándékos aktust vagy cselekvéssort jelent, vagy egy belátó szubjektum döntését, hanem az idézgetés/ismételgetés gyakorlatát, amelyen át a diskurzus létrehozza azt a hatást, amit megnevez (Butler 2006).

28 A Butler által javasolt stilizált cselekvések a következő területeken jelenhetnek meg: testmozgások és mozdulatok: olyan cselekvések dekonstruálása, mint a járás, az ülés és a gesztusok, melyek kulturálisan kódoltak és összekapcsolódnak a férfiasság vagy a nőiesség megjelenésével. Beszédminták és nyelvhasználat: a nemileg kódolt nyelvi kifejezések, intonáció- és szókincs-használat visszautasítása. Ruha- és divatválasztás: a hagyományosan a férfiassághoz és a nőiességhez társuló ruházati stílusok, színek és kiegészítők visszautasítása. Társadalmi interakciók és szerepek: azoknak a viselkedési mintáknak és szerepeknek a dekonstruálása, melyeket a nem alapján várnak el, például a gondoskodó viselkedés a nők és az agresszív viselkedés a férfiak esetében. Részvétel a nemekhez kötődő terekben és tevékenységekben: a nemi normákhoz illeszkedő tevékenységekben, hobbikban és területeken való részvétel visszautasítása. Minderre jó példa lehet a Pride-felvonulás, ahol a résztvevők gyakran viselnek szivárványszínű ruhákat és kiegészítőket, ami az LGBTQ+ közösség szimbóluma. Gyakran látványosan és polgárpukkasztó módon viselkednek, a bináris rendben elvárt normákkal ellentétesen, szabadon kifejezve és megünnepelve a saját nemükkel vagy szexuális orientációjukkal kapcsolatos azonosulásukat. Ezek a cselekedetek és megjelenések szándékosan szakítanak a hagyományos nemi normákkal és hozzájárulnak a nemi binaritás és a heteronormativitás dekonstrukciójához. Így a Pride-felvonulás egy olyan stilizált cselekedet, amely a nemi normák és kategóriák megkérdőjelezésére és a queeridentitás megünneplésére irányul.

morális és ontológiai pánikot és kemény ellencsapást váltottak ki a heteroszexualitást, a nemi hierarchiát a természetre alapozó és egyetlen lehetőségként elgondolni tudó társadalmi és hatalmi szereplők körében. A binaritás felszámolásából fakadó gender-sokféleség valóságos háborús övezetté változtatta a feminista diskurzust is. A transzneműek reprodukciós jogai, a nemváltoztatás kérdései, a cisz- és transznemű sportolók versengésének problémája – csak néhány példát említve – életre hívta az önmagát genderkritikus feminista irányzatnak nevező mozgalmat vagy TERFizmust²⁹, mely szerint a nem biológiai alapú és megváltoztathatatlan. A mozgalom megalkotta 2019-ben „A nők biológiai nemi alapú jogainak nyilatkozatát”,³⁰ mely a biológiai nem fogalmára alapozva erősíti meg a nők és a lányok jogait, és elutasítja a genderidentitás-konceptión nyugvó gendersokféleséget, amelyet a biológiai nem szerinti nők diszkriminációjának és jogaik csorbításának forrásául jelöl meg. A feminizmus kiemelkedő képviselői, mint például MacKinnon (2023), aki emberi jogi nézőpontból közelíti a transzjogokat és a TERF mozgalmat, tanulmányában úgy vélte, hogy a TERF távol áll a feminizmustól, és inkább a jobboldali, kirekesztő ideológiákkal hozható összefüggésbe. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mozgalom gyakran lép szövetségre konzervatív, szélsőjobboldali politikai csoportokkal.

A valódi kérdés azonban az, hogy ha nem dekonstruáljuk és próbáljuk megszüntetni a nemi binaritást a szimbolikus rendszerekben és politikai cselekvések útján, akkor a megmaradó bináris struktúrában megszüntethető-e a hierarchikus kapcsolat a bipoláris elemek között. Vagy másként fogalmazva: el kell-e teljesen törölni a bipolaritást, megnyitva az utat a multipoláris nemi identitások teljes spektrumának, vagy létezik-e olyan út, amely a bipolaritás megtartása mellett képes a bináris elemek immanens hierarchiáját felszámolni.

A derridai dekonstrukció és a „meghatározhatatlan nő”

A derridai dekonstrukció fő célja nem a nyelvi és nemi binaritás teljes felszámolása, hanem a binaritás hierarchiageneráló erejének lebontása új fogalmak teremtésével és a régi fogalmak újrakonstruálásával, ezekkel megvilágítva a kirekesztést, a függővé tételt és az erőszakot, ami a binaritás fenntartásához szükséges. Derrida a nyelvet a folyamatosan keletkező és eltűnő különbségek rendszereként, a megjelenő struktúrák folyamatos átalakulásaiként fogta fel. A nyelv mélyén egy folyamatos játék, ide-odamozgás van, melynek keretében a jelek látszólag pozitívást nyernek, de közben ez a különbségrendszer nem stabil, új különbségek lépnek fel, ezek megint rendszerbe szerveződnek, majd újra széthullnak (Bókay 2006). Ez részben a jelentés végleges rögzítésének lehetetlenségét vonja maga után, részben pedig a hierarchikus binaritás kizárását. Az *Of Grammatology* című írásában (Derrida [1967]1997) a „différance” és „supplement” szavak jelentését olyan új logikával konstruálta meg, amely a logocentrizmus³¹ kizáráson és marginalizáláson alapuló rendszert számolja fel. A szó *différance* egyszerre jelenti a különbség (*differ*) mint térbeli és az elhalasztás (*defer*) mint időbeli viszonyt. Így a szó önmagában hordozza a kettősséget: a térbeli és időbeli elmozdulást, amelyből mindig a használatától függően válik az egyik vagy a másik dominánssá. Tehát a dominancia-alárendeltség bináris viszony azért nem értelmezhető, mert folyamatosan felcserélhetőek a jelentések.

29 Transzkirekesztő radikális feminizmus vagy TERFizmus (*trans-exclusionary radical feminism*).

30 Lásd: <https://www.womensdeclaration.com/en/declaration-womens-sex-based-rights-full-text/>

31 A logocentrizmus a logosz görög kifejezésből származik, azaz a logosz központba állítását jelenti. A logosz a görög filozófiában az értelem és az észszerűség fogalma, amely az emberi gondolkodás és racionalitás kifejeződése. Egyúttal a logosz szóként vagy beszédként is értelmezhető. Platónról kezdve a logoszt gyakran az emberi beszéd vagy szó képviselőjeként használják. Derrida a logosz központi szerepét kérdőjelezi meg, a beszéd és a mindenekfelett való értelem elsőbbségét. Szerinte a logocentrizmus fenntartja a fogalmak közötti binaritást, ami kizárja az ellentmondásos jelleget és az átmeneti állapotokat, ezzel elfedi a valóság bonyolult természetét. Ugyanakkor megerősíti a binaritásban rejlő hierarchiát, amely elnyomja vagy marginalizálja az alternatív gondolkodásmódokat.

Ugyanakkor Derrida szerint a bináris ellentétek egységbe foglalása nem működik minden esetben, mivel a legtöbb binaritás egyik tagját csak az ugyanabban a keretben lévő másikhoz való viszonyában lehet azonosítani. Gyakran egy magában álló szónak nincs jelentése, csak más szavakkal való asszociációban határozható meg. Például a *bent*nek csak azért van értelme, mert értjük a *kint* jelentését. Továbbá, ha valami bent van, az nem lehet kint egyidőben. Ezért alkotta meg az adalék, kiegészítés jelentésű *supplement* fogalmát, amivel mégis kiutat teremtett a bináris oppozíció hierarchiájából. Ahogy arra Spivak utal (1998:lxix): „A *supplementum* „adalékot” jelent, ami azért van, hogy kitöltse a hiányosságot, [...] hogy kompenzálja az eredeti nem jelenlétét” Ez a „supplementumkoncepció” kitér a bináris osztályozás elől, mivel egyszerre jelenti a hiányt és a felesleget is. A *supplementum* azzal töri meg a logocentrizmus bináris oppozícióját, hogy hozzáadja a fő részhez azt, ami hiányzik belőle, tehát teljessé teszi. Ezzel egyszerre betölt egy űrt, de többletként is működik. A *supplementum* sohasem része a dolognak, mint ahogy sohasem a dolgon kívüli: például egy levél utóírata nem a levél része, hanem hozzáadott többlet– vagy: a levél részét képezi anélkül, hogy része volna. Ezen a módon a *supplementum* decentralizálja az eredeti jelentést, ami radikális változást hoz a szövegben. A *supplementum* tehát megkérdőjelezi a binaritások hierarchikus logikáját, mivel a kiegészítendő rész lényegében nem teljes a kiegészítés nélkül, így a kiegészítendő a kiegészítőre szorul. Ezzel túlmutat a kizáráson alapuló logocentrizmuson. Derrida *différance* és *supplement* fogalmai eszközt kínálnak arra, hogy olyan módon közelítsük meg a nemeket, amely nem tagadja a különbözőséget, de ezzel egyidőben nem is kreál hierarchiákat.

A nemi dichotómia dekonstrukciójának radikális fogalma a „*meghatározhatatlan nő*” (Derrida 1979), mely kifejezésnek csak a feminista dekonstrukció egy bizonyos stratégiai szakaszában van relevanciája. Ez egy átmeneti helyzet fogalma, ahol még létezik a nő/férfi binaritás, de a nő már elkezd lebonítani a régi struktúrát. Amint elérte a dekonstrukció első szakaszát, a bináris oppozíciók többé nem relevánsak. Derrida a „*meghatározhatatlan nő*” fogalmát használva újragondolta azt a logikát, amely privilegizálja a maskulint a férfi/nő binaritásban. Meghatározhatatlanként felfogva a nőt Derrida elkerülte a logocentrizmus fetiszáló diskurzusát, ami a nőt aláveti erőszakos és gyarmatosító megnevezéseinek, osztályozásának és elrendezésének (Kalmár 2008). A kifejezést azért használta, hogy megmutassa, hogyan tartja fenn a jelenlegi szimbolikus rend a nők erőszakos kizárását oly módon, hogy a nőt a férfivel való azonosságra redukálja, ugyanakkor fenn tart egy feminin megkülönböztetést, ami alsóbbrendűként jelöli egy hierarchikus és aszimmetrikus bináris jelentésrendszerben. A dekonstrukció radikális törekvése annak leleplezése, hogy a feminin fogalma egy *fallogocentrikus*³² diskurzusban hogyan állítja elő a szimbolikus rendet, többek között azzal, hogy a nőket a maskulin normák szerint definiálja.

Derrida dekonstrukciója jó eszköz lehet arra, hogy átalakítsa a nemek tradicionális *valamilyennek látta-tását*. Demisztifikáló erejével nem egyszerűen a bináris ellentétek alternatív hierarchiáját kínálja, hanem az ellentétek azon logikáját problematizálja, amelyek a hierarchikus gondolkodás alapjait képezik, és megnyitja őket a kritikai ellenőrzésre. Derrida szerint a valódi változáshoz tehát a bináris logikát kell megváltoztatni.

Derrida igen ambivalens volt a feminizmussal kapcsolatban: „A *feminizmusra* szükség volt, és bizonyos helyzetekben még mindig szükség van rá. De egy adott pillanatban a *feminizmusba* való bezárkózás azt jelenti, hogy reprodukálja azt a dolgot, amely ellen küzd” (Derridát idézi Greech–Kamuf–Todd 1985:30). Úgy vélte, hogy a feminizmus célja a fallogocentrizmus kiszorítása és nem az egyik domináns diskurzus *helyettesítése*

32 Derrida neologizmusa. Az észközpontú (logoszcentrikus) tradíció egyben férfiközpontú (falloszcentrikus) is, Derrida összevont megjelölése szerint az európai filozófiai tradíció fallogocentrikus, a nőket szimbolizáló jegyeket lenézi, értéktelennek tartja.

egy másik domináns diskurzussal (McDonald–Derrida 1982). Ennek kapcsán elemzett két olyan feminista kísérletet, mely a nyugati gondolkodást strukturáló bináris oppozíciókat igyekezett megkérdőjelezni. Eszerint az első periódusban, az 1960-as 1970-es években, a feministák megkísérelték magukra venni a masculin tulajdonságokat, majd felismerték, hogy nincs okuk rá: miért is kellene eredendően férfinak lenniük? A másodikban, az 1980-as évektől, a feministák megkísérelték megfordítani a binaritásokat azzal, hogy a feminint privilegizálták. Derrida számára mindkét típusú feminizmus szembemegy a dekonstrukcióval: „a dekonstrukció biztosan nem feminista... ha van valami, amihez nem szabad eljutnia, az a feminizmus” (Creech–Kamuf–Todd 1985:30). Mindezzel együtt a dekonstrukció a feminista kritikai gondolkodás fontos eszközévé vált. Jóllehet nyilvánvalóak a korlátai, hiszen elsősorban a nyelvre redukálja a világot, bizonytalanságot és kétértelműséget generál és nem ad megfelelő alapot a politikai cselekvéshez (Elam 1994). Valóban kérdés, hogy a nyelvi binaritásban immanensen kódolt hierarchia felszámolásának derridai törekvése mennyire érvényesülhet és hogyan valósítható meg a hétköznapi gyakorlatokban, és hogyan lehet a nemek közötti egyenlőség politikai programját ráépíteni.

A nőiesség dekonstrukciója: a nőiesség mint álarc

A „nőiesség mint álarc” diskurzus nem a binaritásokat akarja felszámolni, de a 20. század során – egészen napjainkig – több lépésben tett arra kísérletet, hogy a nőiességet dekonstruálva megszabadítsa a szubjektumot és a nőről való diskurzust a patriarchátus által diktált szerepelvárásoktól. Evolúciója során, igazodva a nők társadalmi helyzetének változásaihoz, a jelentések széles spektrumát fogja át, a férfielvárásoknak való behódolástól, az álarc tudatos eszközként való használatáig. Ahhoz, hogy megértsük miért is lehet álarc a nőiesség, világossá kell tenni a nő, a nőiesség konstrukciójának egy, a férfi által megteremtett módját: a *férfitekintetet* (*male gaze*). Majd a kérdés az lesz, hogy hogyan látják a nők önmagukat és hogyan próbálják felszabadítani ezt az *önlátást* a tárgyiasító, interiorizált *férfitekintet* alól – az álarc segítségével.

A látás, a látni nem azonos a tekintettel. A látás eloldódik testi természetétől, kilép a megjelölt testből, előtör a semmiből egy hódító tekintetbe (Haraway 1988). A tekintet „*körülhatárol minket, és elsősorban olyan lényekké tesz bennünket, akiket néznek, de anélkül, hogy ezt megmutatnák*” (Lacan 1998:75). A tekintet tárgyként alkotja meg azt, akit néznek, míg azt, aki néz – cselekvőként.

A látás és a tekintet kettéválasztása először Lacan (1998) pszichoanalitikus írásaiban jelent meg, majd *férfitekintetként* a férfi és a nő hatalmi aszimmetriájának kifejezőjévé vált Laura Mulvey (1999) feminista filmelméletében. Krips (2010) szerint Mulvey összemosta a lacani és a foucault-i tekintetet, habár a két megközelítés nem áll nagyon távol egymástól. A foucault-i (1990) tekintet a hatalom tekintete, a *panoptikus tekintet*, ami egy állandó megfigyelési folyamaton keresztül kényszeríti rá az egyéneket arra, hogy a megfigyelés tárgyai legyenek. A panoptikus tekintet konstitutív hatással van az egyén szubjektivitására, aki tudja, hogy figyelik, a hatalom látóterében van, de sosem tudhatja, hogy valóban nézik-e. Emiatt úgy viselkedik, mintha folyamatosan néznék. A férfitekintet hasonló hatást ér el a nézettnél, a nőnél, aki a tekintet tárgyává válik, szubjektivitását, énjét a néző igényei szerint alakítja, még akkor is, amikor éppen nem nézik, mert a tekintet elvárásai, fantáziái belső elvárássá transzformálódnak a nézettnél. A nők szubjektivitása „*elkerülhetetlenül össze van kötve a tekintet struktúrájával és a tekintély szemének lokalizációjával. [...] Bárhová megy, saját Panoptikumát viszi magával...*” (Copjec 1994, idézi Krips 2010:94). A férfitekintet meghatározza a nőt. Ebben a szerepben a nők egyszerre megnézettek és megjelenítettek, erős vizuális és erotikus hatásokkal kódolva. Ez a tekintet elidegeníti a nőket önmaguktól, mivel arra készíti őket, hogy a férfivágy és-törekvések tárgya-

ként azonosítsák magukat. Ezért a nézett szubjektum a vágy tárgyává redukálódik, és az ezzel a tárggyal való azonosulása elidegeníti önmagától.

A tekintet felhívásának megfelelni, előle kisiklani, távolságot találni provokatív és követelőző elvárásaival szemben, erre mindre lehetőséget ad az *álarc*, ami ebben a kontextusban a nőiesség maga. A *nőiesség mint álarc* az időben változóan, eltérő módon jeleníti meg a női lét *valamihez képest* való jellegét, s azt a küzdelmet, ami ennek a jellegnek a felszámolásáért folyik. A *nőiesség*, mint *sui generis* létezési mód nem értelmezhető: „Lacan számára az *álarc* a »nőiesség« definíciója, pontosan azért, mert egy férfi jel felhívására jön létre” (Rose 1986:67). A nőiesség/femininitás nem létezik, csak egy válasz a férfivágyra és a normatív elvárásokra. A derridai *meghatározhatatlan nő* tehát nem nőies. Azért kell megszereznie és megtartania meghatározhatatlanságát, hogy kitérjen a kívülről érkező meghatározások elől és legyen tere arra, hogy önmaga határozza meg önmagát.

A 20. században a nő társadalmi elvárásokhoz történő igazodásának szimbólumává és a felszabadítás lehetőségének metaforájává vált a nőiesség mint álarc. Joan Rivière, pszichoanalitikus, 1929-es írásában a nőiesség álarcát az újonnan megjelenő és egyre gyakoribb független és autonóm női személyiség elfedéseként értelmezi. Az önálló női személyiséget azért kell elrejtteni, hogy elkerülje a megtorlást, és elfogadják őt a férfiak által kódolt világban. A nőiesség korabeli fogalmához hozzátartozik a dependencia, az irányítás iránti szükséglet, amit a nő lényegében a femininitás álarcában visz színre azért, hogy megfeleljen a társadalmi elvárásoknak. Rivière (1991) egy olyan nőt *láttat*, aki nem akar nyílt konfliktusba kerülni a környezetével, ezért a felszínen megfelel a társadalmi nemi normáknak és szerepelvárásoknak: el akarja rejtteni, hogy már birtokolja azokat az attribútumokat, amelyeket a férfissággal társítanak.

Judith Butler szerint Rivière a páciensei történeteit értelmezve, tudattalanul saját magáról írt, hiszen női pszichoanalitikusként az 1920-as években nem volt könnyű szakemberként, tudósként megjelenítenie magát egy férfiak által uralt szakmában (Borgos 2006). Butler szerint a femininitás álarc a női agresszivitás elfedését szolgálja. Az agresszivitás ugyan a férfinak tulajdonított attribútum, mellyel azonban a nő ugyanúgy rendelkezik, mint egyéb más olyan képességekkel, amelyek ahhoz kellenek, hogy sikeres legyen a nyilvánosság és a munka világában, ugyanakkor ebben az összefüggésben a rivalizálásból fakadó kasztrálást és a férfi helyének átvételi igényét jelenti. Butler értelmezésében Rivière azt állította, hogy az agresszió elsőbbséget élvez a szexualitással szemben, azaz prioritása van annak a vágnak, hogy a nő átvegye a maskulin szubjektum helyét. Ez egy olyan vágy, amely egyértelműen a férfiakkal való rivalizálásban gyökerezik, de a femininitás mint álarc használatában a nő e vágyat áthelyezi a látványosan nőiesnek tartott viselkedésbe, amely részben elfedi az eredeti agressziót, részben pedig megteremt a lehetőséget a férfi fallosz megszerzésének más útjára (Butler 2006:117).

Luce Irigaray (1985a) a konformitás metaforájaként értelmezte a nőiesség álarcát. Úgy érvelt, hogy ahhoz, hogy a nő „normális” nővé váljon, be kell lépnie a *nőiesség álarcába*, olyan értékek rendszerébe, amely nem az övé, és amelyben csak akkor tud megjelenni és beilleszkedni, ha beburkolódik a férfiak szükségleteibe / vágyaiba / fantáziáiba. Tehát a nőiség mint maszk, behódolás a „*vágy domináns gazdaságának, hogy mindenek ellenére »píacon« maradjon*” (Irigaray 1985b:133). Irigaray szerint ezt a vágyat a patriarchátus generálja, melyet meg kell tagadniuk a nőknek ahhoz, hogy megtalálják saját vágyukat.

A 20. század végén a nőiesség mint álarc már nem a maskulin elvárásoknak való behódolás jelzése, sokkal inkább a lázadásé, az önreprezentáció eszköze. Mary Ann Doane értelmezése szerint az „*álarc hatékonysága*

éppen abban rejlik, hogy képes távolságot teremteni a megjelenített képtől, olyan problémát generálni, amelyen belül a kép manipulálható, előállítható és olvasható a nő számára” (1982:43). Ez a kritikai távolság már tudatosságot előfeltételez, az álarcokkal való tudatos bánásmódot. A nő arra használja a testét, hogy álcázza magát (Montrelay 1993:158). Az így értelmezett nőiesség megteremti a lehetőségét annak, hogy a nő saját kezébe vegye önmaga formálását, tudatos használata pedig saját társadalmi helye megteremtésének eszközévé válik. Sorrentino (2014) a tekintetkonceptiót és az álarcként értelmezett femininitást úgy fűzte össze, hogy a nő kerül ki e vizuális gazdaság irányítójaként. Érvelése szerint, ha egy nő megjelenése függ a férfitekintettől, akkor a nőnek lehetősége van arra, hogy manipulálja azt a módot, amellyel „felméri”. A patriarchális világrend feltételei mellett a hagyományos női identitás újrendezésének egyik módjává vált a szelf (a kifelé prezentált én) álarcként való dramatizálásának lehetősége.

McRobbie (2007) és Álvarez (2016) a nőiességet mint álarcot úgy értelmezik, mint a neoliberalis piaci rendszerek olyan termékét, amelyet a rendszer vonzó identitás- és létformaként kínál fel fogyasztásra: azaz álcázott, felimerhetetlen formában kényszeríti rá a fogyasztókra a nőiesség társadalmi struktúrához objektív módon illeszkedő gondolkodási és viselkedési struktúráit. Álvarez a női test industrializálásáról írt, amely az ezredfordulón a közösségi média és az internet útján, valamint a nőiesség igényének tömegtermeléssel való kielégítése formájában valósult meg. Úgy vélte, hogy a közösségi média elősegítette a különböző nőiességek kódok és működési módok terjesztését, miközben a női identitás nagyon felszínesen vált megértetté. A tömeggyártásban készült ruhák és smink a testek és identitások tömeges előállításához vezetett. Ezt az álarcot utasították vissza a 21. század tízes éveinek női identitásai, akik felforgatták a női test reprezentációját, radikálisan másként látták magukat, és konstruálták meg saját testüket. A hangsúly azon van, hogy ők konstruálták meg saját testüket, és tisztában voltak a szereppel, amelyet eljátszanak, valamint azzal, hogy a társadalom miként teremti meg a női testeket és identitásokat. Felmérték, hogy a női testek gyakran válnak árucikké, amit különböző célokra használnak fel (például marketing, szórakozás stb.). Ezt a társadalmi trendet azonban saját javukra fordították, testük industrializálásából előnyt kovácsoltak, és képessé váltak arra, hogy a nemiséggel és a női test kommodifikációjával kapcsolatos társadalmi normákat és elvárásokat kihasználják (Álvarez 2016).

McRobbie (2007) szerint a mindent kooptáló progresszív neoliberalizmus az Egyesült Királyságban a *sikeres nő* és a *fallikus lány* posztfeminista álarcait konstruálja és kínálja fel, melyek valójában a patriarchális normarend és a férfias hegemonia újbóli biztosítására szolgáló stratégiai eszközök. A posztfeminista sikeres nő az egyenlőség áruházában tetszelegve nem veszi észre, hogy figuráját a késő kapitalista rendszerek azzal hozzák létre, hogy képességeket és lehetőségeket tulajdonítanak neki, és hiperaktivitást várnak tőle azokon a kulcsterületeken, ahol a láthatóságuk megvalósult. A szerző azonban arra figyelmeztetett, hogy amikor a populáris kultúra a fiatal nőket a képességek hordozójaként hozza létre, akkor az új típusú egyenlőtlenések intézményesülését és a nemek közötti hierarchia újbóli stabilizálását valósítja meg. A posztfeminista „sikeresség” alkalmat nyújt a feminizmus eredményeinek eltörlésére, azt a látszatot keltve, hogy a nőmozgalomra már nincs szükség, és a szexuális szerződés politikai diskurzusba ágyazódik. A *fallikus lány* a férfiviselkedés utánzására törekszik, úgy gondolja elérte az egyenlőséget és hozzáférése van olyan szexuális szabadságokhoz, amelyek korábban a férfiak számára voltak fenntartva. Mivel rendelkezik néhány férfi privilégiummal, nem látja okát a maszkulinitás megkérdőjelezésének. McRobbie szerint a fallikuslány-álarcot a fogyasztói kultúra logikája teremtette meg, amely megerősíti és konszolidálja a patriarchális kiváltságokat és a maszkulin hegemoniát azáltal, hogy ennek a kiváltságnak néhány korlátozott jellemzőjét megosztja a fiatal nőkkel.

McRobbie rámutatott arra, hogy a fiatal nő a *governmentality*³³ komplex célpontjává vált, amely szerint a végtelenségig tökéletesíthető „én” áll rendelkezésére, melyet a kapitalista termelésben remekül lehet hasznosítani.

McRobbie és Álvarez a „fejlett Nyugatról” beszéltek, amelynek ideáljai megjelennek azokban a világokban is – például az autoriter illiberális rendszerekben –, ahol a nő társadalmi jelentésének konstrukciója más logikát követ. Ezekben a társadalmakban a tradicionális nőiség manifesztumai (a hagyományos nemi szerepekbe való önkéntes behelyezkedés) váltak a „kötelező államfeminizmus” egyenlőségi normái alóli „felszabadulás” „forradalmi” eszközeivé, és a familista, patriarchális tradíciók mentén újrarendeződő viszonyok kínálnak horizontokat az anyaként való önmegvalósításra. A közép-kelet-európai régió félperifériás jellegéből fakad az az egzotikus elegy, amit a nyugati fogyasztási és szubjektumideálok, valamint az új-patriarchátus értékrendszerének reprodukív feladatokra kijelölő normái alkotnak, például Magyarországon is.

A „mindent megkaphatunk, mindent elérhetünk, amit csak akarunk, nincsenek akadályok, nincsenek korlátok” (Csernik 2019) Magyarországon is gyökeret vert mítosza posztfeminista álarc, ami amellet, hogy egy sor olyan gyakorlatot von maga után, amelyek fogyasztásközpontúak és a femininitás megerősítői, lényegében a tradicionális nemi viszonyok újrasztabilizációját biztosítják (McRobbie 2007). A „*meg tudod tenni lány*” illiberális újradefiniálása a rendszerkövetelményként meghatározott anyaság szerepét kínálja fel, mely álarcá válik azáltal, hogy a női lét kiemelkedő eseményét normává merevíti. Ez az álarc az intézményesített, politikai rendszerré átminősült férfitekintet konstrukciója, mely politikákkal és joggal szorosan körülbástyázott olyan helyet határoz meg a nők számára, mely illeszkedik a hatalom érdekszerkeztúrájához. Ezért lehet az, hogy a (többgyermekes) anyaság – hasonlóan a 19–20. század fordulójának maternalizmusához (Kövér 2020) – ismét a nő politikai és nyilvános szereplésének legitimációjává alakult át. Míg a nőiesség mint álarc a femininitás de- és rekonstrukciójához nyit utat, addig az anyaságot mint álarcot az illiberális patriarchátus azon gyakorlata teremtette meg, amely jelentős politikai szerepet, vagy csak pusztán megfelelő lakhatást,³⁴ kizárólag azoknak a nőknek biztosít, akik a megfelelő számú gyermekkel rendelkeznek.

A 20. század eleje a nyugati világban a nőiességet mint szükségszerű álarcot a domináns társadalmi kódoknak való alávettségként (Butler 2007), vagy a már megjelenő autonómia elrejtéseként értelmezi. A 20. század második fele a patriarchális normákkal szembeni ellenállás lehetőségét látja benne, míg az ezredfordulón a posztfeminista álarc a szexuálisan kívánatos pozíció megtartását szolgálja. A 2000-es években a nőiesség álarca olyan eszközzé kezdett válni, amely arra szolgál, hogy tudatos viselője szabadon választhassa meg életét és társadalmi pozícióját. Ugyanakkor a nőiesség kódjait és álarcait egyre inkább kisajátítja a neo-liberális tömegtermelés, és az általa konstruált nőképet és identitást fogyasztásra kínálja fel.

Az önmagát mindent elérni képesnek látó posztfeminista fiatal nő nyugati modellje, aki előtt már „nincs akadály”, és a tradicionális rendbe betagozódó reprodukcióra és szolgálatra kijelölt nő patriarchális ideája egyszerre van jelen a magyarországi autoriter illiberális rendszerben. Látnunk kell azonban, hogy míg a femininitás, az esszenciális „női princípium” álarc metaforában való dekonstrukciója esélyt ad a nők az

33 Foucault (1976) által kidolgozott fogalom: a hatalom gyakorlatait jelenti, amelyek az önszabályozás és az önfegyelem folyamatai révén szabályozzák és képezik meg az alanyokat. Az alanyok így együttműködnek saját életük rendfenntartásában és abban, hogy a hatalom által előállított szubjektumok legyenek.

34 A lakhatás biztosítása, mely például a CSOK (Családi Otthontermelési Kedvezmény) intézményén keresztül valósul meg, a megfelelő foglalkoztatási státusszal rendelkezők (tehát a középosztály) számára elérhető, ami biopolitikai és szelektív szakpolitikai intézkedés.

autonómiára, arra, hogy felszámolja a férfi/hatalom tekintetének való kitettségét, addig a társadalmak termelési, fogyasztási és politikai rendszerei által konstruált álarcok a nőket alárendeltté, személyes vágyaikban irányíthatóvá akarják tenni. Talán van arra mód, hogy felismerjük ezeket és álarcként kezeljük.

Jelen írás feltárja az észlelés, a nyelv és a reprezentáció szerepét a nemek közötti hierarchia naturalizálásában, a tudomány hatását a nemek közötti egyenlőtlenségek fenntartásában, valamint a diskurzusok átalakításának lehetőségét. A történetileg a szimbolikus hatalom eszközeivel „bevésett” nemi hierarchia a társadalmi élet minden területén „ismerősként”, „megszokottként” tűnik fel. Talán ezért fogékonyak az emberek azok iránt a diskurzusok iránt, amelyeket Thomas Mann Cipollájának virtuozitásával hipnotizál a tekintélyelvű illiberális hatalom, azzal a céllal, hogy elmélyítése a „jól bevált”, s a számára kívánatos strukturális és hatalmi viszonyokat megteremtő nemi rendet. A tradicionalista-fundamentalista nemi ideológiák a nemek közötti egyenlőtlenségek és a hatalmi különbségek fenntartása érdekében a vélt vagy valós történelmi és kulturális beágyazottságra, a látszólagos stabilitásra és biztonságra, a nemek elfogult percepciójára és a nemi különbségeket naturalizáló nyelvre, valamint a „hagyományos” tudomány legitimáló diskurzusaira építenek. Míg a dekonstrukció alternatívát kínál a nemi hierarchiák naturalizálására a nemek közötti egyenlőtlenséget és elnyomást erősítő binaritás és a rögzített kategóriák lebontásával azáltal, hogy megkérdőjelezi és elutasítja a nemhez kapcsolódó rögzült jelentéseket és hatalmi struktúrákat. A dekonstrukciót az a felismerés mozgatja, hogy a jelentés nem rögzített és/vagy objektív, hanem a nyelven és a diskurzuson keresztül épül fel. A nem dekonstruálásával feltárható a nemi normák és identitások önkényes és esetleges természete, amely teret nyit az alternatív értelmezések és lehetőségek számára.

Végül a tanulmány végigkísérte a „nőiesség mint álarc” metafora a 20. század elején útjára kelt és napjainkban is működő jelentésváltozásait, mely az autonómia leplezésétől, a férfitekintettől való távolságtartáson át, az önreprezentáció és öndefiníció új formáinak megteremtésével dekonstruálja a nőiességet, ezzel elutasítva azt a társadalmi nyomást, funkció- és szerepkijelölést, melyeket a patriarchális rend támaszt. A tanulmány arra is rámutat, hogy a neoliberális és a tekintélyelvű illiberális rezsimek sajátos álarcokat kínálnak fel a nők számára „fogyasztásra”. Azonban míg a nők által létrehozott nőiesség maszkja a védelmüket szolgálja és teret teremt az önkifejezésre, önmeghatározásra a patriarchális rend korlátai között, addig a társadalmi rezsimek a nőiesség (sőt az anyaság) maszkjait a nők vágyainak és viselkedésének ellenőrzése, a konformitás kikényszerítése érdekében alárendelésük, irányíthatóvá tételük eszközeként hozzák létre.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik M. (2012) Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe. Elérhető: https://www.tatk.elte.hu/dstore/document/1542/Adamik_Bevezetes_a_szociapolitika_nem.pdf [Letöltve: 2015-09-01].
- Arisztotelész (1936) *Metafizika*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó.
- Álvarez, E. A. (2016) The Industrialization of the Female Body in Twenty-First Century Crime Fiction. In Ibarrola-Armendariz, A. – Ortiz de Urbina Arruabarrena, J. (szerk.) *On the move: Glancing Backwards to Build a Future in English Studies*. Bilbao: Universidad de Deusto. 65–70.
- ÁSZ [Állami Számvevőszék] (2022) „Pink education”. <https://qubit.hu/2022/09/21/mta-az-allami-szamvevoszek-pink-education-jelensegrol-irt-elemzese-megalapozatlan-es-karos> [Letöltve: 2023-09-01].
- Barnes, B. – Bloor, D. – Henry, J. (2002) *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest: Osiris.
- Beck, U. (2003) *Kockázat-társadalom*. Budapest: Századvég.
- Bloor, D. (1991) *Knowledge and Social Imagery*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Borgos A. (2006) A nők a pszichoanalízisben. *Lettre*, 62. Elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00046/borgos.html> [Letöltve: 2020-12-21].
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1994) Férfiuralom. In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör. 7–54.
- Bourdieu, P. (1998) *Acts of Resistance: The tyranny of the market*. Cambridge: Polity Press.
- Bókay A. (2006) *Bevezetés az Irodalomtudományba*. Budapest: Osiris.
- Brown, W. (2019) *In the Ruins of Neoliberalism*. NY: Columbia.
- Butler, J. (2006) *Problémás nem*. Budapest: Balassi.
- Butler, J. (2016) Trump is emancipating unbridled hatred. *ZEIT Online*. Elérhető: <https://www.zeit.de/kultur/2016-10/judith-butler-donald-trump-populism-interview/seite-2> [Letöltve: 2020-03-11].
- Butler, J. (2019) What threat? The campaign against “gender ideology”. *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation* 3. 1–12. <https://doi.org/10.12893/gjcpi.2019.3.1>
- Campbell, B. (2014) After neoliberalism: the need for a gender revolution. *Soundings*, 56 (Spring) 10–26. <https://doi.org/10.3898/136266214811788736>
- Capelos, T. – Chrona, S. – Salmela, M. – Bee, C. (2021) Reactionary Politics and Resentful Affect in Populist Times. *Politics and Governance*, 9(3), 186–190. <https://doi.org/10.17645/pag.v9i3.4727>
- Connell, R. W. (1987) *Gender and Power*. Oxford: Polity Press.
- Creech, J. – Kamuf, P. – Todd, J. (1985) Deconstruction in America: An Interview with Jacques Derrida. In Sosnoski, J. J. (ed) *Critical Exchange*, 17. Winter. The Society for Critical Exchange 1–32.
- Csanádi M. – Gerő M. – Hajdu M. – Kovách I. – Laki M. – Tóth I. J. (2022) *Dynamics of an Authoritarian System: Hungary, 2010–2021*. CEU Press.
- Csányi G. – Gagyi Á. – Kerékgyártó Á. (2018) Társadalmi reprodukció. Az élet újatermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* 24. 6–29.
- Csernik G. (2019) A nőiesség mint álarc. Elérhető: <https://wmn.hu/ugy/51395-a-noiesseg-mint-alarc--mit-huzunk-magunk-ra-hogy-komolyan-vegyenek-avagy-kinek-akarunk-megfelelni-voltakeppen> [Letöltve: 2022-07-12].
- Daly, M. (1985) *Beyond God the Father*. Boston: Beacon Press.
- Davies, W. – Gane, N. (2021) Post-Neoliberalism? *Theory, Culture & Society*, 38(6), 3–28.
- Derrida, J. (1979) *Spurs Nietzsche’s Styles*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1997) *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins.
- Derrida, J. (1981). *Positions*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Doane, M. A. (1982) Film and the Masquerade: Theorising the Female Spectator. *Screen*, 23(3–4), 74–87.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Elam, D. (1994) *Feminism and Deconstruction*. London and New York: Routledge.

- Fekete D. (2020) „Nekem ez most jó a kislány végett” Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról. *Szociológiai Szemle*, 30(3), 70–95. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2020.3.4>
- Foucault, M. (1976) *The History of Sexuality 1*. NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980) *Power/Knowledge*. NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1987) The Order of Discourse. In Young, R. (szerk.) *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. London: Routledge and Kegan Paul. 48–78.
- Foucault, M. (1988) *Madness and Civilization*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1990) *Felügyelet és Büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. (2007) *The Politics of Truth*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Fraser, N. (2017) Progressive neoliberalism versus reactionary populism: a Hobson’s choice. In Geiselberger, H. (szerk.) *The Great Regression*. Polity. 70–78.
- Freud, S. (1982) Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Budapest: Gondolat, 327–406.
- Gal, S. (1991) Between Speech and Silence: The Problematics of Research on Language and Gender. In Leonardo, M. (szerk.) *Gender at the Crossroads of Knowledge*. New York: Routledge, 175–203.
- Garrett, P. M. (2010) Examining the ‘Conservative Revolution’: Neoliberalism and Social Work Education. *Social Work Education*, 29(4), 340–355. <https://doi.org/10.1080/02615470903009015>
- Geary, P. J. (2006) *Women at the Beginning*. Oxford: Princeton.
- Geva, D. (2021) Orban’s Ordonationalism as Post-Neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society*, 38(6), 71–93. <https://doi.org/10.1177/0263276421999435>
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice*. Cambridge: Harvard.
- González-Ruibal, A. – González, P.A. – Criado-Boado, F. (2018) Against reactionary populism: towards a new public archaeology. *Antiquity*, 92(362) 507 – 515. <https://doi.org/10.15184/aqy.2017.227>
- Gottschall, M. (2002) The Ethical Implications of the Deconstruction of Gender. *Journal of the American Academy of Religion*, 70(2), 279–299. <https://doi.org/10.1093/jaar/70.2.279>
- Grabowska, M. (2012) Bringing the Second World In: Conservative Revolution(s), Socialist Legacies, and Transnational Silences in the Trajectories of Polish Feminism. *Signs*, 37(2), 385–411. <https://doi.org/10.1086/661728>
- Gregor A. (2018) Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberais neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. *Fordulat* 24. 110–133.
- Grosz, E. (1995) *Space, Time and Perversion*. New York: Routledge.
- Grosz, E. (2005) Bergson, Deleuze and the Becoming of Unbecoming. *parallax*, 11(2), 4–13. <https://doi.org/10.1080/13534640500058434>
- Hadas M. (2011) Szerkesztői bevezető. In *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. 1–19. Elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4663/> [Letöltve: 2019-10-18].
- Hall, S. (1997) *Representation*. London: Sage.
- Hahner P. (2008) A francia forradalom és a nők. *Rubicon*, 19(4), 64–69.
- Hanson, S. – Kopstein, J. (2022) Understanding the Global Patrimonial Wave. *Perspectives on Politics*, 20(1), 237–249. <https://doi.org/10.1017/s1537592721001195>
- Haraway, D. (1988) Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599. <https://doi.org/10.2307/3178066>
- Haraway, D. (1989) *Primate Visions*. New York: Routledge.
- Hartsock, N. (1987) Feminist Standpoint: Developing a Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. In Harding, S. (szerk.) *Feminism and Methodology*. Indianapolis: Indiana State. 157–180.
- Hendrikse, R. (2018) Neo-illiberalism. *Geoforum*, 95, 169–172. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.07.002>
- Inbar, Y. – Pizarro, D. – Iyer, R. – Haidt, J. (2012) Disgust Sensitivity, Political Conservatism, and Voting. *Social Psychological and Personality Science*, 3(5), 537–544.
- Irigaray, L. (1985a) *Speculum of the Other Woman*. Ithaca: Cornell.

- Irigaray, L. (1985b) *This Sex which is Not One*. Ithaca: Cornell.
- Kalmár Gy. (2008) Derrida fátylai. *Alföld*, 59(7), 72–82.
- Kelly, A. H. – McGoey, L. (2018) Facts, Power and Global Evidence: a New Empire of Truth. *Economy and Society*, 47(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/03085147.2018.1457261>
- Kendal, T. R. (1988) *The Women Question in Classical Sociological Theory*. Miami: Florida International.
- Kövéér Á. (2015) Fragmented discoursed about women In Krasztev, P. – Van Til, J. (szerk.) *Hungarian Patient*. Budapest: CEU Press, 111–132.
- Kövéér Á. (2020) Egy elhallgatott történet. *Esély*, 31(1) 24–49.
- Krips, H. (2010) The Politics of the Gaze: Foucault, Lacan and Žižek. *Culture Unbound*, 2(1), 91–102. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.102691>
- Kristeva, J. (1979) Szöveg és Tudománya. In Murvai O. (szerk.) *Irodalomszemiotikai tanulmányok*. Bukarest: Korunk. 83–101.
- Kristeva, J. (1982) *Powers of Horror*. New York: Columbia.
- Kuhn, T. (2000) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lacan, J. (1968) *The Language of the Self*. Baltimore: John Hopkins.
- Lacan, J. (1998) *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. New York: W.W.Norton.
- Laclau, E. (1990) *New Reflections on the Revolution of our Time*. London: Verso.
- Laclau, E. – Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Social Strategy*. London: Verso.
- Laqueur, T. (2002) *A testet öltött nem*. Budapest: Új Mandátum.
- MacKinnon, K. (2023) A Feminist Defense of Transgender Sex Equality Rights. *Yale Journal of Law and Feminism*, 34(2), 88–96.
- McDonald, C.V. – Derrida, J. (1982) Choreographies: Jacques Derrida and Christie V. McDonald. *Diacritics*, 12(2), 66–76. <https://doi.org/10.2307/464681>
- McRobbie, A. (2007) Top Girls? Young women and the post-feminist sexual contract. *Cultural Studies*, 21(4), 718–737. <https://doi.org/10.4135/9781446213698.n5>
- Merleau-Ponty, M. (1981) *Fenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Mezey B. (szerk.) (2008) *Magyar Jogtörténet*. Budapest: Osiris.
- Moi T. (1999) *What is a Woman? And Other Essays*. New York: Oxford.
- Montrelay, M. (1993) Inquiry into Femininity. In Breen, D. (szerk.) *The Gender Conundrum*. London: Routledge, 147–167.
- Moscovici, S. (1984) The phenomenon of social representations. In Farr, R. M. – Moscovici, S. (szerk.) *Social Representations*. Cambridge: Cambridge, 3–68.
- Mulvey, L. (1999) Visual Pleasure and Narrative Cinema. In Braudy, L. – Cohen, M. (szerk.) *Film Theory and Criticism: Introductory Readings*. New York: Oxford, 833–844.
- Murphy, J. C. (2015) *Virtuous Necessity. Conduct Literature and the Making of the Virtuous Woman in Early Modern England*. Ann Arbor: University of Michigan Press <https://doi.org/10.3998/mpub.7685052>
- Neményi M. – Takács J. (2018) Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan. 355–380.
- Okin, S. M. (2013) *Women in Western Political Thought*. Oxford: Princeton.
- Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. California: Stanford.
- Petényi S. (2013) Apák Gyesein. In *Kötetlen*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 99–112.
- Rivière, J. (1929) Womanliness as a masquerade. *International Journal of Psycho-Analysis*, 10. 303–313.
- Rivière, J. (1991) *The inner world and Joan Rivière*. London: Karnak Books.
- Roggeband, C. – Krizsán A. (2020) *Democratic backsliding and backlash against women's rights*. Elérhető: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Discussion-paper-Democratic-backsliding-and-the-backlash-against-womens-rights-en.pdf> [Letöltve: 2021-08-17].
- Rose, J. (1986) *Sexuality in the field of vision*. London: Verso.

- Saussure, F. (1959) *Course in general linguistics*. New York: Philosophical Library.
- Scheler, M. (2015) Ressentiment. Elérhető: <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf> [Letöltve: 2022-10-11].
- Schiebinger, L. (1987) Skeletons in the Closet. In Gallagher, C. – Laqueur, T. (szerk.) *The Making of the modern body*. Berkeley: University of California. 42–82.
- Schiebinger L. (1997) Miért hívják az emlősöket emlősöknek? A nemek politikája a 18. századi természetrajzban. *Replika*, 28, 77–88.
- Scott, J.W. (1986) Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91(5), 1053–1075. <https://doi.org/10.2307/1864376>
- Sebők M. – Simons, J. (2022) How Orbán won? Neoliberal disenchantment and the grand strategy of financial nationalism to reconstruct capitalism and regain autonomy. *Socio-Economic Review*, 20(4), 1625–1651. <https://doi.org/10.1093/ser/mwab052>
- Sik D. (2015) Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1), 246–276. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.246>
- Sorrentino, S. (2014) Subverting the male gaze. Femininity as Masquerade. Posted by curatingthecontemporary, November 7. Elérhető: <https://curatingthecontemporary.org/2014/11/07/subverting-the-male-gaze-femininity-as-masquerade-in-untitled-film-stills-1977-1980-by-cindy-sherman/> [Letöltve: 2019-12-19].
- Spivak, G. C. (1998) Translator’s Preface. In Derrida, J. *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins. ix–lxxxvii.
- Szalma I. – Takács J. (2022) *Családszociológiai Mozaik*. Debrecen: Egyetemi.
- Webb, J. (2009) *Understanding Representation*. London: Sage.
- Wessely A. (2004) ‘Nőkérdés’ a 18. század végén. In Helmich D. – Szántó Z. (szerk.) *Metodológia, Társadalom, Gazdaság*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. 185–192.
- Wittgenstein, L. (1989) *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai.
- Young, I. M. (2001) Az elnyomás öt arca. In *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Budapest: Társadalomelméleti Kollégium. 11–34.
- Žižek, S. (2002) *Welcome to the Desert of the Real*. London: Verso.

BODOR ÁKOS¹ – GRÜNHUT ZOLTÁN¹ – HEGEDŰS MÁRK¹ – VARJÚ VIKTOR²

A KLÍMAVÁLTOZÁSHOZ VALÓ VISZONYULÁS A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Tagadás, aggodalom és cselekvés

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.32>

ABSZTRAKT

Az éghajlatváltozás kérdése ma az egyik, ha nem a legfontosabb kihívás globálisan. Ennek megfelelően a bármilyen szintű klímapolitika, illetve a mögöttes döntéshozatali folyamat szempontjából kiemelt fontosságú, hogy az érintett lakossági kör természeti környezettel kapcsolatos percepcióiról és attitűdjeiről megalapozott képe, tudása legyen az illetékeseknek. Sajnos ez nem mindig van így, esetenként a szakmai információhiány, másszor a döntéshozók informálódással kapcsolatos mulasztása miatt. A hazai és a nemzetközi szakirodalom egyfelől azonosítani és mérni igyekszik a többé vagy kevésbé környezettudatos meggyőződéseket, viselkedésformákat és jellemző gyakorlatokat, másfelől kutatja ezek összefüggését más egyéni tulajdonságokkal, például szociodemográfiai jellemzőkkel, politikai nézetrendszerekkel, érték- és normaválasztásokkal, eszmei, morális felfogásokkal, gondolkodásmódokkal. Jellemzője e munkáknak, hogy a vizsgált populáció egészéről próbálnak, akár a környezettudatosság, akár az azt befolyásoló tényezők vonatkozásában érdemlegeset mondani. Jelen tanulmány e perspektívához képest újat kínál, amennyiben hazai, nagymintás, reprezentatív lekérdezés adatai alapján kizárólag azok körében vizsgálja a klímatudatos cselekvést, illetve az azt befolyásoló tényezőket, akik tartanak a klímaváltozástól. A válaszadók nagyobb része aggódik a klímaváltozás negatív hatásai miatt, tapasztalja is azokat. Ugyanakkor – az elemzés egyik fő megállapítása szerint – még a klímaaggódónak tekinthető csoporton belül is mindössze egyharmaduk cselekszik környezettudatosan. Ez mindenképpen felveti a hazai klímapolitika újragondolásának szükségességét.

Kulcsszavak: klímaváltozás, klímaaggodalom, klímatudatos cselekvés, Magyarország, reprezentatív kérdőíves lekérdezés

¹ HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete.

² Levelező szerző. HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete; MATE VFGI Kaposvári Campus; PTE BTK TKI Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék.

CLIMATE CONCERN IN HUNGARIAN SOCIETY

Denial, anxiety and action

ABSTRACT

Climate change is one of, if not the most, important challenges facing the world today. Accordingly, it is important for climate policy at any level, and for the underlying decision-making process, that those responsible have an adequate picture and knowledge of the perceptions and attitudes of the relevant population towards the environment. Unfortunately, this is not always the case, sometimes due to a lack of professional information, and sometimes due to a failure to inform decision-makers. The national and international literature tries to identify and measure more or less pro-environmental beliefs, behaviours and typical practices, and to explore their relationship with other individual characteristics, such as sociodemography, political views, values and norms, ideological and moral concepts, and ways of thinking. These works are characterised by an attempt to make meaningful statements about the population under study as a whole, either in terms of environmental awareness or in terms of the factors influencing it. The present study offers a new perspective in that it uses data from a large-scale, representative national survey to investigate climate-aware action and the factors influencing it only among those who are concerned with climate change. The majority of respondents are concerned about and experience the negative impacts of climate change. However, according to one of the main findings of the analysis, even within the group considered climate-sensitive, only one-third of them act pro-environmentally. This certainly suggests a need to rethink domestic climate policy.

Keywords: climate change, climate concern, pro-climate behaviour, Hungary, representative survey

A KLÍMAVÁLTOZÁSHOZ VALÓ VISZONYULÁS A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

TAGADÁS, AGGDALOM ÉS CSELEKVÉS

BEVEZETŐ

A klímaváltozás korunk egyik legsúlyosabb kihívása: globális probléma, amely globális megoldást sürget. Két-séggkívül nem érint minden térséget, minden társadalmat s minden egyént ugyanolyan fajsúlyú következményekkel, de a kilátások nem kedvezőek. Már a korábbi hazai klímaforatókönyvek megállapították, hogy a hóhullámos napok gyakorisága 2021 és 2050 között 20–70%-kal növekedhet Magyarországon (Bartholy–Pongrácz–Torma 2010). A sérülékenység elsősorban a Dél-Alföld és a Dél-Dunántúl déli összefüggő területein figyelhető meg, ahol a gyakoribbá váló hóhullámok súlyos népegészségügyi helyzeteket is előidézhetnek (Uzzoli–Szilágyi–Bán 2019). A városokban egyre gyakoribb a hőszigetetés, ennek mértéke Budapest esetében akár a +5 °C-ot is elérheti (Dian et al. 2020). A hőmérséklet mellett a csapadék időbeli és térbeli eloszlása is egyre több kihívást jelent mind a mezőgazdaságban, mind a települési vízellátásban (Óvári–Farkas–Kovács 2024).

Ahhoz, hogy a kihívásokkal szembe lehessen nézni, a nemzetközi kötelezettségvállalástól, a társadalmi-közösségi szemlélet- és gyakorlatváltáson át, egészen az egyéni erőfeszítésekig, minden szinten érdemi hozzájárulásokra van szükség. Nyilván ezek hatékonysága csak akkor érvényesülhet, ha ténylegesen egyetértés és összehangoltság mutatkozik a klímaváltozás lassítása, megfékezése kapcsán a globális stratégiai döntésektől és intézkedési tervektől az egyéni cselekedetekig minden dimenzió esetében. Hogy ez mennyire reális elképzelés – egyelőre nehéz felmérni. Különösen azért, mert nem elég a probléma észlelése tekintetében közös nevezőre jutni. A válaszlépések terén is konszenzust követelnek a körülmények. Márpedig ezek a válaszok biztos nem lehetnek azok, mint eddig. A változtatás azonban mindig követelő. Követelő, mert kritikus szemléletet igényel, mert reflexivitást vár el, mert valami újat kell csinálni, mert nem biztos, hogy mások is komolyan veszik a helyzetet, s nem akarják inkább megúszni a dolgot, mert mi van, ha az egész nem is úgy van, ahogy mondják satöbbi. Ráadásul minderre időt, energiát, de legfőképpen pénzt kell áldozni. Hogy ezen a dilemmák sorozatát elindító, problémaészlelési és válaszlépési mérlegelés folyamatán egy entitás, egy közösség, vagy egy egyén megy végig, az tulajdonképpen mindegy: hasonló utat kell bejárniuk.

Jelen tanulmány e komplex témakörből egyetlen szeletet ragad ki. Nevezetesen azt, hogy a magyar társadalom jellemzően miként viszonyul a klímaváltozáshoz. Ennek feltérképezése az alapvető célkitűzésünk, amelyet aztán különböző kérdésfeltevésekkel igyekszünk árnyalni. Ezek a következők:

1. A percepciók mintázatok milyen összefüggést mutatnak különböző szociodemográfiai változókkal?
2. A percepciók mintázatok alapján elkülönülő csoportok közül azon válaszadói réteg, amely a klímaváltozás jelenségét elfogadja, mennyiben tekinthető klímaaggódónak, illetve van-e ezen attitűd és bizonyos szociodemográfiai változók között összefüggés?
3. Ugyanezen válaszadói réteg mennyire tekinthető klímatudatosnak, illetve van-e összefüggés a klímaaggódalom és a klímatudatosság, valamint a klímatudatosság és bizonyos szociodemográfiai változók között?

SZAKIRODALMI/ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS

Az éghajlatváltozás jelentős társadalmi és gazdasági hatásokkal jár, melyre a szakpolitikának, a stratégiaalkotásnak is reagálnia kell. Az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testülete (*Inter-governmental Panel on Climate Change – IPCC*) 1991 óta rendszeresen foglalkozik a kihívásokkal jelentéseiben, felhívva a figyelmet a jövőbeni változások veszélyeire (Uzzoli–Szilágyi–Bán 2019). A nemzeti éghajlatváltozási stratégiaalkotás (Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia) már 2008-as elfogadása óta fogalmazza meg a legfontosabb tennivalókat, a hazai települések klímavédelmi tervezése azonban csak 2018-tól indult el széles körben (Óvári–Farkas–Kovács 2024). A klímavédelmi szempontok más tervekbe történő integrációja a legtöbb helyen még kezdeti stádiumban van (Grönholm 2022), sőt a hazai erdészek adaptációra irányuló intézkedéseinek aránya is meglehetősen szerény (Jankó et al. 2022). Így feltételezhető, hogy a szakpolitikában megfogalmazott célok egyéni szintű megvalósítása is várat magára. E feltételezést hivatottak bizonyítani (vagy cáfolni) – többek között – a lakossági lekérdezések.

A klímaváltozáshoz való egyéni-társadalmi viszonyulást tárgyaló szakirodalmak száma ma már számottevő. Nehéz lenne akárcsak általános áttekintést is adni e témaköréről. A tengernyi nemzetközi vizsgálat mellett, egyre gyarapodó hazai empirikus kutatások is rendelkezésünkre állnak (Bodor–Varjú–Grünhut 2020). Noha egyhangú tudományos konszenzus van a klímaváltozás létezéséről és annak negatív hatásairól (Uzzoli–Szilágyi–Bán 2019), és számos társadalom esetében a közvélekedés is többnyire nyilvánvalónak tartja ezeket a káros következményeket, mégis – persze országonként jelentősen eltérő mértékben, de – kevesnek tűnik a klímatudatosan cselekvők aránya, miközben a klímatagadók is szinte mindenütt jelen vannak (Giddens 2011).

A környezeti attitűdökkel foglalkozó legtöbb munka (pl. Bamberg–Möser 2007; Kaiser–Oerke–Bogner 2007; Levine–Strube 2012) Ajzen (1987) viselkedéseméletére hivatkozik alapműként. E modellben az *attitűd* mellett (amely önmagában kulcsfontosságú), a *szubjektív norma* (tehát a társadalmi közeg által gyakorolt nyomás, amely potenciálisan befolyásolja az egyén viselkedését valamilyen cselekvés végrehajtása végett), a *megélt viselkedéskontroll* (amely múltbeli tapasztalatok és különböző korlátok, mint anyagi helyzet, iskolázottság, információ, idő stb. formájában hat), valamint az előbbiekből kibomló *szándék* mint motivációs háttér adja az egyéni viselkedés megalapozottságát. Az ajzeni modell helyett vagy éppen azt kiegészítve, egyes kutatók a környezettudatos magatartások megértése szempontjából hangsúlyozzák továbbá az érték-választás, az identitás, valamint a morális meggyőződések szerepét is (Steg–Vlek 2009; Gatersleben–Murtagh–Abrahamse 2014).

A természeti környezet állapotával kapcsolatos aggodalom és az egyéni cselekvés összefüggését számos empirikus kutatás vizsgálta az elmúlt évtizedekben (Kollmuss–Agyeman 2002; Lorenzoni–Nicholson-Cole–Whitmarsh 2007; Gifford 2011; Sevä–Kulin 2018; Tam–Chan 2018; Bouman et al. 2020). A legtöbb esetben az eredmények ellentmondásosak, amennyiben az aggodalom általában sokkal jellemzőbb, mint a környezettudatos cselekvés, márpedig így a klímapolitikai tervezés és döntéshozatal tanácstalan annak kapcsán, mire lehet számítani a lakosság részéről; mit jelent önmagában a klímaaggodalom (Halbe–Pahl–Wostl 2019).

Az elmúlt két évtizedben, a környezetvédelem általános témáján belül, számos elemzés foglalkozott kifejezetten a klímaváltozáshoz való társadalmi viszonyulással is (Capstick et al. 2015). Korábbi kutatások felhívták már a figyelmet arra, hogy miközben a tudományos közösség mihamarabbi beavatkozásokat sürget, többek között a lakosság bizonyos fogyasztási és életviteli szokásainak változása terén is, egyes társadalmi csoportok

tokra mindennek kevés hatása van, gondolkodásuk-szemléletük továbbra sem támogatja a klímatudatos cselekvést. Ez a klímaszkeptikusnak is nevezhető meggyőződés, valamint az annak megfelelő attitűd, miszerint a klímaváltozás hatásai miatt nincs különösebb ok az aggodalomra, empirikus eredmények szerint úgy tűnik, nagyobb valószínűséggel jellemző az idősebb korosztályokra és az alacsonyabb iskolai végzettségűekre. De területi különbségeket is feltártak ugyanezek az elemzések (Weber–Stern 2011; Whitmarsh 2011; Franzen–Vogl 2013; Milfont et al. 2015; Shi et al. 2016; Poortinga et al. 2019; Song–van Timmeren–Wandl 2019; Bodor–Grünhut 2021). Utóbbi aspektus sokáig nem volt homlokterében a vizsgálatoknak (Freudenburg–McGinn 1987), ma azonban már az adott térhez való kötődés, területi identitás (pl. Devine–Wright–Price–Leviston 2015), a territorializáció (pl. Carrión–Ariza–Montobbio–Calero 2022), vagy egy-egy konkrét területtípus sajátosságainak (pl. Jones 2019), illetve a klímaváltozás megítélésének összefüggése nem elhanyagolt probléma többé. E munkák is segítenek mélyebben megérteni a klímaváltozásra adott társadalmi válaszok hátterét.

A klímaváltozás hatásainak kutatása hazai viszonylatban sem mellőzött téma. A vonatkozó releváns percepciók és attitűdök kérdőíves felmérése, akár reprezentatív lakossági mintán is, egyre elterjedtebb (Vári–Ferencz 2011; Agg–Csapó Dávid 2015; Antal Z. 2015; Baranyai–Varjú 2017). 2003 és 2006 között a Vahava (Változás–hatás–válaszadás) projekt tett kísérletet arra, hogy tudományos igényvel elemezze a klímaváltozás (többek között társadalmi) hatásait Magyarországon (Láng–Csete–Jolánkai 2007). A hazai tendenciákra is kitérő munkák egy része nemzetközi adatbázisok, már-már standardnak tekinthető kérdőíves változóit vizsgálja (Bodor–Varjú–Grünhut 2020; Bodor–Grünhut 2021), de vannak olyan tanulmányok is, amelyek regionális (Farkas–Rakonczai–Hoyk 2015; Wolka–Uma–Tofu 2023), illetve helyi szintre fókuszálnak, feltárva akár a döntéshozók (Buzási–Csizovszky 2021), akár a lakosság (Kiss–Fazekas–Balla 2021) percepcióit, attitűdjeit, stratégiáit. Más kutatások pedig arra voltak kíváncsiak, hogy a klímaváltozással kapcsolatos ismeretekről mit lehet tudni, azok mennyire mélyek, kiterjedtek (Formádi 2013; Safi–Smith Jr. 2013). E kérdéskör azért különösen lényeges, mert már sokan rámutattak arra, hogy az informáltság fontos előfeltétel, de önmagában mégsem elégséges készíttetés az egyéni magatartások megváltoztatásához (Blake 1999; Mosoniné Fried–Pálkó–Stefán é.n.).

Országos, reprezentatív lekérdezésből, amely kifejezetten a klímaváltozásra fókuszált, viszonylag kevés van még Magyarországon. Az Európai Unió Eurobarometer kérdőívei (pl.: *Special Eurobarometer 468*) és még néhány nemzetközi felmérés (pl.: *ESS Round 8; International Social Survey Programme – Environment*) időről-időre elemezte a lakosság klímaváltozáshoz kapcsolódó attitűdjeit, de ezt jobbra a többi környezeti kérdéssel együtt tették, kevés indikátorral. E nemzetközi kutatások idehaza általában ezer fő körüli mintán készültek. Az Energiaklub 2015-ben 1600-as elemszámú lekérdezést³ valósított meg, miközben ugyanezen évben a Natér több mint 3200 fős mintán vizsgálta a klímaváltozás lakossági megítélését (Baranyai–Varjú 2017). Ez utóbbi lekérdezés már lehetőséget biztosított, az országos szint mellett, akár regionális jellegű következtetések levonására is.

A klímaaggodalomra és a környezettudatosságra vonatkozóan már találunk hazai kutatásokat is, azonban ezek jellemzően kis elemszámú, egy-egy településre vonatkozó vizsgálatok (Kiss–Fazekas–Balla 2021). Jelen tanulmány abban járul hozzá a szakirodalom bővítéséhez, hogy egy nagymintás reprezentatív, országos mintán, kimondottan a klímaaggodalom és a klímatudatos (tehát nem általános környezettudatos) magatartás közötti kapcsolatot elemzi, kiegészítve egyben a kelet-közép-európai vizsgálatok körét is.

³ <https://energiaklub.hu/hirek/tizbol-het-magyar-vedtelennek-erzi-magat-a-klimavaltozas-hatasaival-szemben-3798>

ANYAGOK ÉS MÓDSZER

Az elméleti bevezetésben vázoltak alapján megállapíthatjuk, hogy a klímaváltozáshoz való egyéni viszonyulások tekintetében markánsan eltérő mintázatokat ír le a szakirodalom. Jelen tanulmányban három dimenziót különítünk el mindezek tükrében, majd ezeket vizsgáljuk részletesen az alább bemutatott adatbázison keresztül. A vizsgált dimenziók a következők:

1. tagadás/elfogadás,
2. közömbösség/aggodalom,
3. passzivitás/aktivitás.

A klímaváltozáshoz való viszonyulás legalapvetőbb dilemmája nyilvánvalóan az, hogy valaki elfogadja-e azt a tudományos konszenzusra épülő állítást, miszerint a földi klíma változik, s ebben a változásban az emberi tevékenységnek meghatározó szerepe van, avagy visszautasítja mindezt. A tagadás/elfogadás dimenziójával ezt a kettősséget ragadjuk meg.

A további dimenzióknál már csak azokat vesszük figyelembe, akik elfogadják a klímaváltozás jelenségét, mint az „Antropocén” (Crutzen 2006; Pulido 2018) vagy a „Kapitalocén” (Moore 2016) időszak következményét (Yuval-Davis et al. 2023). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a klímaváltozás tényének elfogadása még nem jelenti azt, hogy ezek az emberek ugyanúgy is viszonyulnak magához a jelenséghez, valamint annak következményeihez. Egyesek számára például a klímaváltozás nem feltétlenül ad okot az aggodalomra, miközben mások szorongató fenyegetésként élik meg azt, és jövőbeli pusztító következményektől tartanak. Ezt a kettősséget a közömbösség/aggodalom dimenziójával vizsgáljuk.

Elemzésünk harmadik fókuszja az egyéni cselekvésekben megmutatkozó klímatudatosságra irányul. Ennek kapcsán azt vizsgáljuk, hogy valaki a saját mindennapi életvitelébe beépít-e olyan tevékenységeket, amelyek kedvező hatással vannak a klímaváltozás hatásainak mérséklésére, vagy sem.

A környezeti attitűd és a környezettudatos magatartás mérésére mind az interjú technikát (pl. Vicente-Molina–Fernández-Sainz–Izagirre-Olaizola 2018), mind a kérdőíves módszert (pl. Buta–Holland–Kaplanidou 2014), illetve a szakértői kérdőívezést (Arbuckle–Morton–Hobbs 2013) is alkalmazzák. A mintavétel a többlépcsősötől a szisztematikus véletlen mintavételen át (pl. Buta–Holland–Kaplanidou 2014), egészen a kvótás mintavételig (pl. Vicente-Molina–Fernández-Sainz–Izagirre-Olaizola 2018) terjed.

Jelen tanulmány alapjául egy saját fejlesztésű kérdőíves felmérésből nyert adatbázis szolgál. A kérdőívet válaszadónként körülbelül húszperces, személyes megkeresésen (*Computer Assisted Personal Interviewing – CAPI*) alapuló nagymintás felmérés keretében kérdezték le, valószínűségi mintavétel szerint. A hétezeres, Magyarország tájaira reprezentatív mintán belül súlyozás nélkül is kialakult egy, a teljes magyar lakosságra vonatkozó, nemre, négy korcsoportra, négy iskolai végzettség szerinti kategóriára, továbbá öt településnagyság szerinti kategóriára reprezentatív 3013 fős minta. Elemzésünkhöz ezt használtuk. A lekérdezés 2022 júniusában és júliusában zajlott. A kezdő időpont már túl volt az első hőhullámon, illetve a lekérdezés időszaka még két magyarországi hőhullámot érintett. A lekérdezést (terepmunkát) közbeszerzés alapján, közvéleménykutató cég végezte, majd a tisztított adatbázis elemzése már a szerzők feladata volt.

A KLÍMAVÁLTOZÁS TAGADÁSA ÉS ELFOGADÁSA

E dimenzió vizsgálatához a kérdőív két kérdését használtuk fel. Az egyik változó, amely kifejezetten a klímaváltozás tagadását igyekezett mérni, a következő megszővegezéssel került a válaszadók elé: „*Ön mit gondol, valóban változik a földi klíma?*” Négy válaszlehetőség tartozott a kérdéshez: 1) egyértelműen igen; 2) valószínűleg igen; 3) valószínűleg nem; 4) egyértelműen nem. A másik változó a következő volt: „*Véleménye szerint milyen mértékben járul hozzá a klímaváltozáshoz az emberi tevékenység?*” Itt is négy válaszlehetőség szerepelt: 1) teljes mértékben; 2) nagy mértékben; 3) kis mértékben; 4) egyáltalán nem.

A két kérdés válaszai alapján hoztuk létre azt az összetett változót, amellyel a tagadás/elfogadás dimenzióját mértük. Vizsgálatunkban klímatagadónak azt a válaszadót tekintjük, aki az első kérdésnél a „valószínűleg nem” vagy az „egyértelműen nem” választ adta, vagy az elsőnél ugyan mást jelölt, de a második kérdésnél az „egyáltalán nem” opciót választotta. Tehát nem fogadja el a klímaváltozás létezését, vagy elfogadja, de úgy gondolja, hogy abban az emberi tevékenységnek nincs szerepe.

Eredményeink azt mutatják, hogy e feltételek mellett a válaszadók csaknem egytizede (8,5%) klímatagadónak tekinthető, miközben döntő részük (91,5%) elfogadja a klímaváltozás létezését, és azt is gondolja, hogy ebben szerepe van az emberi tevékenységnek (N=2905). Joggal merül fel a kérdés, különböző szociodemográfiai jellemzők vajon hatást gyakorolnak-e arra, hogy valaki tagadja, vagy elfogadja a klímaváltozás létezését. Korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az idősebb korosztály, az alacsonyabb végzettségűek és a rosszabb anyagi helyzetben élők inkább hajlamosak a klímatagadásra és kevésbé klímataudatosak (Whitmarsh 2011; Milfont et al. 2015; Shi et al. 2016; Baranyai–Varjú 2017; Poortinga et al. 2019). Jelen vizsgálatban öt magyarázó változó hatását teszteltük. Ezek a következők: nem, életkor, iskolai végzettség, szubjektív anyagi helyzet, lakóhely típusa.⁴ A logisztikus regresszió eredménye⁵ azt mutatja, hogy a nemnek, az életkornak és az anyagi helyzetnek nincs szignifikáns hatása, az iskolai végzettségnek és a lakóhelynek viszont van. A magasabb iskolai végzettségűek kisebb valószínűséggel klímatagadók, mint a legkevesebb iskolázottak (pontosabban ezt csak az érettségizettek esetében tudtuk szignifikánsan bizonyítani). A lakóhely esetében azt találtuk, hogy a községekben élőkhez képest, a nagyobb városok lakói (megyeszékhelyen és a fővárosban élők) lényegesen nagyobb eséllyel klímatagadók. Külön hangsúlyozzuk, hogy az egyes összefüggések a többi magyarázó változó kontroll alatt tartásra mellett figyelhető meg.

4 Az életkort egy négykategóriás változó (1 – 18–29 év közöttiek, 2 – 30–49 év közöttiek, 3 – 50–64 év közöttiek; 4 – 65 év felettiek) formájában építettük a modellbe. Az iskolai végzettséget szintén négykategóriásként (1 – legfeljebb 8 általános, 2 – középfokú érettség nélkül, 3 – érettségi, 4 – felsőfokú). A szubjektív anyagi helyzetet mérő változó eredeti formájában öt válaszlehetőségből állt (1 – anyagi gondok nélkül élünk, 2 – beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkből, 3 – bevételeink csak éppen csak fedezik a kiadásainkat, 4 – hónapról hónapra anyagi gondokkal küzdünk, 5 – nélkülözések közt élünk). Mivel az utolsó kategóriába eső esetszám nagyon alacsony volt, ezért összevontuk az előtte lévővel. A lakóhely típusa alatt a település jogállását értjük. A jogállás változó eredetileg hat kategóriából állt (1 – község, 2 – nagyközség, 3 – város, 4 – megyei jogú város, 5 – megyeszékhely, 6 – főváros). Az egyes kategóriákba eső alacsony elemszám miatt ezért összevonásokat végeztünk, így végül egy négykategóriás változót használtunk (1 – község, 2 – város, 3 – megyei jogú város, megyeszékhely, 4 – főváros).

5 A részleteket lásd a Függelékben.

KLÍMAKÖZÖMBŐSSÉG ÉS KLÍMAAGGODALOM

A klímaváltozás miatti aggodalmat, szorongást, illetve az ezzel ellentétes közömbösséget nyilvánvalóan már csak azok körében érdemes vizsgálni, akik amúgy elfogadják a klímaváltozás tényét, és elismerik azt is, hogy ehhez az emberi tevékenységnek köze van.

E dimenzió megragadásához több kérdésblokkot is felhasználtunk. Kérdőívünk egyrészt tartalmazott olyan, inkább absztrakt jellegű kérdéseket a témával kapcsolatban, melyek általánosan elterjedtek a klímaváltozás kutatásában, a legnagyobb nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is alkalmazzák azokat (pl.: *Eurobarometer*, *European Social Survey*). Az egyik ilyen kérdés az „*Ön szerint a klímaváltozás jelenleg mennyire súlyos probléma?*”⁶ A másik hasonló jellegű kérdés pedig úgy hangzik: „*Mennyire tart Ön a klímaváltozástól?*”⁷ Szintén absztrakt jellegű, de az előző kettőhöz képest összetettebb és árnyaltabb válaszadást igényelt az a saját fejlesztésű kérdésünk, amelyben arra kértük a válaszadókat, hogy az általunk előre meghatározott 12 különféle társadalmi-gazdasági probléma (köztük a klímaváltozás) közül, válasszák ki azt a hármat, amelyektől a leginkább tartanak.⁸

Az imént bemutatott, általános jellegűnek tekinthető mérőeszközökön kívül, konkrét szituációkra, jelenségekre vonatkozó kérdésekkel is vizsgáltuk azt, hogy a válaszadók mennyire tartanak a klímaváltozás következményeitől. Ezek közül az első az időjárással kapcsolatos különböző negatív helyzetek jövőbeli előfordulási gyakoriságának egyéni megítélését tudakolta: „*Az Ön véleménye szerint húsz év múlva mi lesz jellemző lakóhelye időjárására? Ritkábbak, gyakoribbak, vagy a jelenlegihez hasonló gyakoriságúak lesznek a következő jelenségek?*” A felsorolt jelenségek: 1) enyhe tél, aszályos nyár; 2) extrém magas nyári hőmérséklet; 3) heves viharok, heves szél; 4) hirtelen lezúduló nagymennyiségű csapadék.

A második idetartozó kérdésblokk szintén a jövőre vonatkozóan, a klímaváltozás negatív következményeivel kapcsolatos aggodalmakra kérdezett rá: „*Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására problémák jelentkeznek lakóhelyén a(z)... 1) ...energiaellátásban; 2) ...élelmiszerellátásban; 3) ...vízellátásban?*”⁹

Az utolsó kérdés, az előző kettőhöz nagyon hasonló logika szerint, azt tudakolta: „*Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására megváltozik lakóhelyének természeti környezete az alábbiak tekintetében?*” Három lehetséges negatív következményt sorolt fel a mérőeszköz: 1) jellemzőnek mondható növények tűnnek el; 2) jellemzőnek mondható állatfajok tűnnek el; 3) kiszáradnak kisebb patakok, tavak.¹⁰

Tehát összesen hat kérdés, illetve kérdésblokk segítségével mértük a válaszadók klímaváltozással kapcsolatos aggodalmát, szorongását. Az általánosabb jellegű kérdések eredményeinél (1. ábra) azt láthatjuk, hogy

6 A kérdésre négy válaszlehetőség állt rendelkezésre 1) egyáltalán nem súlyos; 2) inkább nem súlyos; 3) inkább súlyos; 4) rendkívül súlyos.

7 Itt is négy válaszlehetőség szerepelt a kérdőíven: 1) egyáltalán nem tartok tőle; 2) inkább nem tartok tőle; 3) inkább tartok tőle; 4) rendkívüli mértékben tartok tőle.

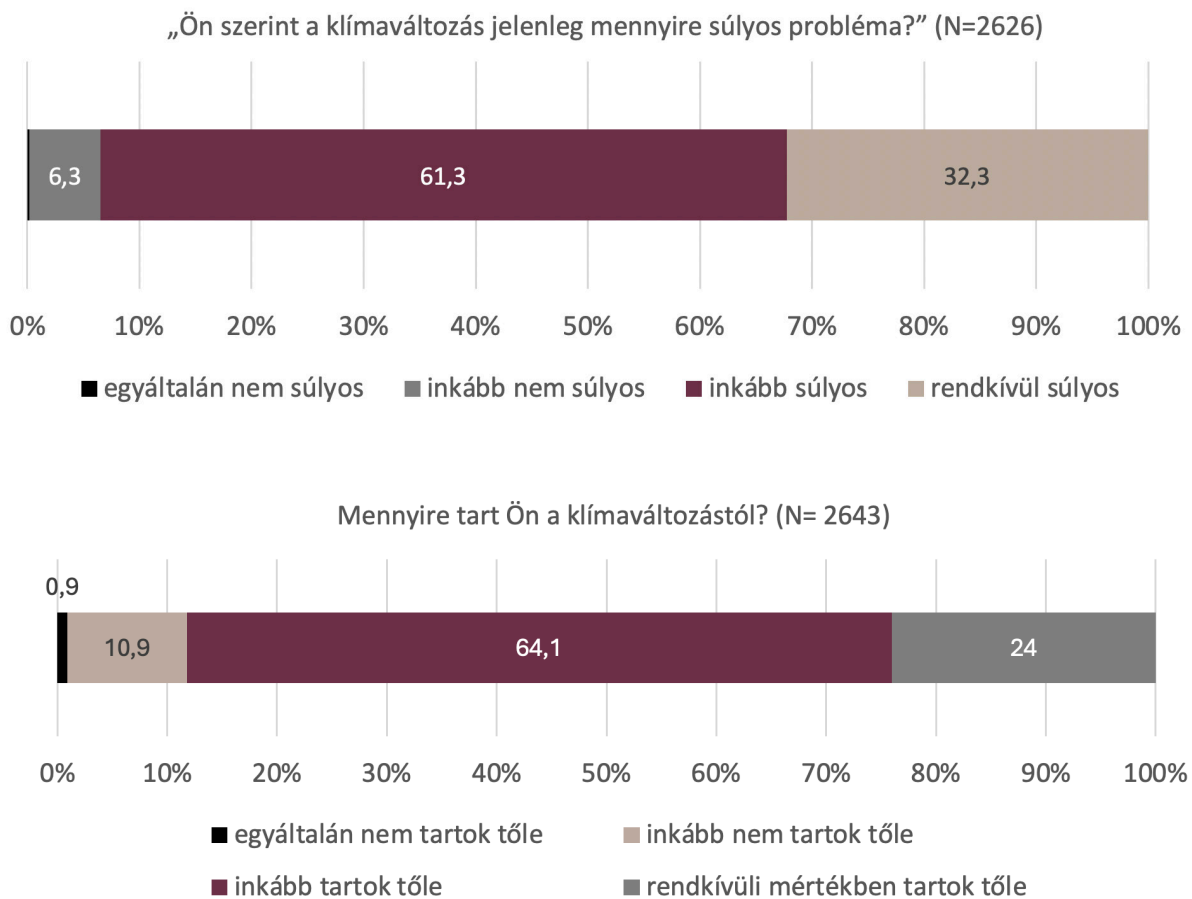
8 A kérdés pontos szövegezése a következő volt: „*Kérem, nevezze meg az alábbi problémák közül azt a hármat, amelyeket Ön a legfenyegetőbbnek tart!*” A választható lehetőségek: egészségügy helyzete, fegyveres konfliktusok, fertőző betegségek, infláció, munkanélküliség, oktatás helyzete, szegénység, éhezés, terrorizmus, klímaváltozás, migráció, túlnépesedés, vízhiány.

9 Négy válaszlehetőség állt rendelkezésre: 1 – egyáltalán nem tartok tőle; 2 – egy kicsit tartok tőle; 3 – tartok tőle; 4 – rendkívüli módon tartok tőle.

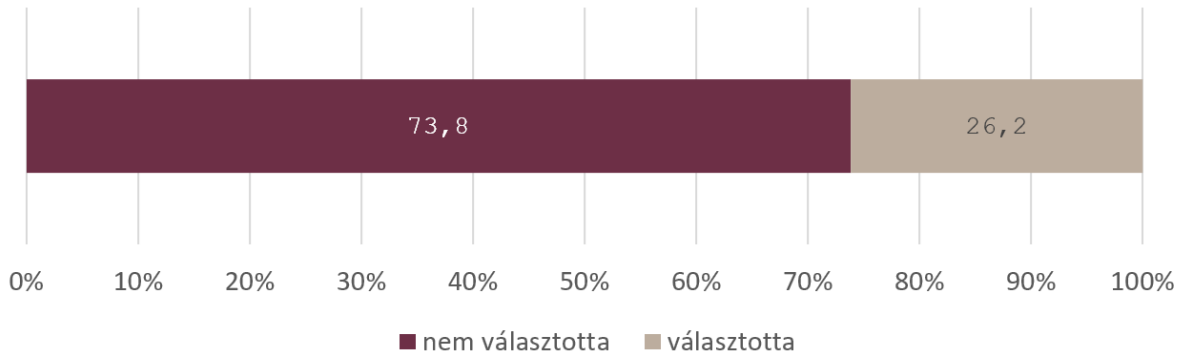
10 A válaszlehetőségek a következők voltak: 1 – egyáltalán nem tartok tőle; 2 – egy kicsit tartok tőle; 3 – tartok tőle; 4 – rendkívüli módon tartok tőle.

a megkérdezettek legnagyobb része súlyos problémának tartja a klímaváltozást, és aggódik is miatta. Az első változó esetében 61,3% válaszolta azt, hogy „inkább súlyos”, míg további 32,3% pedig azt, hogy „rendkívül súlyos” probléma a klímaváltozás, vagyis összesen a válaszadók több mint 90%-át kifejezetten klímaaggódónak tekinthetjük e mérőeszköz szerint. Ehhez képest elenyésző részük számít klímaközömbösnek, hiszen csak 0,2% válaszolta azt, hogy „egyáltalán nem súlyos”, míg 6,3% szerint „inkább nem súlyos” probléma a klímaváltozás, ami összesen sem éri el a 10%-ot. A második változó esetében („Mennyire tart Ön a klímaváltozástól?”) nagyon hasonló arányokat láthatunk. A harmadik kérdés, vagyis a probléma-rangsorolós mérőeszköz elemzése során pedig azt kaptuk, hogy a válaszadók negyede (26,2%) aggódik annyira a klímaváltozás miatt, hogy azt a számára legfenyegetőbb három probléma között adta meg. Ez az eredmény azért visszafogottabb társadalmi szintű klímaaggodalmat tükröz az első két kérdéshez képest.

1. ábra. A klímaközömbösség/klímaaggodalom dimenziójához tartozó absztrakt jellegű kérdések megoszlásai, (%)

Kérem, nevezze meg az alábbi problémák közül azt a hármat, amelyet Ön a legfenyegetőbbnek tart! Klímaváltozás (N=2657)

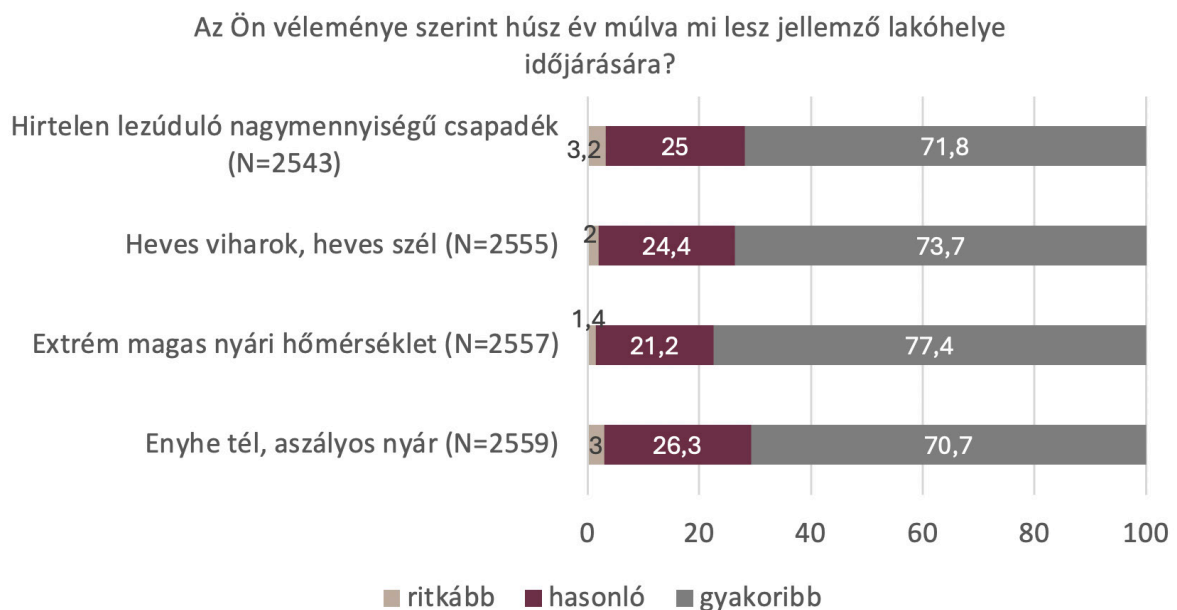

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

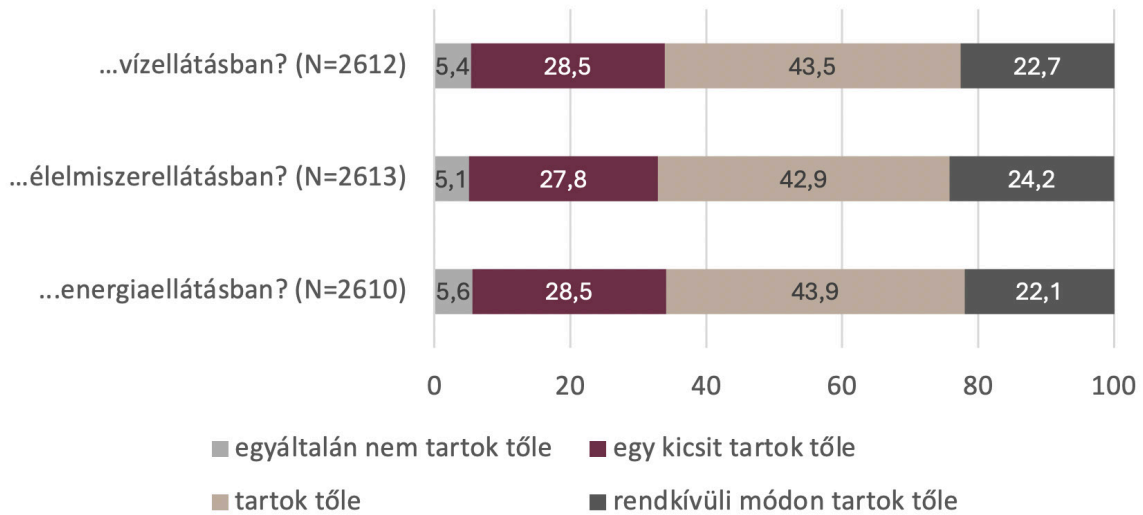
A konkrét szituációkra, jelenségekre vonatkozó kérdések eredményei (2. ábra) szintén arról árulkodnak, hogy a magyar társadalomban általánosan jellemző a klímaváltozás miatti aggodalom. A válaszadókknak körülbelül háromnegyede véli úgy, hogy a következő 20 évben bizonyos negatív időjárási jelenségek (enyhe tél, aszályos nyár; extrém magas nyári hőmérséklet; heves viharok, heves szél; hirtelen lezúduló nagymennyiségű csapadék) gyakoribbá fognak válni. Hasonló arányban fejezték ki egyértelmű aggodalmukat („tartok tőle” és „rendkívüli módon tartok tőle” válaszok) amiatt, hogy a jövőben a klímaváltozás miatt problémák lesznek az energiaellátásban, élelmiszerellátásban, vízellátásban, illetve növény- és állatfajok fognak eltűnni, vizek fognak kiszáradni. Ezzel párhuzamosan a válaszadók csupán nagyon kis része közömbös teljesen („egyáltalán nem tartok tőle” válaszok) a klímaváltozás lehetséges káros hatásaival szemben, miközben ennél egy jelentősebb hányad, körülbelül a minta negyede, inkább közömbösnek tekinthető („egy kicsit tartok tőle” válaszok).

2. ábra.

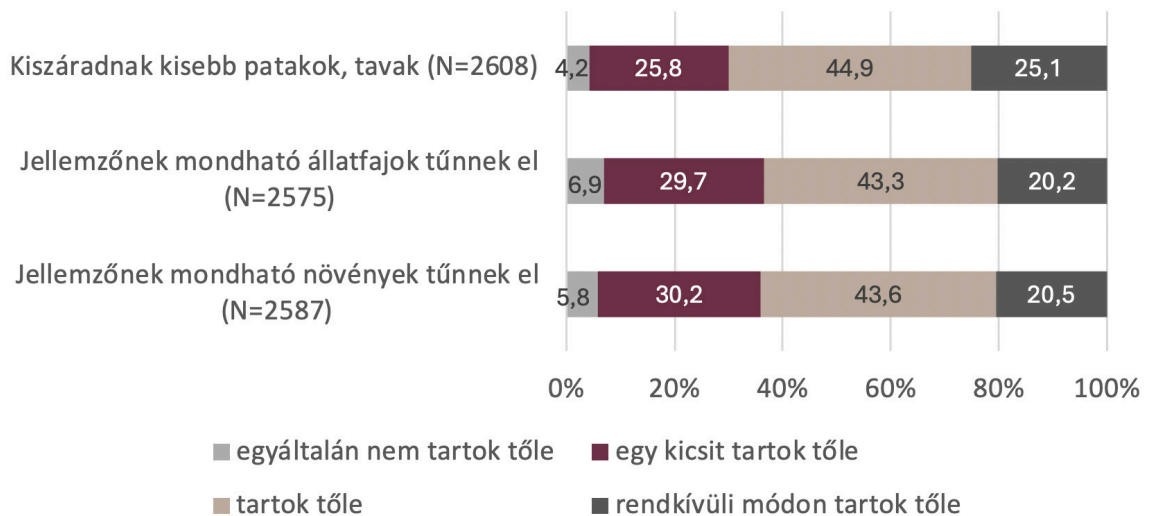
A klímaközömbösség/klímaaggodalom dimenziójához tartozó konkrét jellegű kérdések megoszlásai, (%)

Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására problémák jelentkeznek lakóhelyén a(z)...

Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására megváltozik lakóhelyének természeti környezete az alábbiak tekintetében?

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

Az aggodalom/közömbösség vizsgálati dimenziójának leíró eredményeit összefoglalva elmondható, hogy akár a standard, absztrakt jellegű eszközöket, akár a konkrét jelenségekre, szituációkra vonatkozó kérdéseket tekintjük, a magyar lakosság nagyobbik része kifejezetten aggódik a klímaváltozás miatt, tart annak negatív következményeitől. Ugyanakkor meg kell említeni azt a nem jelentéktelen számarányú hányadot is, amely a klímaváltozás lehetséges hatásaival szemben inkább közömbös embereket reprezentálja.

E dimenzió esetében is vizsgáltuk a szociodemográfiai tényezők hatását.¹¹ Ugyanazokat a magyarázó változókat használtuk, mint a tagadás/elfogadás esetében. Eredményeink szerint¹² az életkornak nincs szignifikáns hatása, a lakóhely típusának pedig csak egy modell esetében: a kisebb városokban élők nagyobb, míg a nagyobb városokban és a fővárosban élők lényegesen kisebb valószínűséggel érzik fenyegető problémának a klímaváltozást, mint a községekben lakók. Az anyagi helyzetnek két modellnél van szignifikáns hatása. Az egyik alapján az látszik, hogy a legnehezebb életkörülmények között élőkhez képest a jobban élők inkább tartanak a klímaváltozástól, ez az összefüggés azonban nem igaz a legjobb anyagi helyzetűekre. A másik esetében azonban ezzel ellentétesen, a jobban élők kevésbé aggódnak. Ezeknél a magyarázó változóknál világosabb és markánsabb hatás látszik a nem és az iskolai végzettség esetében. Három, illetve öt modell alapján elmondható, hogy a nők a férfiakhoz képest, míg a magasabb iskolai végzettségűek a legalacsonyabb végzettségűekhez képest nagyobb eséllyel aggódnak a klímaváltozás miatt.

KLÍMATUDATOS CSELEKVÉS ÉS PASSZIVITÁS

Az utolsó elemzési dimenziónk a klímatudatos cselekvést állítja a középpontba. Itt azt néztük meg elsőként, hogy a klímaváltozás jelenségét elfogadók vajon klímatudatosan cselekednek-e a mindennapokban vagy inkább passzívnak tekinthetők. Ezt követően a szociodemográfiai tényezők szerepét vizsgáltuk, végül pedig arra kerestük a választ, hogy a klímaaggodalom mennyire jár együtt klímatudatos cselekvéssel.

A klímatudatos cselekvést három különböző tevékenységen keresztül ragadtuk meg; ezek a következők:

- autóhasználat *tudatos* mellőzése;¹³
- környezettudatos hűtővásárlás, hűtőcsere;¹⁴

¹¹ Összesen hat logisztikus regressziót futtattunk. Az egyes modellek függő változóiként a hat kérdést, illetve kérdésblokkot használtuk kisebb átalakítások után. Az „*Ön szerint a klímaváltozás jelenleg mennyire súlyos probléma?*” és a „*Mennyire tart Ön a klímaváltozástól?*” kérdéseknél a négy válaszkategóriát kettőbe vontuk össze: az első kettőt „klímaközömbös” válaszként értékelve, míg az utolsó kettőt „klímaaggódóként”. Az „*Ön véleménye szerint húsz év múlva mi lesz jellemző lakóhelye időjárására?*” kérdésblokknál először is a „ritkább” és a „használó” válaszkategóriákat összevontuk, majd ezeket „klímaközömbös” válaszként értékeltük, míg a „gyakoribb” válaszokat „klímaaggódóként”. Ezt követően a négy itemből egy kétértékű öszszevont változót hoztunk létre, ahol klímaközömbösnek számítanak azok, akik mind a négy itemnél ennek megfelelő választ adták, míg klímaaggódók azok, akik legalább egy helyen a „gyakoribb” választ adták. A regressziós modellben ezt a változót használtuk. Az utolsó két kérdésblokknál a négy válaszkategóriát kettőbe vontuk össze: az első kettőt „klímaközömbös” válaszként értékelve, míg az utolsó kettőt „klímaaggódóként”. Majd a három-három itemből egy-egy kétértékű öszszevont változót hoztunk létre, ahol klímaközömbösnek azok számítanak, akik mindhárom itemnél ennek megfelelően válaszoltak. A regressziós modellekbe ezek a képzett változók kerültek.

¹² A részleteket lásd a Függelékben.

¹³ Ennél a témánál a kérdőív először azt kérdezte meg, hogy a válaszadó „*milyen gyakran közlekedik gyalog, kerékpárral, busszal vagy vonattal autó helyett?*”. Négy válaszkategória állt itt rendelkezésre: 1) soha vagy szinte soha; 2) néha; 3) többnyire; 4) mindig vagy majdnem mindig. Ezután csak azok számára, akik az utolsó két lehetőséget választották egy következő kérdés következett: „*Mi az elsődleges oka, hogy ritkán, vagy nem használ autót?*” Itt hat válaszlehetőség állt rendelkezésre: 1) nincs autóm, mert nem telik rá; 2) Nincs autóm, mert nem környezettudatos; 3) Nincs autóm, mert nem utazom sokat, és ha kell, valaki kisegít; 4) Van autóm, de drága a használata; 5) Van autóm, de jobban szeretem a környezettudatos megoldásokat; 6) Van autóm a családban, de általában más használja. Értelmezésünkben az autóhasználatot azok mellőzik tudatosan, akik a 2. vagy az 5. válaszlehetőséget választották.

¹⁴ A kérdőívben feltett kérdés szövegezése a következő: „*Amikor új hűtőt vásárol, vagy hűtőt cserél, mi a legfontosabb dolog az Ön számára?*” Négy válaszlehetőség állt rendelkezésre: 1) A termék ára; 2) A termék márkája; 3) A termék energiafogyasztása anyagi okok miatt; 4) A termék energiafogyasztása környezetvédelmi miatt. Ennél a változónál azokat a válaszadókat tekintettük környezettudatosnak, akik az utolsó kategóriát választották.

- a saját háztartás energiafogyasztásának környezettudatos figyelemmel kísérése.¹⁵

Az egyes tartalmakra vonatkozó változóink saját fejlesztésűek, de kidolgozásuk során figyelemmel voltunk a már említett nemzetközi környezet- és klímakutatások konkrét cselekvéseket mérő eszközeire. Törekedünk arra, hogy ténylegesen a környezettudatosság motiválta cselekvéseket ragadjuk meg, s ne keveredjenek azokba pusztán anyagi megfontolásból végzett gyakorlatok.

Az 1. táblázatban látható eredmények azt mutatják, hogy a klímaváltozás jelenségét elfogadóknak csak meglehetősen kis része tesz aktívan a klímaváltozás csökkentéséért. A legkisebb arányban az autóhasználat tudatos mellőzése mutatható ki (7,6%), az energiafogyasztás környezettudatos figyelemmel kísérése is csak a válaszadók 14,7%-ára jellemző, míg leginkább a környezettudatos hűtővásárlás, hűtőcsere fordult elő, bár ez is csak minden ötödik megkérdezett esetében (19,4%).

1.táblázat. A cselekvés/passzivitás dimenziójához tartozó változók megoszlásai, (%)

autóhasználat tudatos mellőzése (N=2657)		környezettudatos hűtővásárlás, hűtőcsere (N=2596)		saját háztartás energiafogyasztásá- nak környezettudatos figyelemmel kísérése (N=2657)	
Nem	92,4	Nem	80,6	nem	85,3
Igen	7,6	Igen	19,4	igen	14,7
Összesen	100	Összesen	100	Összesen	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A további elemzéshez a három változóból képeztünk egy összetett indikátort. Klímatudatosnak azt tekintjük, aki a három cselekvési alternatíva közül legalább egynek a végzéséről beszámolt. E kritérium alapján a minta 28,5%-a tekinthető környezettudatosan cselekvőnek, míg 71,5% passzívnak.

A szociodemográfiai tényezők vizsgálatának eredményei¹⁶ azt mutatják, hogy a nemnek és az életkoruknak nincs szignifikáns hatása a cselekvésre, az iskolai végzettségnek, az anyagi helyzetnek és a lakóhelynek viszont van. A magasabb iskolai végzettségűek (az érettségizettek, de főleg a diplomások) jóval nagyobb valószínűséggel cselekednek klímatudatosan. Ugyanez látható az anyagi helyzet esetében is: különösen nagy a különbség a legrosszabb és a legjobb jövedelmi helyzetben lévők között. A lakóhely esetében pedig annyit tudunk elmondani, hogy a kisebb városokban élők nagyobb eséllyel klímatudatosak, mint a községekben élők.

Elemzésünk végén a bevezetőben már vázolt azon problémával foglalkozunk, miszerint az egyének szintjén a klímaaggodalom nem mindig párosul tudatos cselekvéssel. Saját adataink már a leíró eredmények alapján is azt sejtetik, hogy ez a jelenség a magyar társadalomban is megfigyelhető. Láthattuk, hogy a válaszadók nagyobbik része szinte minden általunk vizsgált változó szerint aggódik a klímaváltozás miatt, tart annak negatív következményeitől. Ugyanakkor klímatudatos cselekvésről ennél jóval kisebb arányban, alig egynegyedük számolt be. Ezt az „aggodalom-cselekvés szakadékot” még pontosabban szemügyre vehetjük, ha azt vizsgáljuk, hogy a klímaaggódók mekkora része tudatos cselekvő. Ezt az összefüggést valamennyi vizsgált változó tekintetében a 2. táblázat tárgyalja.

¹⁵ A kérdés szövegezése a kérdőívben: „Figyelemmel kíséri a saját/családja áramfogyasztását?” A három lehetséges válasz: 1) igen, mert spórolni szeretnék; 2) igen, környezetvédelmi okokból; 3) nem. Környezettudatosnak azt tekintettük, aki a második lehetőséget választotta.

¹⁶ A részleteket lásd a Függelékben.

2. táblázat. A tudatos cselekvők aránya a klímaaggódók körében, (%)

	Klímatudatos cselekvő (az összetett indikátor alapján)
„Ön szerint a klímaváltozás jelenleg mennyire súlyos probléma?” inkább súlyos + rendkívül súlyos (N=2395)	29,5
„Mennyire tart Ön a klímaváltozástól?” inkább tartok tőle + rendkívüli mértékben tartok tőle (N=2270)	30,3
„Kérem, nevezze meg az alábbi problémák közül azt a hármat, amelyeket Ön a legfenyegetőbbnek tart!” Klímaváltozás(N=681)	42,3
„Az Ön véleménye szerint húsz év múlva mi lesz jellemző lakóhelye időjárására?” aggódó (N=2127)	28,7
„Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására problémák jelentkeznek lakóhelyén a(z)...” aggódó (N=1943)	31,3
„Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására megváltozik lakóhelyének természeti környezete az alábbiak tekintetében?...” aggódó (N=1814)	31,8

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A 2. táblázatban látható eredmények megerősítik, hogy a klímaaggódóknak csak kis része, körülbelül egyharmada cselekszik klímatudatosan.

KÖVETKEZTETÉSEK

Számos szakértői jelentés felhívta a figyelmet arra, hogy sürgősen újjá kell szerveznünk az életünket ahhoz, hogy radikális kibocsátás-csökkenést tudjunk elérni. A klímacsúcsok e figyelmeztetésre csak ráerősítettek, bár ezek alapvetően az országok felelősségét, a részes felek klímapolitikáját próbálják befolyásolni. A klímapolitika azonban nem megvalósítható az egyéni cselekvők nélkül, és ezt a döntéshozóknak is tudatosítaniuk kell – minden szinten. Nem elég ugyanis a lakosokban aggodalmat kelteni. A klímatudatos cselekvéshez más, lehet egészen másféle késztetések is szükségesek. Jelen tanulmány éppen erre mutat rá.

Ahogy az a szakirodalom-áttekintés során említettük: mind nemzetközi szinten, mind idehaza a kutatók jelentős része úgy próbálja a klímatudatos cselekvéssel kapcsolatos tényezőket feltárni, illetve azok hátterében egyéb összefüggéseket, például szociodemográfiai és területi hatásokat, attitűd- és szándék-jellegű, valamint érték- és normaválasztással magyarázott egyéni késztetéseket, korlátokat keresni, hogy a vizsgált populáció egészére vetítik feltevéseiket. Jelen tanulmány annyiban mutat túl e megszokott perspektíván, hogy a klímaváltozáshoz való általános viszonyulás mentén, azaz a percepciók mintázat szerint, továbbá a klímaváltozás következményeinek egyéni megítélése tükrében külön-külön válaszadói csoportokat hozott létre, s így sokkal finomabban lehetett árnyalni azt: eleve kiktől, milyen szemléletű-gondolkodású emberektől lehet klímatudatos cselekvést várni. Ez a megközelítés még nyomasztóbb képet ad, amennyiben világosan megmutatta, hogy nemcsak a klímataxadók (akik elvetik az egész klímaváltozást), vagy a klímaközömbösek (akik ugyan elfogadják annak létezését, de nem tartanak különösebben a következményeitől), hanem még a klímaszorongók körében is a többség nem alkalmaz klímatudatos gyakorlatokat a mindennapok során. A tudatosítás és az aggodalomkeltés, sőt még a felelősségbresztés sem feltétlenül elég tehát a klímatudatos cselekvéshez.

Megállapításunk persze nem teljesen újszerű, hiszen az attitűd és magatartás közötti szakadék ismert probléma, s így nem is sajátosan magyar eset. Általánosan megfigyelt trendről van szó, noha a tanulmányok rendszerint nem reprezentatív lakossági mintát vizsgálva jutottak erre a következtetésre (pl. Higham–Reis–

Cohen 2016). Arról mindenesetre bizonyosan nem volt eddig reális képünk, hogy pontosan mekkora ez a szakadék idehaza. Adataink tükrében a helyzet nem biztató, a klímatudatos cselekvés különféle gyakorlatainak intézményesítésére tehát baljósak a kilátások. Munkánkban főként szociodemográfiai hatások mentén próbáltuk megérteni, mi lehet ennek hátterében. Nincsenek egyértelmű magyarázataink, habár bizonyos mintázatok felfedezhetők, s további kutatások irányát mindenképpen kijelölik ezek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikk az ELKH (HUN-REN) „A hazai klímaadaptáció lehetőségei” című kutatás keretében készült (szerző-désszám: SA-51/2021). Bodor Ákos munkája részben a „Mennyire általános az általánosított bizalom” című NKFIH FK22-es (FK143163) OTKA kutatási projekt támogatta.

HIVATKOZÁSOK

- Agg Z. – Csapó D. (2015) Mennyire vagyunk „képben” az éghajlatváltozás kérdéseiben? *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 25(218), 36–43.
- Ajzen, I. (1991) The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T).
- Antal Z. L. (2015) *Klímaparadoxonok. Lehet-e harmónia természet és társadalom között?* Budapest: L'Harmattan.
- Arbuckle, J. G. – Morton, L. W. – Hobbs, J. (2013) Farmer beliefs and concerns about climate change and attitudes toward adaptation and mitigation: Evidence from Iowa. *Climatic Change*, 118(3–4), 551–563. <http://dx.doi.org/10.1007/s10584-013-0700-0>.
- Bamberg, S. – Möser, G. (2007) Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 27(1), 14–25. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2006.12.002>.
- Baranyai N. – Varjú V. (2017) A klímaváltozással kapcsolatos attitűdök területi sajátosságai. *Területi Statisztika*, 57(02), 160–182.
- Bartholy, J. – Pongrácz, R. – Torma, C. (2010) A Kárpát-medencében 2021–2050-re várható regionális éghajlatváltozás a RegCM-szimulációk alapján. *Klíma-21 Füzetek*, (60), 3–13.
- Blake, J. (1999) Overcoming the 'value-action gap' in environmental policy: Tensions between national policy and local experience. *Local Environment*, 4(3), 257–278. <http://dx.doi.org/10.1080/13549839908725599>.
- Bodor Á. – Grünhut Z. (2021) A klímaváltozás megítélésének dimenziói Európában: mintázatok és összefüggés a társadalmi bizalommal. *Területi Statisztika*, 61(2), 209–228. <http://dx.doi.org/10.15196/TS610205>.
- Bodor Á. – Varjú V. – Grünhut Z. (2020) The Effect of Trust on the Various Dimensions of Climate Change Attitudes. *Sustainability*, 12(23), 10200. <http://dx.doi.org/10.3390/su122310200>.
- Bouman, T. – Verschoor, M. – Albers, C. J. – Böhm, G. – Fisher, S. D. – Poortinga, W. – Whitmarsh, L. – Steg, L. (2020) When worry about climate change leads to climate action: How values, worry and personal responsibility relate to various climate actions. *Global Environmental Change*, 62, 102061. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102061>.
- Buta, N. – Holland, S. M. – Kaplanidou, K. (2014) Local communities and protected areas: The mediating role of place attachment for pro-environmental civic engagement. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 5–6, 1–10. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jort.2014.01.001>.
- Buzási A. – Csiszovszky A. (2021) Fenntarthatóság és klímaadaptáció a városfejlesztésben – lock-in elemzés Budapest XVII. kerületének példáján keresztül. *Tér és Társadalom*, 35(1), 72–91. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.35.1.3291>.
- Capstick, S. – Whitmarsh, L. – Poortinga, W. – Pidgeon, N. – Upham, P. (2015) International trends in public perceptions of climate change over the past quarter century. *WIREs Climate Change*, 6(1), 35–61. <http://dx.doi.org/10.1002/wcc.321>.
- Carrión, A. – Ariza-Montobbio, P. – Calero, D. (2022) Territorializing the Climate Policy Agenda in Intermediate Cities of the Andean Region. *Planning Practice & Research*, 1–19. <http://dx.doi.org/10.1080/02697459.2022.2026036>.
- Crutzen, P. J. (2006) The “Anthropocene”. In Ehlers, E. – Krafft, T. (szerk.) *Earth System Science in the Anthropocene: Emerging Issues and Problems*. Springer, 13–18.
- Devine-Wright, P. – Price, J. – Leviston, Z. (2015) My country or my planet? Exploring the influence of multiple place attachments and ideological beliefs upon climate change attitudes and opinions. *Global Environmental Change*, 30, 68–79. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.10.012>.
- Dian, C. – Pongrácz, R. – Dezső, Z. – Bartholy, J. (2020) Annual and monthly analysis of surface urban heat island intensity with respect to the local climate zones in Budapest. *Urban Climate*, 31, 100573. <http://dx.doi.org/10.1016/j.uclim.2019.100573>.
- Farkas, J. Z. – Rakonczai, J. – Hoyk, E. (2015) Környezeti, gazdasági és társadalmi éghajlati sérülékenység: esettanulmány a Dél-Alföldről. *Tér és Társadalom*, 29(1), 149–174. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.29.1.2675>.
- Formádi K. (2013) A klímaváltozás mint kockázat érzékelése és a megoldásával kapcsolatos attitűdök szakirodalmi vizsgálata. *Iskola-kultúra*, 13(12), 49–58.
- Franzen, A. – Vogl, D. (2013) Two decades of measuring environmental attitudes: A comparative analysis of 33 countries. *Global Environmental Change*, 23(5), 1001–1008. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2013.03.009>.
- Freudenburg, W. R. – McGinn, B. (1987) *Rural Urban Differences in Environmental Concern: A Closer Look*. Revised version of a paper presented at the Annual Meeting of the Rural Sociological Society, 53.p. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED303280.pdf>
- Gatersleben, B. – Murtagh, N. – Abrahamse, W. (2014) Values, identity and pro-environmental behaviour. *Contemporary Social Science*, 9(4), 374–392. <http://dx.doi.org/10.1080/21582041.2012.682086>.

- Giddens, A. (2011) *The politics of climate change*. 2nd ed., rev.updated. Cambridge, UK Malden, MA: Polity.
- Gifford, R. (2011) The dragons of inaction: Psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation. *American Psychologist*, 66(4), 290–302. <http://dx.doi.org/10.1037/a0023566>.
- Grönholm, S. (2022) Experimental governance and urban climate action – a mainstreaming paradox? *Current Research in Environmental Sustainability*, 4, 100139. <http://dx.doi.org/10.1016/j.crsust.2022.100139>.
- Halbe, J. – Pahl-Wostl, C. (2019) A Methodological Framework to Initiate and Design Transition Governance Processes. *Sustainability*, 11(3), 844. <http://dx.doi.org/10.3390/su11030844>.
- Higham, J. – Reis, A. – Cohen, S. A. (2016) Australian climate concern and the ‘attitude–behaviour gap’. *Current Issues in Tourism*, 19(4), 338–354. <http://dx.doi.org/10.1080/13683500.2014.1002456>.
- Jankó F. – Bertalan L. – Pappné Vancsó J. – Németh N. – Hoschek M. – Lakatos M. – Móricz N. (2022) Seeing, believing, acting: climate change attitudes and adaptation of Hungarian forest managers. *iForest - Biogeosciences and Forestry*, 15(6), 509–518. <http://dx.doi.org/10.3832/ifer3958-015>.
- Jones, S. (2019) City governments measuring their response to climate change. *Regional Studies*, 53(1), 146–155. <http://dx.doi.org/10.1080/00343404.2018.1463517>.
- Kaiser, F. G. – Oerke, B. – Bogner, F. X. (2007) Behavior-based environmental attitude: Development of an instrument for adolescents. *Journal of Environmental Psychology*, 27(3), 242–251. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2007.06.004>.
- Kiss E. – Fazekas I. – Balla D. (2021) A klímaváltozással kapcsolatos fogalmi hálók feltárása a kiválasztott Hajdú-Bihar megyei településcsoportokban. *Területi Statisztika*, 61(5), 605–630. <http://dx.doi.org/10.15196/TS610503>.
- Kollmuss, A. – Agyeman, J. (2002) Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239–260. <http://dx.doi.org/10.1080/13504620220145401>.
- Láng I. – Csete L. – Jolánkai M. (2007) *A globális klímaváltozás: hazai hatások és válaszok: a VAHAVA jelentés*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Levine, D. S. – Strube, M. J. (2012) Environmental Attitudes, Knowledge, Intentions and Behaviors Among College Students. *The Journal of Social Psychology*, 152(3), 308–326. <http://dx.doi.org/10.1080/00224545.2011.604363>.
- Lorenzoni, I. – Nicholson-Cole, S. – Whitmarsh, L. (2007) Barriers perceived to engaging with climate change among the UK public and their policy implications. *Global Environmental Change*, 17(3–4), 445–459. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2007.01.004>.
- Milfont, T. L. – Milojev, P. – Greaves, L. M. – Sibley, C. G. (2015) Socio-structural and psychological foundations of climate change beliefs. *New Zealand Journal of Psychology*, 44(1), 17–30.
- Moore, J. W. (2016) *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. PM Press.
- Mosoniné Fried J. – Pálinkó É. – Stefán E. [évszám nélkül] Klímaváltozás a közvélemény-kutatások tükrében. „Klíma-21” füzetek, (49), 45–58.
- Óvári Á. – Farkas J. Z. – Kovács A. D. (2024) A klímavédelem realitásai a hazai városokban. *Tér és Társadalom*, 38(1), 110–128. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.38.1.3512>.
- Poortinga, W. – Whitmarsh, L. – Steg, L. – Böhm, G. – Fisher, S. (2019) Climate change perceptions and their individual-level determinants: A cross-European analysis. *Global Environmental Change*, 55, 25–35. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2019.01.007>.
- Pulido, L. (2018) Geographies of race and ethnicity III: Settler colonialism and nonnative people of color. *Progress in Human Geography*, 42(2), 309–318. <http://dx.doi.org/10.1177/0309132516686011>.
- Safi, A. S. – Smith Jr., W. J. (2013) Public attitudes toward Climate Change in the United States. In Black, B. C. – Ph.D, D. M. H. – Stephens, J. C. – Weisel, G. – Gift, N. (szerk.) *Climate Change: An Encyclopedia of Science and History*. 4. kiad. Santa Barbara, U.S.: ABC-CLIO, 1158–1170.
- Sevä, I. J. – Kulin, J. (2018) A Little More Action, Please: Increasing the Understanding about Citizens’ Lack of Commitment to Protecting the Environment in Different National Contexts. *International Journal of Sociology*, 48(4), 314–339. <http://dx.doi.org/10.1080/00207659.2018.1515703>.
- Shi, J. – Visschers, V. H. M. – Siegrist, M. – Arvai, J. (2016) Knowledge as a driver of public perceptions about climate change reassessed. *Nature Climate Change*, 6(8), 759–762. <http://dx.doi.org/10.1038/nclimate2997>.
- Song, Y. – van Timmeren, A. – Wandl, A. (2019) A literature review and categorisation of sustainability-aimed urban metabolism indicators: a context, indicator, mechanism, outcome analysis. *Regional Statistics*, 9(1), 54–71. <http://dx.doi.org/10.15196/RS090103>.

- Steg, L. – Vlek, C. (2009) Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology*, 29(3), 309–317. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.10.004>.
- Tam, K.-P. – Chan, H.-W. (2018) Generalized trust narrows the gap between environmental concern and pro-environmental behavior: Multilevel evidence. *Global Environmental Change*, 48, 182–194. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2017.12.001>.
- Uzzoli A. – Szilágyi D. – Bán A. (2019) Az éghajlatváltozás egészségkockázatai és népegészségügyi következményei. A hőhullámokkal szembeni sérülékenység területi különbségei Magyarországon. *Területi Statisztika*, 59(4), 400–425. <http://dx.doi.org/10.15196/TS590403>.
- Vári A. – Ferencz Z. (2011) Az árvízi sebezhetőség társadalmi indikátorai: esettanulmányok két Felső-Tisza-vidéki területen. In Tamás P. – Bulla M. (szerk.) *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 355–374.
- Vicente-Molina, M. A. – Fernández-Sainz, A. – Izagirre-Olaizola, J. (2018) Does gender make a difference in pro-environmental behavior? The case of the Basque Country University students. *Journal of Cleaner Production*, 176, 89–98. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.12.079>.
- Weber, E. U. – Stern, P. C. (2011) Public understanding of climate change in the United States. *American Psychologist*, 66(4), 315–328. <http://dx.doi.org/10.1037/a0023253>.
- Whitmarsh, L. (2011) Scepticism and uncertainty about climate change: Dimensions, determinants and change over time. *Global Environmental Change*, 21(2), 690–700. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.016>.
- Wolka, K. – Uma, T. – Tofu, D. A. (2023) The role of integrated watershed management in climate change adaptation for small-scale farmers in Southwest Ethiopia. *Environmental and Sustainability Indicators*, 19, 100260. <http://dx.doi.org/10.1016/j.indic.2023.100260>.
- Yuval-Davis, N. – Meier, I. – Rosen, R. – Varjú, V. (2023) Press discourses on ecological crises in the UK, Israel, and Hungary. *Frontiers in Sociology*, 8. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2023.1186410>

FÜGGELÉK

F1. TÁBLÁZAT: A LOGISZTIKUS REGRESSZIÓS MODELLEK ESÉLYHÁNYADOSAI

	A klímaváltozás tagadása és elfogadása	Ön szerint a klímaváltozás jelenleg mennyire súlyos probléma?	Mennyire tart Ön a klímaváltozástól?	Kérem, nevezze meg az alábbi problémák közül azt a hármat, amelyeket Ön a legfenyegetőbbnek tart! Klímaváltozás
Nem (ref: férfi)	0,98	1,26	1,48**	0,98
Életkor (ref: 18–29 év közöttiek)	30–49: 0,85 50–64: 1,00 65+: 0,75	30–49: 0,74 50–64: 0,97 65+: 0,91	30–49: 1,04 50–64: 1,07 65+: 0,96	30–49: 1,21 50–64: 1,07 65+: 0,83
Iskolai végzettség (ref: legfeljebb 8 általános)	középfokú érettségi nélkül: 0,75 érettségi: 0,50*** felsőfokú: 0,66	középfokú érettségi nélkül: 1,20 érettségi: 1,7** felsőfokú: 2,01**	középfokú érettségi nélkül: 1,36 érettségi: 1,78** felsőfokú: 1,80**	középfokú érettségi nélkül: 1,28 érettségi: 1,69*** felsőfokú: 1,89***
Lakóhely jogállása (ref: község)	város: 1,24 megyei jogú város, megyeszékhely: 2,23*** főváros: 1,70	város: 1,05 megyei jogú város, megyeszékhely: 0,91 főváros: 0,83	város: 0,91 megyei jogú város, megyeszékhely: 0,83 főváros: 0,77	város: 1,61*** megyei jogú város, megyeszékhely: 0,69* főváros: 0,68*
szubjektív anyagi helyzet (ref: hónapról hónapra anyagi gondokkal küzdünk, nélkülözések közt élünk)	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 1,19 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkéből: 1,20 anyagi gondok nélkül élünk: 1,82	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 1,04 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkéből: 0,92 anyagi gondok nélkül élünk: 0,41	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 1,66** beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkéből: 1,77** anyagi gondok nélkül élünk: 1,09	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 1,28 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkéből: 1,26 anyagi gondok nélkül élünk: 1,62
RL2	0,02	0,02	0,02	0,04
Nagelkerke R ²	0,027	0,021	0,033	0,059
N	2877	2602	2619	2631

A kategoriális független változók esetében zárójelben tüntettük fel a referenciakategóriákat, az esélyhányadosok ezekben az esetekben e kategóriákhoz viszonyítva értelmezhetők. Az esélyhányadosok szignifikanciaszintjét a következő módon jelöltük: * $p < 0,1$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$

folytatás

	Az Ön véleménye szerint húsz év múlva mi lesz jellemző lakóhelye időjárására?	Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására problémák jelentkeznek lakóhelyén a(z)...?	Mennyire tart attól, hogy húsz év múlva a klímaváltozás hatására megváltozik lakóhelyének természeti környezete az alábbiak tekintetében?	Klímatudatos cselekvés
Nem (ref: férfi)	1,01	1,30**	1,24**	0,97
Életkor (ref: 18–29 év közöttiek)	30–49: 1,28 50–64: 1,05 65+: 1,25	30–49: 1,07 50–64: 1,05 65+: 0,99	30–49: 1,26 50–64: 1,20 65+: 1,18	30–49: 1,04 50–64: 1,01 65+: 0,80
Iskolai végzettség (ref: legfeljebb 8 általános)	középfokú érettségi nélkül: 1,34 érettségi: 1,27 felsőfokú: 1,50	középfokú érettségi nélkül: 1,38** érettségi: 1,55** felsőfokú: 1,77***	középfokú érettségi nélkül: 1,47** érettségi: 1,60*** felsőfokú: 1,89***	középfokú érettségi nélkül: 1,07 érettségi: 1,65*** felsőfokú: 2,62***
Lakóhely jogállása (ref: község)	város: 0,83 megyei jogú város, megyeszékhely: 1,08 főváros: 1,30	város: 1,03 megyei jogú város, megyeszékhely: 1,00 főváros: 1,01	város: 1,10 megyei jogú város, megyeszékhely: 1,05 főváros: 1,04	város: 1,52*** megyei jogú város, megyeszékhely: 0,83 főváros: 1,03
szubjektív anyagi helyzet (ref: hónapról hónapra anyagi gondokkal küzdünk, nélkülözések közt élünk)	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 0,74 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkből: 0,62 anyagi gondok nélkül élünk: 0,58	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 0,79 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkből: 0,49*** anyagi gondok nélkül élünk: 0,54**	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 1,07 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkből: 0,71 anyagi gondok nélkül élünk: 0,67	bevételeink éppen csak fedezik a kiadásainkat: 1,17 beosztással jól kijövünk a havi jövedelmünkből: 1,80** anyagi gondok nélkül élünk: 3,07***
RL2	0,01	0,01	0,01	0,07
Nagelkerke R ²	0,014	0,024	0,023	1,02
N	2514	2581	2546	2569

KOVÁCS BEÁTA¹

A MIGRÁNSOK ÉS AZ ELVADULT VEGÁNOK

Migrációs félelmek és klímaszorongás a parlamenti pártok aktivistáinak körében²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.52>

ABSZTRAKT

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen félelemnarratívák bukkannak elő a migráció és a klímaváltozás jelenségéhez kötődően az adatközlők által elmondottakban. A kutatási kérdések megválaszolásához 69 kreatív interjút készítettem, ahol az interjúkérdéseket projektív technikákkal ötvöztem, a célcsoportot pedig a parlamenti pártokhoz kötődő aktivisták jelentették.

A tanulmány felépítése a következő: először a félelem természetére vonatkozó kiindulópontokat tisztázom, azaz szemléltetem, hogy mitől lesz politikai érzelm a félelem. Ezt követően rátérek a kutatás fókuszát képező migrációs félelem és klímaszorongás bemutatására, majd pedig az előbbi specifikus érzelmi típusok kontextualizálásával, vagyis a magyar politikai viszonyok általi értelmezésével igyekszem kézzelfoghatóvá tenni a kutatás témáját. A kontextuális tényezők bemutatása után a módszertani alapvetések elméleti és gyakorlati aspektusait ismertetem, majd az empirikus eredmények részletei következnek és megválaszolom a kutatási kérdéseket.

A kutatás legfőbb megállapításai közé tartozik, hogy a migrációt és a klímaváltozást tekintve csak igen ritkán mutatkoznak szélsőségesebb ideológiai álláspontok a megkérdezettek között. A migrációt illetően a legfőbb különbség a kormánypárti és az ellenzéki interjúalanyok között az, hogy míg a Fidesz-pártiak esetében ténylegesen félelemként jelenik meg a bevándorlás, addig az ellenzékiek elsősorban megoldandó problémaként tekintenek rá. A második téma esetében lényegében teljes konszenzus uralkodott az interjúalanyok körében arról, hogy a klímaváltozás korunk egyik legfontosabb kihívása, nagyobb érzelmi bevonódás azonban nem igazán jellemezte az adatközlőket. A legfontosabb különbség a kormánypártiak és az ellenzékiek között abban mutatkozott meg, hogy a Fideszes interjúalanyok (és ugyanúgy a jobboldaliak, csak kevésbé karakteresen) nagy eséllyel fogalmaztak meg negatív véleményeket a zöldpolitikát/ zöldaktivizmust illetően, amely egyébként sokszor egyfajta életmódkritikában kristályosodott ki (elvadult vegánok).

Kulcsszavak: migráció, klímaváltozás, politikai félelmek, kvalitatív kutatás, politikai aktivisták

¹ A szerző az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje és a University of Alberta vendégkutatója.

² A kutatás az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

MIGRANTS AND WILD VEGANS

Migration related fears and climate anxiety among party activists

ABSTRACT

The main goal of my research is to explore the right and left dimensions of the phenomenon of fear. I would like to argue that the categories of left and right continue to be defining aspects of political identities, and by mapping their emotional structure we can better understand the current relevance of these ideologies. By examining fears related to the refugee crisis and climate change, my research aims to show how political ideology works in our everyday lives and has an influence on our (political) decisions.

The studies that have examined political fears have mostly linked fear to conservatism and right-wing populism, while the fears of the left have generated far less scientific interest. In addition most research has been conducted using quantitative methods in the American political context. Thus, my study aims to use qualitative methods to explore differences and similarities between the political fears of left-wingers and right-wingers in Hungary. In the course of the research so far 69 semi-structured creative interviews have been conducted with political activists. The interview questions were combined with projective techniques and the activists belonged to political parties represented in the Hungarian Parliament.

The main findings of my research show that extreme ideological positions were rarely found among the respondents regarding migration and climate change. However, political polarization is one of the most important fears perceived by the interviewees in Hungary today. The results of my research also confirmed that Hungarian society is by no means polarized “by itself”, but the polarization process is mainly the creation of the political elites, who intensify naturally existing differences of opinion to create a battle between good and evil.

Keywords: migration, climate change, political fears, qualitative research, political activists

A MIGRÁNSOK ÉS AZ ELVADULT VEGÁNOK

MIGRÁCIÓS FÉLELMEK ÉS KLÍMASZORONGÁS A PARLAMENTI PÁRTOK AKTIVISTÁINAK KÖRÉBEN

BEVEZETÉS

Manapság mind a világpolitikai események, mind pedig a társadalmi változások hatására, személyes és közösségi szinten is, úgy érezhetjük, hogy megsokasodtak a félelemkeltő események, és egyfajta világszemléletté nőtte ki magát az a gondolkodásmód, hogy félelmetesnek látjuk a minket körülvevő világot. Makroperpektívából szemlélve a fogalmat akár a félelem kultúrájáról is beszélhetünk, egy olyan jelenségről, amely a 2000-es évek óta egyre inkább számot tart a társadalomtudományos érdeklődésre (Füredi 1997; Glassner 1999; Altheide 2002) és beszivárgott a politikatudomány tereumára is (Füredi 2005; Wodak 2015).

Akár érvelhetnénk amellet is, hogy a bal- és jobboldal közötti különbségek a 21. századra szinte teljesen elhalványodtak, hiszen minden téren a félelem politikája vált uralkodóvá. Bár a rettegés tárgya változhat, hiszen míg a jobboldal elsősorban a menekültekkel, a bevándorlókkal és a bűnözéssel riogat, addig a baloldal a munkanélküliséget, a környezeti katasztrófákat, illetve magát a jobboldalt használja a félelemkeltés eszközeként, az alapvető szándék azonban ugyanaz marad (Füredi 2005). Jelen tanulmány célja éppen az, hogy tudományos, elsősorban politikatudományi szempontból járja körül a félelem jelenségének jobb- és baloldali dimenzióit. A legtöbb kutatás a félelmet a konzervativizmushoz (Altemeyer 1998; Jost et al. 2003a, 2003b; Jost 2006; Kanai et al. 2011), valamint a jobboldali populizmushoz (Kinnvall 2013; Wodak 2015; Inglehart–Norris 2017) kötötte. A baloldali dimenzió szinte teljes mértékben kiesett eddig a tudományos érdeklődés köréből, emellett a bal- és jobboldali félelmek szisztematikus összehasonlítása is elmaradt.

A doktori projektem során a félelem és az ideológiai identitás kapcsolatát tanulmányozom a migráció és a klímaváltozás témáján keresztül, mikroszinten, kvalitatív (interjú) módszerek segítségével politikai aktivisták és politikusok körében. Ebben az írásban elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az egyének milyen szubjektív jelentéssel ruházzák fel a vizsgálat tárgyát, azaz hogyan mozognak a migrációt és a klímaváltozást körülvevő érzelmi spektrumon, emellett milyen (félelem)narratívákat kapcsolnak ezekhez a fogalmakhoz. Tágabb értelemben véve a tanulmány azt is vizsgálja, hogyan gondolkodnak és éreznek jobb- és baloldaliak, milyen különbségeket és hasonlóságokat találhatunk a politikai spektrum különböző pontjaira tekintve.

Kutatásom az érzelmek politikatudományi megközelítéséhez sorolandó, amely viszonylag új kutatási területnek tekinthető Magyarországon. Bár a félelem politikatudományi vizsgálata kiterjedt szakirodalmat ölel fel (pl. Tsoukala 2008; Demertzis 2013; Kinnvall 2013), az eddigiekben született magyar kutatások elsősorban nem a félelem jelenségével foglalkoztak (pl. Kiss 2013; Kiss–Szabó–Antal 2014; Patkós–Farkas 2012, 2020; Szabó 2023; Szabó–Kiss 2023), így az írás ilyen értelemben hiánypótló. Másrészt, a vizsgálódás gyakorlati hozadéka, hogy releváns tudással szolgálhat a magyar politikai diskurzus két területéről, a migrációs válsághoz és a klímaválsághoz kapcsolódó társadalmi attitűdökről. Végül, a kutatási projektnek van metodológiai

újszerűsége is, hiszen egy olyan területen alkalmaz kvalitatív módszertant, amely hagyományosan inkább statisztikai modellekre támaszkodik.

A tanulmány legfontosabb megállapítása, hogy a két fő témát (migráció, klímaváltozás) tekintve csak igen ritkán mutatkoznak szélsőségesebb ideológiai álláspontok a megkérdezettek körében. Valójában a két politikai tábor véleménye nagyon sok ponton találkozik egymással.

A tanulmány felépítése a következő: először a félelem természetére vonatkozó kiindulópontokat tisztázom, azaz szemléltetem, hogy mitől lesz politikai érzelm a félelem. Ezt követően rátérek a kutatás fókuszát képező migrációs félelem és klímaszorongás bemutatására, majd pedig az előbbi specifikus érzelmi típusok kontextualizálásával, vagyis a magyar politikai viszonyok általi értelmezésével igyekszem kézzelfoghatóvá tenni a kutatás témáját. A kontextuális tényezők bemutatása után a módszertani alapvetések elméleti és gyakorlati aspektusait ismertetem, majd az empirikus eredmények részletei következnek és megválaszolom a kutatási kérdéseket.

SOKARCÚ FÉLELEM

Evidensnek tűnő állítás, miszerint különböző típusú félelmeink mindennapi életünk részét képezik. Számos félelemtípus létezik, kezdve a születést kísérő és a halállal kapcsolatos szorongásoktól egészen a tárgyak szerint osztályozott félelmekig, így például retteghetünk a pókoktól, a sötétségtől, a magasságtól, a fulladástól vagy az idegenektől is, és a sor a végtelenségig folytatható lenne. E kutatás szempontjából az a fontos, hogy mely félelmek tekinthetők politikai szempontból is relevánsnak.

Goodwin, Jasper és Polletta (2001) amellett érveltek, hogy egyes érzelmek nagyobb mértékben konstruáltak, mint mások, létrejövetelük intenzívebb kognitív folyamatokat von magába, és mindez különösen igaz azokra az érzésekre, amelyek a politikai napirend részét képezik. Az az ijedelem, amit akkor érzünk, amikor egy ismeretlen alak tűnik elő a sötétből, nehezen hasonlítható össze azzal az érzéssel, amelyet a klímavész-helyzet kapcsán élünk át vagy azzal, amit az erőszakos rendőri visszaélések során tapasztalhatunk meg. A politikához kötődő félelmek tehát morális intuíciókon, egyéni és társadalmi kötelezettségeken és jogokon, valamint olyan várt következményeken nyugszanak, amelyek történelmileg és kulturálisan is meghatározottak.

A fentiek mellett fontos felhívni a figyelmet érzelmeink kollektív jellegére. A félelem nem egyszerűen egyéni érzelm vagy olyan személyes ügy, amely visszaszorul a magánélet szférájába, hanem csoportszinten is láthatóvá válik. Érzelmeinket így olyan építőelemeknek vagy „alapköveknek” (*microfoundations*) is elképzelhetjük, amelyeken bonyolultabb társadalmi folyamatok és eredmények nyugszanak (Jasper 2006). A félelem tehát olyan társadalmi tényező, amely kiemelkedően fontos szerepet játszik az emberi közösségek kialakulásában és fenntartásában.

Alapvető állítás, miszerint a (politikai) érzelmeknek morális funkciójuk is van. Sokszor éppen a szabályok áthágása esetén kerülnek a középpontba, és a különböző társadalmi normák visszakövetelését helyezik előtérbe. Na, de hogyan lesz a félelemből morális érzelm? Mivel a morális érzelmek alapvetően mérceként szolgálnak számunkra, vagyis azt mutatják meg, hogy mennyire elfogadható valaki viselkedése adott társadalmi kontextusban (Bandura 1991; Haidt 2003; Tangney–Stuewig–Mashek 2007), ezért leginkább akkor érzünk félelmet, amikor bizonyos szociális normák sérelmet szenvednek mások, de leginkább saját magunk által. A félelem tehát elsősorban arra motivál minket, hogy elkerüljük az erkölcsi normák áthágását, és a csoport szempontjából erkölcsileg helyes viselkedést valósítsunk meg.

Az előbbieket egyébként a társas identitás elmélete alapján is magyarázhatjuk: ugyanis azáltal, hogy azonosulunk egy általunk pozitívan értékelt társadalmi csoporttal, mi magunk is pozitív önértékelésre teszünk szert (Tajfel–Turner 1979). Ezzel egyidejűleg gyakran mintegy magunkévá tesszük a csoport véleményét, különösen akkor, amikor vitatott, morálisan terhelt témakörökről van szó. Nem véletlen, hogy ezek után az emberek semmi olyasmit nem akarnak mondani vagy tenni, ami esetleg ellenérzést válthat ki saját csoportjuk tagjaiból, mivel nagymértékű szorongással tölti el őket annak a lehetősége, hogy esetleg elveszítik társas kapcsolataikat és elszigetelődnek.

KONTEXTUS: MINDENT FELÜLÍRÓ POLARIZÁCIÓ?

A magyar politikára vonatkozó egyik leginkább konszenzusos megállapítás, hogy pártos értelemben Magyarország igencsak megosztott (Patkós 2019). Gyakorlatilag párhuzamos valóságok léteznek a magyar választók fejében, azaz az Orbán-rezsim demokratikus működésére vonatkozó vélemények szélsőségesen polarizáltak (Bíró-Nagy 2019). Nem egyszerűen arról van szó, hogy a demokrácia minőségének megítélése változik a politikai hovatartozástól függően, hanem annak jelentéstartalma is más az egyes szavazótáborokban (Susánszky–Szabó–Oross 2021). Ennek egyik megjelenési formája az a végletesen megosztott társadalmi diskurzus, amely nagyban megnehezíti a társadalmi csoportok közötti kommunikációt. Az évtized végére ugyanis a legtöbb fontos kérdésben, legyen az a bevándorlás, a korrupció, a politikai szereplők, a külföldi szervezetek és civil szereplők megítélése, a politikai intézményekbe vetett bizalom vagy a jövőről alkotott elképzelés, elsősorban a politikai szimpátia határozza meg az állampolgárok véleményét (Kmetty 2018; Gerő–Mikola 2020; Janky 2020; Susánszky–Szabó–Oross 2021).

Gerő Márton és Sik Endre (2022) tanulmányukban azt a folyamatot igyekeztek feltárni, ahogyan a Fidesz választási blokkja „elkészült” az úgynevezett morális pánikgomb által. Ebben a folyamatban a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítottak annak a ténynek, hogy az ellenzéki és a kormánypárti szavazók teljesen máshogy érzékelik a különböző „veszélyeket”. Ennek bizonyítására kérdőívekben olyan válaszlehetőségeket kínáltak fel a kutatásban részt vevők számára, amelyek fontos részét alkották a politikai diskurzusnak (pl. bevándorlás és szuverenitásvesztés, demokráciadeficit és korrupció) 2017 és 2021 között. Az általános következtetés a vártaknak megfelelően az lett, hogy a Fidesz-pártiak és a baloldali/liberális ellenzék támogatói mástól félnek, ezek miatt másokat okolnak, miközben a politikától távolabb állók a két pólus között helyezkednek el.

A polarizáció egyértelműen kitapinthatóvá válik: míg a Fidesz–KDNP szavazóinak félelmei és ellenségsépei visszatükrözik a MPG³ üzeneteit, addig a baloldali-liberálisoké nem kompatibilisek azokkal. Ennek értelmében a Fidesz-szavazók nem féltik a demokráciát és nem tartanak a korrupciótól, ezzel szemben a migráció, az idegen hatalmak és „Brüsszel”, a liberálisok és Gyurcsány komoly veszélyt jelentenek a szemükben. A baloldali-liberális a Fidesz-világ ellentettje: fő félelmük a demokrácia lebontása és a korrupció, ám sok ponton az

3 Az MPG három fő technológiát egyesít. Az első az információs kampányok, amelyek a média minden lehetséges csatornáját felhasználják (TV, rádió, újságok, plakátok) és így terjesztik a kampány üzeneteit. A második a nemzeti konzultációnak nevezett *push-pollok* sorozata, a harmadik pedig az egész népet megmozgató szavazások (a 2016-os migrációs kvótáról, a 2022-es gyermekek védelméről szóló népszavazások, valamint a 2018-as és 2022-es parlamenti választás, és a 2019-es európai parlamenti választás). Mindemellett a morális pánikgomb értelmezhető egy autokrata/populista kormányokra jellemző kormányzási technológiaként is, amelynek egyik célja a szavazótábor növelése/egyben tartása. Mindezt olyan módon éri el, hogy a fenyegetettség érzését a politikai agendán tartja, és arról is tesz, hogy az ezt segítő ellenség(ek) és ügyek folyamatosan jelen legyenek a közbeszédben. Ezek eredményeképpen nő a társadalmi polarizáció, és megnehezül a társadalmi csoportok közötti kommunikáció (Gerő–Sik 2022).

együtthatók ereje kisebb a Fidesz-pártiakéhoz képest, ami azzal magyarázható, hogy őket nem mozgósította egy MPG-hoz hasonló rendszer. Végeredményben tehát elmondható, hogy az MPG-ok megteremtettek egy hármasszerkezetet: homogenizálták a Fidesz szavazótáborát, erősítették a fideszes és ellenzéki szavazók közötti polarizációt, valamint távolították a nem szavazókat a választói csoportoktól.

Az írás következő részében két olyan specifikus morális és egyben politikai félelem (migrációs félelmek és klímaszorongás) bemutatására vállalkozom, amelyek aktuálpolitikai szempontból is relevánsnak tekinthetők. A kutatás szempontjából azért is izgalmas a politikai félelmek két általam választott esete, mivel míg az egyik (migrációs félelmek) az MPG nélkülözhetetlen elemének bizonyult, addig a másik (klímaszorongás) sokkal kevésbé vált polarizált témává. A választást az is indokolja, hogy a bevándorlás elutasítását, a migráció témájának középpontba helyezését és a migrációs félelmek politikai agendára tűzését (illetve ott tartását) hagyományosan a (szélső)jobboldalhoz kapcsolja a szakirodalom (Rydgren 2007; Tsoukala 2008; Wodak 2015; Inglehart–Norris 2017; Mudde 2019). Ezzel szemben a klímaszorongás tipikusan baloldali érzelm (Greer 2016), míg a jobboldaliak inkább egy eltúlzott, hibás és sokakat megtévesztő pszichológiai reakciónak tartják azt (McCright–Dunlap 2011).

A következő két részben, az elméleti megfontolások mellett, igyekszem a kontextuális tényezőkre koncentrálni, a magyar politikai téren belül is elhelyezni és elemezni az előbbi félelem típusokat.

A MIGRÁCIÓ MINT FÉLELEMFORRÁS

A migrációs félelmek a politikai szempontból is releváns, csoportszinten (is) megjelenő félelmek kitűnő példáját nyújtják. A bevándorlás azért is válhatott jelentős (politikai) témává, mivel egyszerre többféle társadalmi probléma hordozójaként prezentálható. Egyrészt szocioökonómiai szempontból a bevándorlást sok esetben a munkanélküliség növekedésével, a jóléti állam válságával és a környezet romlásával párosítjuk. A bizonytalanság érzete gyakran táplálja a kirekesztés ideológiáját: azokban az időkben, amikor a források amúgy is oly szűkösek, semmi sem garantálhatja, hogy a bevándorlók nem a többségi társadalom kárára használják fel a jóléti állam segítségét (Flecker–Hentges–Balazs 2007:57). Másrészt a migráció kapcsán olyan biztonsági problémákra asszociálhatunk, mint a mindennapokat érintő bűncselekmények, a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus. Harmadrészt, a bevándorlók sokak szemében identitáspolitikai szempontból is félelmet kelthetnek, hiszen fenyegetést jelenthetnek a demográfiai egyensúly és az európai hagyományok, értékek tekintetében. Összességében azt mondhatjuk, hogy a migráció egyfajta súlyosbító tényezővé vált a jelenkori társadalmi problémákat illetően (Tsoukala 2005).

A migrációs félelmek tehát olyan összetett félelmek, amelyek életünk több dimenzióját is érinthetik. Az integrált fenyegetettség elmélete (*integrated threat theory*) (Stephan–Stephan 1996) erre a komplexitásra igyekszik reagálni, és a félelmek 3 típusát különbözteti meg, majd ezek összehatásaként próbálja értelmezni az idegenekkel szembeni sztereotípiák kialakulásának folyamatát. Az előbbieken alapján beszélhetünk „realisztikus félelemről”, amelyek esetében a saját csoport (*ingroup*) létezését vagy létfenntartását érzi veszélyeztetve a külső csoport (*outgroup*) által (politikai vagy gazdasági szinten megjelenő félelmek). Ezzel szemben a „szimbolikus félelmek” rendszere legegyszerűbben azzal a félmondattal foglalható össze, hogy a „bevándorlók az életmódunkat, kultúránkat veszélyeztetik”. Idetartoznak tehát a különféle morális megfontolások, hiedelemvilág, attitűdök, és mindazon értékek, amelyeket a saját csoport magáénak vall. Végül, de nem utolsósorban a csoportközi szorongás (*intergroup anxiety*) azokat a feszültségeket és frusztrációkat

foglalja magában, amelyek a külső csoport tagjaival történő interakció során keletkeznek.

A bevándorlásellenesség erősödése szoros kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy a nyugati országok lakossága folyamatosan csökken. A fogyó és öregedő lakosság képe egyrészt gazdasági nyomást gyakorol a csökkenő számú munkaerőre, másrészt a populista propaganda egyik kedvenc elemét, a nemzethalált is előrevetíti. Miközben a népességfogyásra gyógyír lehetne a bevándorlók számának növelése, az azonban azzal is járna, hogy a betelepülő más kultúrákat, vallásokat és hagyományokat is magukkal hoznának (Fitz-Mackert–Turner 2018). Minél messzebből és minél távolabbi kultúrákból érkeznek a migránsok, annál hatékonyabbá válik az ellenük való félelemkeltés. A bevándorlók többsége ráadásul szegény országokból jön, így szociális támogatásokat és oktatást is igényelne, az alacsonyabban képzett hazai munkaerő pedig emiatt a konkurenciát látja bennük (Shehaj–Shin–Inglehart 2021).

Felmerül a kérdés, hogy a migrációs félelmek mennyiben morális félelmek. Egyrészt a biztonság fogalmának kialakítása sem neutrális, hanem sokkal inkább morális folyamat, amely nagyon kemény erkölcsi következményekkel járhat. Másrészt a migrációhoz kapcsolódó szimbolikus félelmek rendszere magában foglal számos morális megfontolást is. A morális alapok elmélete (MFT)⁴ alapján például, a bevándorlás pozitív színben való feltüntetése azért is inkább a liberálisok sajátja, mivel az a gondoskodás dimenzióját vonja magába: egy menekült gyermek képe persze mindenkiben sajnálatot kelthet, de sokkal inkább mozgósítja a baloldalt, mint a jobboldalt. Ez nem jelenti azt, hogy a konzervatívok nem törődnek másokkal, inkább azt mondhatjuk, hogy a liberálisok ebben a dimenzióban inkább univerzálisan gondolkodnak, míg a konzervatívok pedig lokálisan. Végül, a migrációs félelmek fóbiákkal és előítéletekkel is összekapcsolódnak.

A magyar politikai térképre tekintve nem túlzás azt állítani, hogy a kormány 2015-től kezdve mindent a migrációs kártyára tett fel, és egy olyan képet igyekezett formálni Magyarországról, amely a keresztény Európa védelmezőjeként és a muszlim invázió legfontosabb ellenlábasként írta le az országot (Bíró-Nagy 2019). A bevándorlással kapcsolatban, a Policy Solutions kutatói (Boros–Laki 2018) megjegyezték, hogy az Orbán-kormány egyik „legfontosabb sikere” az volt, hogy 2018-ban egy valódi félelemkampányt bonyolított le, amely által elérte, hogy a saját potenciális szavazói körében a személyes félelmek és az ország jövőjéért érzett aggodalmak között is dobogós helyre kerüljön a migráció. Ez azért is jelentőségteljes eredmény, mivel a magyar társadalomban hagyományosan sokkal nagyobb teret kapnak a materiális jellegű félelmek, ezekre azonban 2018-ban nem épült sikeres ellenzéki alternatíva (ahogy 2022-ben sem). Az előbbihez hasonló, 2021-ben készült közvéleménykutatás alapján a kutatók pedig azt találták, hogy a bevándorlástól való félelem a falvakban, kistelepüléseken volt kiugróan magas (41%), a városokban pedig sokkal kisebb mértékű (25–29%) volt. Ez szoros összefüggésben áll azzal, hogy a magyar falvak lakosai a leginkább kormánypártiak (Bíró-Nagy–Laki–Szászi 2021).

Melegh Attila (2023) *The Migration Turn and Eastern Europe* című kötetében demográfiai és gazdasági szempontból vizsgálta a kelet-európai be- és kivándorlást, és ezzel igyekezett magyarázatot nyújtani arra, hogy miért is tartanak annyira a magyarok a bevándorlóktól. A szerző szerint a magyaroknak van egy alapfélelme arra nézve, hogy a magyar nemzet és a magyar kultúra eltűnhet a föld színéről. Emellett Kelet-Európában egy olyan valós demográfiai, elvándorlási és idősödési helyzet áll fenn, ami miatt a migrációs félelmek

4 Az MFT egy szisztematikus elmélet a morál tanulmányozására, amely a kultúrák közti vizsgálatok alapját is jelenti és univerzálisan alkalmazható. Az elmélet öt erkölcsi alapot definiál (méltányosság/csalás, tekintélytisztelést/behódolás, gondoskodás/ártalom, undor/szentség/tisztaság, hűség/árulás) és ezeket két, további fölérendelt sémában összegzi, az individualizáló, valamint a kötődést kifejező dimenzióba. Empirikus kutatások bizonyították, hogy a konzervatívok és a liberálisok máshogyan viszonyulnak a fentebbi erkölcsi alapvetésekhez (Haidt 2003).

nagyon könnyen beágyazódnak a társadalmi versengéstől, a munkahely elvesztésétől való szorongások és a kulturális változásoktól való félelem keretrendszerébe.

Azt, hogy a bevándorlókkal kapcsolatos félelmek közel sem egydimenziósak, egy 2016-os kutatás is jól bizonyítja, ahol a szerzők a jóléti sovinizmus elemeit, illetve a konkrét és absztrakt migrációs félelmeket vizsgálták. A jóléti sovinizmust gazdasági, kulturális és társadalmi szempontból is tanulmányozták, és arra jutottak, hogy annak elválasztása nem lehetséges az egyéb félelemelemtől, mivel azok szervesen összekapcsolódnak az emberek gondolataiban (Sik–Simonovits–Szeitl 2016).

KLÍMASZORONGÁS

A klímaváltozás világszerte aggasztó témává nőtte ki magát, elsősorban a fiatalabb generáció körében. Egy nemzetközi kérdőíves kutatás, amelyet világszerte 16 ország 19 városában végeztek el a *Fridays For Future* aktivistái körében, azt találta, hogy a tüntetők többsége tapasztalt már frusztrációt, haragot és szorongást a klímaváltozást illetően (de Moor et al. 2020:4). A klímaváltozás pszichoanalitikus modellje alapján kétféle klímaszorongás jöhet létre: egyrészt az apokaliptikus félelmek szintjén (halálfélelem, kihalás, megsemmisülés), másrészt pedig a komplex érzelmek szintjén, amelyek a veszteség, a szűgyen, a gyász és a tehetetlenség körül összpontosulnak (Dodds 2020).

Bár a klímaváltozás ügye látszólag a reáltudományok témakörébe esik, a kérdés megítélése sokszor politikai, ideológiai vagy pszichológiai okok mentén determinált (Bertram 2022). Az is érdekes kérdés, hogy miért váltak ennyire polarizálttá a nyugati társadalmak a klímaváltozást illetően is, miközben viszonylagos konszenzus uralkodott még az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején is a témában – habár az embereknek nem volt róla sok információjuk (Capstick et al. 2014). Ha magyarázatot keresünk, akkor a politikai attitűdökhöz, az ideológiákhoz vagy a pártokhoz kell fordulnunk. Mivel az emberek elsősorban azt nézik a bonyolultabb kérdések kapcsán, hogy ideológiájuk vagy pártjuk mit mond az adott kérdéskörrel, nem meglepő, hogy a klímaváltozás is egy ilyen téma. Komplexitása miatt az egyénnek könnyebb, ha a pártja vagy világnézete támpontjaira támaszkodik (Bertram 2022). A klímaváltozás diskurzusa és a klímaszorongás tehát társadalmi konstrukció eredménye is (Stehr–Storch 1995; Pettenger 2007), mivel az a különböző politikai ideológiák ütközésének homlokterében található (McCright–Dunlap 2011; Giddens 2015).

Morális szempontból a klímaváltozás kérdése és a természet romlása leginkább a tisztaság dimenziójához kötődik. Az a felvetés pedig, hogy az industrializmus, a kapitalizmus, a közlekedés nem csak fizikai értelemben szennyezik világunkat, hanem morális értelemben is, hiszen általuk a környezeti értékek és az emberi létezés természetes formája is degradálódik, éppúgy hívószó lehet a jobboldaliak, mint ahogyan a baloldaliak számára is.⁵

A migrációval ellentétben Magyarországon a környezetvédelem kevésbé volt átpolitizált téma, így nem volt kifeszítve pártpolitikai vagy ideológiai törésvonalakra sem. A magyarok a környezetvédelem kérdését

⁵ Azt is érdemes tisztázni, hogy egyébként a zöldeszmé mind a jobb-, mind pedig a baloldalhoz is kapcsolható elméleti alapon. A baloldalhoz a kizsákmányolás és az elidegenedés koncepciói kötik, amelyek a zöldpolitika esetében nem a munkásosztály, hanem a természet, az emberi közösségek egészében mutatkoznak meg. Az autonómia és a hagyományos politikai intézmények szerepének megkérdőjelezése, valamint az emancipációs küzdelmek támogatása a liberalizmushoz kapcsolódó elemek. A természetes és az épített környezet eredeti formája, a hagyományos emberi közösségek védelme pedig olyan építőkövek, amelyekkel a konzervatív pozícióból lehet azonosulni (Mikecz 2022).

elsődleges problémának tartják, függetlenül attól, hogy ki tolmácsolja, azonban a személyes kompetencia szintje alacsony (Bertram 2022).

2019-től kezdődően végbement a zöldtémák politizálódása, ugyanis az éghajlatváltozás, a globális felmelegedés hirtelen meghatározó politikai témává vált Magyarországon is, ugyanakkor ebben az esetben a kormányzat – szemben a migráció témájával – nem kezdeményező, hanem reaktív helyzetben találta magát. Mikecz, Böcskei és Vasali (2022) kutatásukban tartalomelemzéssel kimutatták, hogy hasonló elemek jelentek meg a kormány narratívájában, mint a nyugat-európai populista pártok esetében. A Fidesz nem tagadja a klímaváltozás tényét, de annak kezelésénél szerinte prioritásként kell meghatározni a nemzetállami gazdaságot és a nemzeti szuverenitást. Rákos András Dominik (2022) tanulmánya azt vizsgálja, hogyan kötődik a klímaaktivizmus az ellenségképzéshez a kormányközeli diskurzusban, és mindez miként kapcsolódik a 2015-ös migrációs válság nyomán kialakult „mi-ők” megkülönböztetéshez. Ezek alapján a Fidesz narratívája azt állította, hogy a klímalobbyi megfeleltethető a multikulturalista és bevándorlaspárti balliberális elitnek, amely a klímaszorongás terjesztésével kelt félelmet a társadalomban, és ezzel tereli el a figyelmet a valódi törekvéséről, a migráció támogatásáról.

Végül fontos még, hogy szót ejtsünk a klímafélelmekkel kapcsolatos kutatásokról is. A *Magyar rémálmom* kutatás (Boros–Laki 2018) azt találta, hogy a vártnál jóval magasabb volt azoknak az aránya, akik a klímaváltozástól és a környezeti katasztrófától féltek: közel minden harmadik magyart (31%) kifejezett aggodalommal töltött el a bolygónk környezeti változása. A 2021-es *Szorongások és félelmek Magyarországon* című kutatásban (Bíró-Nagy–Laki–Szászi 2021) három szinten is megjelent a klímaváltozás témája. Magyarország problématerképére tekintve a válaszadók tizede számára kiemelt problémát jelentett a környezetvédelemmel és klímavédelemmel kapcsolatos fellépés gyengesége. A Magyarország jövőjével kapcsolatos félelmek esetében a válaszadók több mint fele félt attól, hogy tovább romlik a környezet állapota (55%). Végül a globális veszélyeket illetően a klímakatasztrófától ugyanannyira féltek a kormánypárti (36%) és az ellenzéki szavazók (34%) is.

A MÓDSZERRŐL

Kvalitatív interjú mint kreatív folyamat

Mivel az érzelmek különösen komplex módon működnek, ezért a velük kapcsolatos módszertani megközelítések mindenképpen kreativitást és metodológiai pluralizmust igényelnek (Bleiker–Hutchison 2018). Az előbbieket igyekeztem szem előtt tartani kutatásom módszerének megalkotásakor. A kvalitatív kutató „bar-kácsoló, foltvarró” szerepéhez igazodva, a narratív interjúkérdéseket projektív technikákkal ötvöztem a kutatás folyamán, azaz úgynevezett kreatív interjúkat készítettem. (Az interjúkérdéseket és a képeket lásd a Függelékben.) Az aktív iskolához tartozó kreatív interjúkészítés lényege, hogy a válaszadók mélyebb tapasztalatát kívánja feltárni, így az érzésre és az érzelmekre helyezi a hangsúlyt (Gubrium–Holstein 2013). Ez a módszer tehát alkalmasnak mutatkozott arra, hogy megmutassa, hogy az egyének milyen szubjektív jelentéssel ruházzák fel a vizsgálat tárgyát, azaz hogyan mozognak a migrációt és a klímaváltozást körülvevő érzelmi spektrumon; emellett képes volt megmutatni, hogy milyen narratívák kapcsolódnak ezekhez a fogalmakhoz, majd pedig hogy ezek a narratívák milyen kulturális jelentésekkel telítődnek.

A kutatás az érzelmet a „történet egészeként” értelmezte, amely így nem önálló tényező, hanem elválaszthatatlanul kötődik az azt kiváltó körülményekhez (Schweder et al. 2008:414): „*a félelem állapot [..] folyamatszerű állapot, amelynek egyfajta történetszerűsége (kezdet, kibontakozása, fordulatai, kimenetele) van*” (Ungvári Zrínyi 2011:29). E megközelítés szerint, amikor az emberek narratívákat olvasnak/hallgatnak vagy éppen maguk alkotják meg azokat, az segítségükre van abban, hogy értelmezni tudják érzelmeiket.⁶ Összességében a narratívák által közelebb kerülhetünk a szubjektív élményhez,⁷ amely az érzelmek központi összetevőjét jelenti (Rimé 2009; Oatley 2011; Habermas 2018).

A gyakorlati megvalósítás során az interjúkérdéseket olyan képi anyag (Függelékben) bemutatása követte, melynek tárgyai potenciálisan alkalmasak bal- és jobboldali félelmek előhívására. Az előbbi eljárás mód a pszichológiából is ismert projektív technikák közé tartozik, amelyeknek lényege az, hogy a kutatók vizuális (vagy éppen verbális) ingerek felhasználásával próbálják feltérképezni a válaszadók nem tudatos, eddig meg nem fogalmazott érzelmeit és gondolatait (Will–MacAskill 1996). Zaltman (1997) megfigyelése alapján például a legtöbb gondolat képi alappal rendelkezik, így azok felfedezését megkönnyítik az olyan technikák (pl. képek, metaforák használata), amelyek a vizuális memóriával rezonálnak. Így a kutatási folyamat egésze leginkább a jobb agyféltekét aktivizálja, a kapott információk pedig emocionálisak, és fantázián alapuló álmok, rajzok, szerepjátékok formájában konstruálódnak, azaz szimbolikus, metaforikus, esztétikai adatok (Horváth–Mitev 2015).

A vizuális anyag használatát az is indokolja, hogy manapság a képek korszakát éljük, ezt segítik elő a globalizált médiacsatornák és a közösségi oldalak is. A háborúk és az erőszak képei, valamint a természeti katasztrófákról és az emberi tragédiákról készült fotók viharos gyorsasággal terjednek, és számot tartanak a globális közönség figyelmére. A képek egyszerre lehetnek lenyűgözőek és félelmetesek, és egyszerre reprezentálnak, valamint hívnak elő érzelmeket (Schlag 2018). Jelen kutatás esetében inkább a képek érzelmelőhívó szerepén volt a hangsúly. Az általam használt vizuális anyagot a következő módon alakítottam ki: az absztrakt felől haladtam a konkrét felé, vagyis az első pár rajz inkább bemelegítést szolgáló illusztráció volt, aztán következtek a migrációról és a klímaváltozásról, illetve a koronavírusról szóló ábrák, majd pedig konkrét személyeket, politikusokat ábrázoló képeket mutattam az interjúalanyoknak. A módszer alkalmazása mellett szólt az is, hogy az interjú során mindenképpen el akartam kerülni a migrációs félelmekre, illetve a klímaszorongásra vonatkozó közvetlen kérdéseket. Ebben az esetben arra voltam kíváncsi, hogy milyen narratívát alkotnak ezekről a témákról az interjúalanyok, ha a képeken kívül semmilyen támpontot nem adok nekik. Ilyen módon az adatközlők szabadon, minden megkötés nélkül beszélhettek a vizsgált témák bármely aspektusáról, beleértve az érzelmi tényezőket is.

⁶ Az eredeti érzelmek sosem a narratíva, hanem egy szociális interakció terméke. A narratíva azonban alkalmas arra, hogy kiterjessze az időbeliséget, és átvigye az eredeti érzelmi tapasztalatot a későbbi időkre. Az eredeti érzelmi epizódot ugyanis úgy tudjuk a legjobban felidézni, ha narráljuk, vagyis történetet mesélünk róla. Az előbbieket azért is fontosak, mivel a pszichológiában a verbalizált érzelmek vizsgálatát sokszor leszűkítik az érzelmeket kifejező szavak használatának gyakoriságára, vagyis automatizált szóelemzést végeznek (Habermas 2018).

⁷ A szubjektív élmény a legtöbb érzelemfogalom (pl. Frijda 2007) meghatározó alkotóeleme. A szubjektív élmények mindnyájunk számára ismerősek: például boldogok vagyunk, amikor szerelmesek vagyunk, vagy szorongunk egy állásinterjú miatt. Álláspontom szerint a narratívák által – és egyben társadalomtudományi szempontból – leginkább ez az érzelmek eme aspektusa válik vizsgálhatóvá.

Az interjúkészítés gyakorlati körülményei

Az interjúk célcsoportját a parlamenti pártokhoz kötődő politikai aktivisták és politikusok jelentették, mivel feltételeztem, hogy az ő esetükben határozottabban kirajzolódnak a politikailag releváns félelmek és érzelmek. (Az interjúalanyokról szóló összefoglaló táblázatot lásd a Függelékben.) A kutatás szempontjából nem elsősorban a párthoz való kötődés milyensége (azaz formális vagy informális volta) volt fontos számomra, hanem sokkal inkább az, hogy a kutatás alanya érzelmileg legyen elkötelezett a párt irányába, azaz meghatározó pártidentitással rendelkezzen. Bár a kezdeti elképzelés szerint politikusokkal nem interjúztam volna, a körülmények végül úgy hozták, hogy olyan személyeket is bevettem a mintába, akik önkormányzati szinten voltak/vannak politikai tisztségek birtokában. Emellett azonban, bár az elsődleges cél a parlamenti pártok lefedése volt, bekerültek a mintába parlamenten kívüli pártok és szervezetek is, valamint olyan interjúalanyok, akiknek nincsen pártkötődése. Ők elsősorban (de nem kizárólag) olyan jobboldali adatközlők, akik lazább vagy szorosabb szállal valamiképpen a Fidesz holdudvarához kötődtek.

Összesen 69 interjút készítettem az összes parlamenti pártot lefedve. Ezekből egy páros interjú volt, így végül 70 interjúalanyom lett. Az interjúk egy része online (31), egy része pedig személyesen (38) készült. Az interjúalanyok nagyobb része fiatalnak mondható, a húszas éveiben vagy harmincas évei elején járt az interjú elkészítésekor. Legidősebb interjúalanyom 59 éves volt, a legfiatalabb pedig 18. Az interjúk felvételére két hullámban került sor. Az első hullám a 2020 májusától 2020 szeptemberéig terjedő időszakot ölelte föl, a második hullámra pedig a 2022 májusától 2022 júliusáig terjedő időszakban került sor. Az interjúk mind online térben, mind pedig személyesen jól működtek, érdembeli minőségkülönbséget a két módszer nem eredményezett. Az online interjúkat első időszakban a koronavírus-járvány indokolta, az interjúk elkészítésének második időszaka alatt pedig nem tartózkodtam Magyarországon. Az interjúk felvétele minden esetben az adatközlők önkéntes beleegyezésével történt, emellett azokat anonimizáltam (a tanulmányban szereplő interjúalanyok álneveken szólalnak meg, és ugyanígy a Függelékben található táblázat is álneveket tartalmaz).

Bár az interjúalanyok kiválasztásánál törekedtem arra, hogy legalább nagyjából arányos legyen a jobb- és baloldali megoszlás, ez több tényező miatt is nehézkes volt. A legfontosabb nehezítő faktort éppen az jelentette, hogy a jobb- és baloldali kategorizáció az interjúalanyok önbesorolása alapján történt.

Az interjúalanyok megtalálását megkönnyítette, hogy politológus vagyok, és a politológus szakmán belül mozgok. Bár sem formálisan, sem pedig informálisan nem kötődöm semmilyen párthoz, ismeretségi körömben többen vannak, akik „gatekeeper” szerepükből fakadóan be tudtak csatornázni a különböző politikai szervezetekhez. Ezt követően a legtöbbször hólabda módszerrel haladt tovább az interjúk szervezése, amely alól fontos kivételt képeztek a kormánypárti interjúalanyok. A kormánypártiak körében a legtöbben kimondottan gyanakvók és elzárkózók voltak a kutatással kapcsolatban. *Ezzel is magyarázható, hogy végül viszonylag kevés (10) fideszes adatközlőm lett.* Jellemző volt, hogy ha valaki véletlenül vállalta is az interjút, akkor sem ajánlott egyéb potenciális interjúalanyt az ismeretségi köréből. A kutatás során az ellenséges pozicionalitás problémáját tapasztalhattam meg, amely nagyobb intenzitással köszön vissza megosztott társadalmakban (McEvoy 2006; Kristóf 2019). Úgy gondolom, hogy ez a módszertani tapasztalat mindenképpen szorosan összekapcsolódik a magyar politikát érintő polarizációs tendenciákkal. Bár politikai hovatartozásom egy ismeretlen számára semmiképpen sem nyilvánvaló, az, hogy politikatudománnyal foglalkozom, valamiért azonnal az ellenzéki oldalra száműzött.

Bár az adatközlők többsége politikai értelemben involvált volt, a válaszokban sokszor inkább a generációs jelleg és az iskolázottság tükröződik. Az interjúalanyok ugyanis amellest, hogy „politikusak” voltak, hiszen vagy ténylegesen politikai tisztséggel rendelkeztek, vagy pedig aktivistaként tevékenykedtek egy párt mellett, leginkább a magasan képzett fiatalok csoportjából kerültek ki. Sokan az interjú időpontjában egyetemi hallgatói státusszal is rendelkeztek. A mintában felülreprezentáltak a férfiak, amely jól visszatükrözi a magyar politika maskulin jellegét. Az empirikus eredmények elemzése során azonban az is kiderült, hogy a nemnek nincs különösebb jelentősége a mintázatok kialakulásában. Az interjúalanyok főként Budapesten éltek, néhány adatközlő Ózdon lakott, mivel magam is ózdi származású vagyok, így a kutatás elején még szülővárosomban is készítettem interjúkat. Mivel az adatközlők döntő többsége Budapesthez kötődik, ezért a vidék-város törésvonal ebben az esetben nem érvényesül.

A hangfelvételek leiratozására az Alrite szoftvert (RÉGENS szoftver 2021) használtam, amely egy mesterségesintelligencia-alapú beszédfelismerő rendszer. Mindez nagyban megkönnyítette az etikai megfontolások figyelembevételét is, hiszen így nem kellett harmadik felet bevonnai a folyamatba, azaz, ami az interjú során elhangzott, az ténylegesen köztem és az interjúalany között maradt. Az átiratok feldolgozására és kódolására a MAXQDA szövegelemző szoftvert (VERBI Software 2021) alkalmaztam.

EMPIRIKUS EREDMÉNYEK

Migráció

„Talán ez az egyetlen kérdés, amivel ma Magyarországon végül is ténylegesen a két oldal egy platformra került. Ezt érzem.” (Ármin, párt nélküli, baloldal)

Még ha nem is fogadjuk el egészében az előbbi állítást, annyiban mindenképpen igazat kell adnunk Árminnak, hogy a migráció alapvetően nem (nagyon) megosztó téma az interjúalanyok körében. A kép, persze, mindenképpen árnyalható.

Az általános szabály itt is érvényes: minél inkább baloldali valaki, annál inkább elfogadó a bevándorlással szemben, és minél inkább jobboldali valaki, annál inkább elutasító a migrációt illetően. A radikálisabb ideológiai álláspontok viszonylag ritkák, kiugróan negatív véleményekkel elsősorban a Mi Hazánk Mozgalomhoz és az Identitás Generációhoz kötődő interjúalanyaim esetében találkoztam. Egyikőjük például közölte a migrációhoz kapcsolódó kép láttán, hogy kimondottan irtózik a témától, másik adatközlőm pedig kifejtette, hogy *„nem akar tejeskává színű magyarokat.”* (Sámuel, Identitás Generáció)

A következő idézetek jól szemléltetik az extrémebb álláspontokat:

„Ez is a pusztulás. Ez a hitványság. [...] Nem menekültek, hanem ez egy invázió.” (Viktor, Identitás Generáció)

„Ez nyilvánvalóan az az ember, aki határt szeg, azt minimum ki kéne egy örök életre utasítani, de én akár lőnék is.” (Nimród, Mi Hazánk Mozgalom)

„Hát, tűzparancsot a határra. Én csak ezt tudnám mondani. Most, ha öt pár száz darabot lekaszáltunk volna, nem jöttek volna.” (Sámuel, Identitás Generáció)

Az érem másik oldala, hogy egyébként erőteljes empatikus megnyilvánulásokban is csak elvétve volt részem. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy teljes mértékben hiányzik az empátia az interjúkból (lásd

később), azonban az tény, hogy az ellenzéki interjúalanyokat ritkán jellemezte a nagyobb mértékű érzelmi bevonódás. Az alábbi idézet kivételnek tekinthető:

„[É]rzelmileg nagyon nehéz dolog. Tehát amikor emberek, főleg gyerekek bajban vannak, és nem tudom, küzdenek az életükért, és milyen reménytelen helyzetek vannak, az nagyon megterhelő nekem érzelmileg. Én voltam, amikor itt voltak a Keletiben, mentem segíteni, meg vittem kaját, meg nem tudom mit, és utána hetekig nem aludtam emiatt, mert így az ember, így ott ül, hogy Istenem, most akkor mit kell ilyenkor csinálni? Ez egy nagyon nehéz dolog.” (Natália, Párbeszéd)

Ahogy bizonyos témákban nagy különbségeket fedezhetünk fel az adatközlők megnyilvánulásai között, úgy azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a megszólalók egyes álláspontjai sem mindig koherensek, felfedezhető bennük egyfajta többszólamúság. Térjünk vissza például Nimródra (Identitás Generáció), aki az erőszaktól sem riadt volna vissza a menekültek kapcsán, itt azonban sokkal árnyaltabban fogalmaz:

„Nyilván ez így nem igaz, mint ahogy az sem feltétlenül igaz, hogy a bevándorlás feltétlenül rossz lenne, hiszen Magyarországon is ezer éve van bevándorlás, de szerintem differenciálni kell a kultúrákat és az embereket és a vallásokat, és az alapján kell eldöntenünk, hogy mikor és mennyi embert fogadunk be, ha egyáltalán befogadunk. Különb, tehát hogyha megnézzük Magyarországot, Magyarországon száz évvel ezelőtt több bevándorolt nemzet is volt.”

Mindez nagyban összecseng azzal a szakirodalmi megállapítással is, hogy a bevándorlók képe annál féltetesebb, minél messzebbi kultúrából érkeznek. A kormány is merőben másképpen kezelte a menekült-helyzetet az ukrán háborút illetően, hiszen a közel 30 000 menedékkérelem minimális ellenérzést váltott ki a társadalomból (Szabó, 2023).

Fideszes félelmek?

A migrációt illetően a leginkább karakteres és egységes álláspont a kormánypárti adatközlők körében bontakozott ki. A migráció témája itt ténylegesen félelemként jelent meg, nem elsősorban fizikai értelemben, realiztikus veszélyként, sokkal inkább szimbolikus értelemben, azaz az európai kultúra, életmód féltéseként. Ezt leszámítva azonban az interjúalanyok itt is széles skálán mozogtak: volt, aki szó szerint felmondta a kormánypropagandát, de volt olyan adatközlő is, aki a téma emberi oldalát, az emberi életek megóvásának fontosságát ugyanúgy hangsúlyozta, mint a multikulturalizmussal szembeni ellenszenvét:

„Én aggódom emiatt, és Európa szerintem ebből a szempontból nagyon rossz lóra tesz.” (Előd, Fidesz)

„Az a kulturális civilizáció, amely nem tudja kontrollálni, kik jönnek a területére, elveszti a szuverenitását.” (Tamás, Fidesz)

„Kicsit aggasztó, hogy kultúridegen népek elárasztják Európát, annyira nem támogatom ezt. [...] nem vetkőzik le az otthoni normákat, hanem burkában meg hidzsábban járkálnak, ez számomra kicsit viszataszító.” (Vince, Fidesz)

A (kulturális) félelemfaktor tehát egyértelműen kimutatható a kormánypárti adatközlők körében, néhol realiztikus dimenzió is feltűnik, azonban sosem válik dominánssá:

„Voltak autóablakot verő, ordibáló, idegen nyelven beszélő, agresszív népcsoportok, nem is tudom, szóval nekem ez lesz a félelmetes.” (Éva, Fidesz)

„De azt hiszem, nem tudom szívesen nézni, hogy a papírkukat eldobálva, a schengeni övezetet megsértve, jogállamokat megsértve és megalázva, nőket erőszakolva jöjjenek be az országba. Ezt viszont elítélem.” (Ferenc, Fidesz)

A fentiekkel szemben, az ellenzéki interjúalanyok körében csak ritkábban jelent meg félelemként a bevándorlás, legtöbbször inkább megoldandó problémaként bukkant fel. Fontos azt is megjegyezni, hogy az előbbi „kulturális érvelés” az ellenzéki pártokhoz kötődő válaszadók körében is jellemző volt (és különösen domináns volt a kulturális dimenzió a Jobbik adatközlői körében), csak esetükben az inkább racionális ellenérvként szolgált, és nem aggodalomként manifesztálódott.

„Azon túl ott van a praktikus kérdés, hogy egyszerűen bizonyos kultúrák egymás mellett hosszútávon tudnak-e együttműködni vagy együtt élni, vagy milyen eszközökkel lehet ezt megoldani, vagy meg kell próbálni megoldani, vagy egyszerűen annyira nehéz, hogy a végén csak szétbaszódik minden.” (Ármin, párt nélküli, baloldal)

„Én itt emberségből nagyon-nagyon szívesen befogadnám őket. Nincs ezzel semmi gond. De közben meg azt is tudom, hogy most bocsánat, hogy így fogalmazok, de hogy a maszlag, az sosem volt jó a történelemben. Tehát, hogy azok az óriási városok, ahol nagyon sok náció keveredett egymással, ahol nagyon sok vallás találkozik egymással, abból mindig csak a baj volt. Etlélik 50–100 év, kijön az első, második, harmadik generáció, akik már ott élnek, ott születnek, és kijönnek a problémák.” (Alex, Jobbik)

„Veszélyesnek is érzem mindezt. Nyilván, hogyha ennyire összeengedünk különböző kultúrával rendelkező embereket. De azért azt hozzá kell tennünk, hogy a saját életterében mindenkit szerintem teljes mértékben el kell fogadnunk [...]. Ezt, amikor viszont nagyon összemossuk azzal, hogy mindenkinek mindent bárhol lehet, és keverjük össze ezeket a kultúrákat, azt érzem nagyon veszélyesnek, és szerintem ez ilyen szempontból tud aggodalmat okozni.” (Szabolcs, Jobbik)

A jóléti sovinizmus elemei szintén előkerültek a jobboldali adatközlők által elmondottakban, azonban ez a dimenzió sokkal kevésbé hangsúlyos, mint a félelmek kulturális aspektusa:

„Én ezt tényleg egy komoly problémának látom, hogy valóban nem arra van ez tervezve, hogy itt a szociális ellátórendszert megcsüngen és lefejni, ami van.” (Péter, Fidesz)

„Az a baj, hogy tényleg Németországba is, akik bementek menekültként, azok is most mit csinálnak? Semmit. Kapják a segítyt, plusz, hogy menekültként többet is kapnak, tehát innentől kezdve olyan a szociális ellátórendszer, hogy nem kell dolgozniuk és mégis kényelmesen meg fognak élni. Többet kap a segéllyel, mintha elmenne takarítónak.” (Nimród, Identitás Generáció)

Másfelől, elvéve találni olyan véleményeket is, amelyek gazdasági lehetőséget látnak a bevándorlásban, azaz baloldali interjúalanyaim esetleges befogadáspárti álláspontjait olykor gazdasági érvekkel is igyekeztek alátámasztani:

„Ugyanúgy megveszi hajnalban részegen az 1200 forintos gyrost a bevándorlótól, majd másnap reggel kijózanodik, és akkor meg ízé, meg a migráció. Egyszerűen nem tudjuk fenntartani azt az életszínvonalat, azt a gazdasági működtetést, mert egyfelől nem vagyunk hajlandóak megcsinálni olyan feladatokat, amiket ők meg tudnak tenni.” (Róbert, MSZP)

„Szerintem egyébként a migráció az nagyon fontos és jó, hogy ha van. Megfelelő oktatással, ellátással, különböző ösztönzőkkel a belépőkkel lehetne színesíteni az országunkat. Velük munkahelyeket is lehetne teremteni, és olyan munkahelyeket, amikből mondjuk hiány van ebben az országban. Én sokkal nagyobb lehetőséget látok, mint veszélyt.” (Imre, Momentum)

A jobboldali adatközlők bevándorlással kapcsolatos ellenérveiben időnként felbukkantak a romákkal kapcsolatos párhuzamok. Az alábbi vélemények jellemzően inkább a vidéki interjúalanyok esetében jöttek elő, ami bizonyítja, hogy Budapesten kívül sokkal elfogadottabb „cigányozni” még akkor is, ha egyébként politikusan az ember:

„Én úgy gondolom, hogy saját országunkon belül is van egy olyan kisebbségi réteg, aki már lassan a többség, hogy ők velük, alig tudunk megküzdeni.” (Éva, Fidesz)

„Tehát ezek az emberek, ezek primitívek sok szempontból, és az ilyen primitív emberek, én azt vettem észre, hogy csak úgy lehet bánni, hogy ők csak az erőszak nyelvén értenek. Volt már verekedésem cigányokkal, és ott is, hogyha kulturáltan próbált valamit, nem lehet, de odamegyek, és beleállok kémenyen, akkor megértik.” (Nimród, Identitás Generáció)

Releváns kérdés, hogy mennyire kapcsolódott össze a klímaváltozás és a bevándorlás témája az interjúalanyok által elmondottakban. Van példa a klímamigráció felelőlegességére (9-en említették) mind ellenzékiek, mind pedig kormánypártiak beszéltek erről, ugyanakkor nagyobb eséllyel kötötte össze valaki a két résztémát akkor, ha az átlagnál jobban aggódott a klímaváltozás miatt:

„Énnekem félelmem, vagy nem félelmem, de azt hiszem, hogy nyilván ez összefügg a globális klímakatasztrófával, hogy ez a népvándorlás egyre durvább lesz, és egy ponton túl az tényleg nagyon nehéz helyzetbe fogja tenni Európát.” (Ármin, párt nélküli, baloldal)

Módszertani szempontból lényeges kérdés, hogy az interjúalanyok döntő többsége nem „saját kútfőből” említette a migráció témáját, csak az arra vonatkozó képeknél, illetve irányított kérdéseknél került elő bevándorlás. Az interjúalanyok által elmondottakban egyértelműen a migráció szimbolikus dimenziója (kulturális elemek, életmód) az, ami dominált, és ez pártállástól és ideológiai pozíciótól függetlenül is érvényes. A jóléti sovinizmus elemei helyenként fellelhetők voltak, de teljesen elnyomták őket a szimbolikus dimenzió részletei, így szinte lehetetlen lenne szétszálazni azokat. A realiztikus dimenzió (a bevándorlók fizikai értelemben fenyegetők) csak ritkán jelenik meg az adatközlők elbeszéléseiben, ez alól kivételt képeznek a szélsőjobboldali interjúalanyok. Mindez alátámasztja azokat a korábbi kutatási eredményeket, amelyek szerint az iskolázatlanabb társadalmi csoportok esetében meghatározó inkább a félelem realiztikus dimenziója (migráns mint potenciális veszélyforrás, aki az életünket fenyegeti) (Sik–Simonovits–Szeitl 2016; Kovács 2020). Az interjúk során szerzett tapasztalatok megerősítették azt az alapvetést, hogy a bevándorlás még mindig sokkal fontosabb téma a fideszeseknek, mint az ellenzéki szavazóknak. Emellett a migrációs félelmeknek elsősorban az identitásalapú típusa jelenik meg, vagyis az adatközlők narratívája jórészt arról szól, hogy az európai (keresztény) identitásunkat veszélyeztetik az idegenek. Ez jól alátámasztja azt a megállapítást, miszerint a magyaroknak van egy alapfélelme arra nézve, hogy a magyar kultúra egyszer a semmibe vész. Ennek az alapfélelemnek azonban a szociális, jóléti vagy akár szakpolitikai vetületei nem vagy csak igen korlátozottan jelentek meg az elmondottakban.

Na, de hol marad a morál?

Releváns kérdés, hogyan bukkan elő a morális aspektus az interjúkban. Az empirikus anyagban található eredmények szépen összecsengenek a legfőbb szakirodalmi megállapításokkal. Ezek szerint a magukat baloldalinak valló interjúalanyok ténylegesen támogatóbbak voltak a migrációval kapcsolatban, és ez a támogató hajlam gyakran a gondoskodás morális dimenzióján nyugodott. Számos olyan érvelést hallgattam végig, amely legalább részben érintette azt az egyetemes álláspontot, miszerint alapvető emberi kötelességünk, hogy segítsünk az elesetteken:

„Nyilván az én személyes elképzelésemben például egy ilyen menekülthullám vagy egy népvándorlási folyamat, az óriási kihívás, nem is tudom, hogy most tudnék-e csípőből jó választ adni rá, de mindenképpen szerintem előtérbe kell helyezni az emberséget.” (Levente, párt nélküli, baloldal)

„Az első szempont, ami eszembe jut, hogy itt tulajdonképpen az emberi élet az, ami fontos, meg az, hogy ezek az emberek azért menekülnek a saját otthonukból, mert jött így, betarthatatlanná vált az élet, és nyilván ebből a jólétből, amit itt Európában csupán élvezünk, akkor így részt akarnak ők is.” (Nándor, Párbeszéd)

Másrészt a gondoskodás dimenziója megmutatkozik még azokban az empátiával telített mondatokban, amikor az adatközlők sajnálatukat fejezték ki (elsősorban a hajókkal menekülőkké látván) a más országokból érkezők sorsa felett:

„A kerítés meg a hajón való utazások, ez is egy ilyen szomorú dolog, mert ott nagyon sokan meghaltak a hajókkal meg a kamionokon. Ez borzasztó, hogy családok, gyerekek, nők meg emberek így meghaltak.” (Emília, Momentum)

„[H]iszen mi nem a megoldást kerestük itthon sem, hanem egy egyébként ráadásul szimbolikusnak mondható kerítést húztunk fel, nem segítve azoknak az embereknek, akik valamiért menekülnek a saját hazájukból, mert egy olyan helyzetből jönnek, amit szerintem mi el sem tudunk képzelni.” (Miklós, MSZP)

Fontos azonban a fentiekkel kapcsolatban kiemelni azt is, hogy bár a gondoskodás dimenziója ténylegesen megjelent, nem vagy csak nagyon ritkán volt ez a domináns elem. Bár az interjúalanyok döntő többsége kiemelte, hogy valamilyen formában fontos segíteni a menekülteken, azonban csak viszonylag ritkán fordult elő, hogy a gondoskodás dimenzióját nem próbálták aztán meg valamiképpen racionalizálni az adatközlők:

„Ez azért nagyon kérdés, mert humanistaként természetesen minden emberen megpróbálnál segíteni, és ugye itt azon nagyon nehéz eldönteni, hogy mivel segítesz valójában. Merthogy azzal segítesz, hogy itt például a hajóról átsegíted őket, miközben tudatában vagy annak, hogy milyen emberkereskedelmi hálózatok folynak.” (Csongor, MSZP)

A szakirodalmi megállapítások a jobboldali interjúalanyok esetében is megerősítést nyertek. Az alábbi idézet remekül bemutatja a fentebbiekben részletezett kulturális érvelés mögött meghúzódó morális megfontolásokat:

„Szerintem az lenne az európai kultúrfölényünkből adódó kötelességünk, hogy segítsünk ezeknek az embereknek, de a hátszágokban. Tehát én azzal nem értek egyet, hogy boldog-boldogtalant beengednek bizonyos országok, teljesen átformálják a kulturális közösségeket. Ugye a multikulturalizmus

az szerintem egyáltalán nem működőképes, de viszont a humánus megköveteli, hogy segítsünk ezeknek az embereknek.” (Dénes, Második Reformkor Alapítvány)

A jobboldali adatközlőket illetően jól kirajzolódik, hogy esetükben a saját (helyi) közösségük (európai keresztény kultúra/ magyar kultúra) védelme fontosabb, mint hogy a menekültekről gondoskodjanak. Ez persze nem jelenti azt, hogy az adatközlők teljesen szívtelenek lennének (döntő többségük nagyon is igyekszik emberséges arcát is megmutatni), de a bevándorlók megsegítése csak másodlagos lehet saját közösségük tagjainak a megóvása mellett, azaz ők inkább azokról gondoskodnának, akik képesek magukat feláldozni a csoportért, vagyis, akik ténylegesen a saját csoportjuk részét képezik.

Migrációs narratíva = félelemnarratíva?

Összefoglalva az előzőekben leírtakat, a migrációs narratíva alapvetően két érzelmi struktúrán nyugodott.

Az első ténylegesen a veszélyekre hívja fel a figyelmet, és elsősorban a vélt vagy valós kulturális különbségeken alapuló félelmekre játszik rá. Ez a kulturális dimenzió pártállástól és ideológiai beállítottságtól függetlenül dominált az interjúalanyok megnyilatkozásaiban. A legfőbb különbség a jobboldaliak és baloldaliak között az volt, hogy míg a kormánypártiak és az ideológiai spektrum jobb oldalán elhelyezkedő interjúalanyok nehezen (vagy egyáltalán nem) látták elképzelhetőnek a kultúrák egymás mellett élését, addig a baloldaliak nem gondolták feltétlenül megoldhatatlannak ezt a kihívást. Mindemellett, míg a kormánypártiak esetében abszolút a kulturális dimenzió vált dominánssá, és legtöbbször potenciális veszélyként manifesztálódott a migráció, addig az ellenzékiek körében inkább csak egy jelentőségteljes részelemnek mondható, és viszonylag ritkán interpretálódik biztonsági kockázatként.

A második érzelmi struktúra a gondoskodás morális dimenzióján nyugszik. Az interjúalanyok döntő többsége együttérzést és sajnálatát fejezte ki a menekültekkel kapcsolatban, emellett kifejezésre jutatta, hogy emberi kötelességünk valamilyen módon segíteni nekik. A gondoskodás dimenziója hangsúlyosabban jelent meg a baloldali interjúalanyok körében, ugyanakkor elenyésző azoknak az interjúknak a száma, ahol említés szintjén sem bukkan elő a segítségnyújtás lehetősége.

Fontos szempont, hogy mivel Magyarország nem bevándorló ország, ezért az adatközlők narratívája nem lehet sajátélmény-központú, azaz leginkább csak politikusi narratívákat olvashatunk. Az interjúalanyok által elmondottakból fájóan hiányoznak a személyes történetek: mivel nincsenek igazán személyes tapasztalataik, ezért valójában csak a politikai gépezet által felépített kommunikációs elemeket tudják ismételtetni, de legalábbis mindenképpen azok válnak a referenciapontokká az elmondottakban. Nem arról van szó, hogy az interjúalanyok ne gondolkodnának, vagy ne lenne saját véleményük, de a narratívák nem lehetnek olyan színesek, mintha valódi találkozásokról szólnának. Emellett úgy gondolom, hogy sokszor emiatt is nélkülözik a nagyobb mértékű (akár pozitív, akár negatív) érzelmi bevonódást. Ezért is érdekes, amikor a résztvevők a cigánysággal kapcsolatos élményeiket hozzák fel példának, mert olyankor a bevándorlókkal kapcsolatos tapasztalataik hiányát is pótolják ilyen módon. A narratíva tehát legtöbbször pártalapú, amire általában ráépülnek személyes benyomások, néha-néha személyes élmények, de az adatközlők csak ritkán lépnek ki a pártpolitikai diskurzusból.

Az előbbiek szorosan összekapcsolódnak azzal az állítással is, miszerint a politikai érzelmek nagymértékben konstruáltak, és esetükben a kognitív dimenzió kerül előtérbe. A leginkább zsigeri érzelmi reakciókkal a magukat szélsőjobboldalinak valló interjúalanyok esetében találkoztam, míg többségében a politikai narratíva által konstruált érzelmek domináltak.

Úgy gondolom, hogy a fentebbiekben sikerült szemléltetnem azt, hogy tényleg túlzás volna azt állítani, hogy az ellenzékiek és a kormánypártiak egy platformra kerültek volna a bevándorlás kapcsán. A migrációt illetően valóban elmondható, hogy az nem szélsőségesen polarizált téma az adatközlők körében. A migrációt körülvevő két legfontosabb érzelmi összetevő (félelmek-veszélyek és gondoskodás-empátia) így jelen van mind a bal- és jobboldali interjúalanyok körében, azonban a hangsúlybeli eltolódások nagyok. A gondoskodás morális dimenziója és a kulturális különbségekből adódó félelmek narratívája mentén igyekeztek tehát az interjúalanyok egy valamelyest koherens narratívát felépíteni a számomra, és persze saját maguk számára is.

1. táblázat. Migrációs narratívák

Narratíva 1: Veszélyek, félelmek	Narratíva 2: Együttérzés, sajnálat
kulturális különbségeken alapuló félelmekre játszik rá domináns narratíva különbség: kormánypártiak esetében biztonsági kockázat, ellenzékiek esetében inkább megoldandó probléma	a gondoskodás morális dimenzióján alapuló narratíva a legtöbb esetben legalább említés szintjén megjelenik különbség: hangsúlyosabb a baloldali interjúalanyoknál

Klíma

„Szerintem az végtelenül abszurd, hogy léteznek zöldpártok. Vannak olyan pártok, akiknek az az identitásuk, hogy ők zöldek, mikor szerintem ez egy minimum minden létező pártnál, hogy ő zöld. Tehát nincs is más opció, hogy nem zöld.” (Dénes, Második Reformkor Alapítvány)

Arról lényegében teljes konszenzus uralkodott az interjúalanyok körében, hogy a klímaváltozás korunk egyik fontos kihívása, a többség azonban megoldandó problémaként és nem félelemként aposztrofálta a témát. Az egyetértés oka részben abban is keresendő, hogy a megkérdezettek döntő többsége a fiatalabb generációhoz tartozik, így az átlagnál jobban foglalkoztatja őket ez a téma. Másrészt úgy tűnik, hogy a magyar politikában egyszerűen nem „illik” klímatagodónak lenni. Ezt alátámasztják saját eredményeim is, mivel az összes megkérdezett közül csupán egyetlen személy volt, aki nyíltan klímatagodó véleményt közvetített. Ez egyben jól mutat egyfajta generációs szakadékot is, mivel ő volt a legidősebb interjúalanyom (59 éves). Emellett persze talákoztam egyéb, klímaszkeptikus megállapításokkal, de ezek nem tagadták a klímaváltozás tényét és számuk is elenyésző volt:

„Úgy mond a klímaváltozás az olyan, hogy valamennyire szkeptikus vagyok vele kapcsolatban, mert sokszor látom azt, hogy nyíltan hazudnak, tehát olyan dolgokat állítanak, ami nem igaz, vagy úgy kezelik a híreket. Tehát emlékszem, amikor megnéztem Al Gore filmjét, ugye, és azt állította, hogy 2012-re elolvad az Északi-sark, 2020 van. Köszöni szépen, jól van. Lehet, hogy olvadt, de nem olvadt el teljesen. És ameddig ilyen szintű hazugságok vannak az egyik oldalról, akkor én nagyon nehezen tudok feltétlen mindent elhinni.” (Nimród, Identitás Generáció)

Általánosságban elmondható, minél inkább balra helyezkedett el valaki az ideológiai skálán, annál nagyobb eséllyel volt hangsúlyos életében a zöldtéma/-aktivizmus, és annál inkább volt számára „átpolitizált” is a kérdéskör. Másrészt, minél inkább konzervatív álláspontot képviselt valaki, annál nagyobb eséllyel hangsúlyozta a helyi közösségek/kisközösségek/civil kezdeményezések szerepét a téma kapcsán. Extrém állás-

pontokkal azonban csak nagyon ritkán találkoztam, alapvetően általános érdeklődés vette körül a témát, és leginkább az adott élethelyzettől/ társadalmi háttértől függött, hogy ki mennyire és hogyan vonódott bele a zöldkérdésekbe.

Mérsékelt szorongók

A zöldgondolat – nem meglepő módon – leginkább a Párbeszéd és az LMP felé elkötelezett interjúalanyok körében dominált. Esetükben sokszor valódi identitás-elem volt zöldnek lenni, és a klímaszorongás jelensége is felbukkant, illetve ők használták a legtöbbször a klímaszorongás, klímakatasztrófa szavakat. Emellett ők voltak azok az interjúalanyok, akik irányított kérdések nélkül beszéltek a zöldtémákról. Érdekesség, hogy míg a Párbeszéd interjúalanyok sokkal „érzelmesebb” módon közelítették meg a témát, addig az LMP-seknél inkább a racionális, szakpolitikai megközelítési mód volt a hangsúlyosabb:

„[É]n emlékszem, hogy amikor én magam, tehát hogy egyre jobban szembesültem egyre több ilyen környezeti problémával, és ez nem is az egyetem alatt volt, hanem még az egyetem után. Volt egy időszak, amikor konkrétan depis voltam. Annyira nyomasztó volt. Tehát az nyilván nem jó, ha letargiába döntjük az embereket, és akkor mindenki fel akarja vágni az ereit, ez nem visz sehova. De ettől még lehet róla ügyesebben többet beszélni.” (Natália, Párbeszéd)

„Hát aggodalommal, nyilván aggodalommal tölt el, hogy az egész politikai helyzet, meg a klímaváltozás, de én nem mondanám magam ilyen klímaszorongónak. Szóval látom, hogy mi a helyzet, meg valószínűleg mi fog bekövetkezni, de ettől most nem fogok szorongani. Mindent meg kell tenni, hogy tompítsuk, de én nem vagyok egy ilyen nagyon rettegő típus.” (Edvin, LMP)

Mivel a zöldkérdés nem megosztó téma Magyarországon, így nagyobb ellenzéki-kormánypárti törésvonal sem volt tapasztalható a vélemények tekintetében. Ez alól fontos kivételt képez, hogy a jobboldali (és elsősorban a kormánypárti) interjúalanyok sok esetben kritikával illették a baloldali zöldpolitikát/ radikális véleményeket és a zöldaktivizmust. Erre jó példa, hogy az egyik interjúalany elmesélte, hogy őt gyerekkorától kezdve zöldnek nevelték, de amikor kamaszkorában találkozott a zöldaktivizmussal, az olyan szintű ellenállást váltott ki belőle, hogy sokszor legszívesebben azt is letagadta volna, hogy a családjuk szelektíven gyűjti a szemetet. Egy másik interjúalany arra panaszkodott, hogy képtelenség megtalálni az arany középutat a témában:

„Vagy az apokalipszis, vagy minden zöld. Nincs harmadik út, nem tudunk másban, csak végletekben gondolkodni.” (Károly, párt nélküli, jobboldali)

Előkerült a téma „univerzális” jellege, a jobboldali adatközlők egy része éppen az hangsúlyozta, hogy a zöldtémának nem kellene jobb- vagy baloldali politikának lennie:

„Én ezt is egy problémának látom, de nem gondolkodom baloldali módon. Nem hiszem, hogy ez bal vagy jobboldali téma.” (Sándor, párt nélküli, jobboldali)

„Zöldnek lenni nem politika, hanem az embertől elvárható magatartásmód.” (Dénes, Második Reformkor Alapítvány)

Emellett többen is ellenérzésüket fejezték ki a klímapiánik jelenségével kapcsolatban, és klímahisztiként aposztrofálták azt:

„A klímahisztizmus nincs jelen, csak abban a kis mintacsoportban, akik itt élnek a körúton belül.” (Vince, Fidesz)

„A kormány nem ijesztget ezzel a témával, egész egyszerűen azért nem, mert az emberek nem klímaretteggnek” (Előd, Fidesz)

„A klímapiánik annyira meghökkentő dolog számomra [hogyan létezik].” (Károly, párt nélküli, jobboldali)

„Ez egy generációs probléma. A fiatalok közül sokan túltolják. Abból a szempontból, hogy ők már tényleg apokaliptiszt, meg Armageddont vizionálnak.” (Csaba, Jobbik)

Nem annyira hangsúlyosan, de megjelent egyfajta életmódkritika is a jobboldali elköteleződésűek részéről:

„Nem úgy, mint az elvadult vegánok.” (Ágnes, Fidesz)

„Felső középosztálybeli nők szórakozása.” (Ráhel, Jobbik)

Az előbbieket jól illeszkedik abba a Fidesz narratívába, miszerint a „klímabolbi” egy olyan liberális, kozmopolita koncepció, amely olyan értékek terjesztésével és elfogadtatásával próbálkozik, amelyeknek egyszerűen nincs helye a magyar társadalomban. Mindez egyébként jól megfeleltethető annak az ideológiai érvelésnek is, amelyet a jobboldali populista pártok alkalmaznak zöldszepticismusok bizonyítására. A kormánypártiak egyébként sokkal szívesebben foglalkoztak meg bármilyen kritikával a kormánnyal szemben a zöldtémában, mint a migrációval kapcsolatban. Sokszor úgy tűnik, hogy valójában nem is a zöldkérdéshez kapcsolódó radikálisabb szakpolitikai álláspontok zavarták őket, hanem a szélsőségesebb érzelmi megnyilvánulások, a téma hiszterizálása, azaz: ők nem a klímaváltozáson, hanem magán a klímaszorongáson szoronganak.

Az, hogy a klímaszorongás csak mérsékelten jellemezte az interjúalanyokat, részben azzal is magyarázható, hogy elmaradt a generációs hatás. A Publicus Research 2022-ben publikált reprezentatív felmérése alapján a magyar fiatalok (13–25 éves korosztály) mintegy 90%-a szorong valamiképpen, 33%-a pedig erősen szorong a klímaváltozás miatt. Bár interjúalanyaim többsége a fiatalabb generációból került ki, döntő többségük a 20-as éveik második felében, illetve 30-as éveikben járt. Valószínűleg sikerült pont azt a generációt elkapnom, akiket bár foglalkoztat a téma, mély érzelmi bevonódást kevésbé élnek át.

Egyébként minél fiatalabb volt valaki az interjúalanyok közül, annál nagyobb eséllyel beszélt érzelmekkel a klímaváltozásról, és bár nem hangsúlyosan, de azért megjelentek a generációs különbségek is, csak nem a klímaszorongás dimenziójában. A klímaszorongás mellett ugyanis a harag és a düh volt a leggyakrabban tapasztalt érzés az interjúalanyok körében. A fiatalok egy része dühös volt az idősebb generációra annak közömbössége miatt, és haragudott a regnáló politikai elitre, mert az nem tesz eleget klímaváltozás ellen. Mindemellett reménytelen álláspontok is megjelentek a fiatalok környezettudatosságát és aktivizmusát illetően:

„Az öregek szerintem már elengedték ezt a témát. Már csak szarnak bele.” (Bence, Jobbik)

„Én bizakodó vagyok most, megmondom őszintén, én bizakodó vagyok, mert azt látom, hogy jön egy következő, akár választási generáció úgymond a politikába, majd a legközelebbi választásokon már azok is szavazhatnak majd, akik körülbelül 2004 környékén, 2004 áprilisa előtt születtek, és azt gondolom, hogy mi már abban nővünk föl, hogy ezzel a kérdéssel, ha nem is feltétlenül a magyar politika, de úgy a világ közléte aktívan foglalkozik, és emiatt nagyon nagy kihatással van ránk. [...] Én ezt látom. Én bizakodó vagyok, így egy szóban bizakodó, reménykedő.” (Szilárd, Jobbik)

„Engem nagyon sokszor a düh, meg mélységesen felháborít egyébként, ahogy a környezetvédelemhez nyúl a kormány vagy, ahogy éppen nem nyúl. Sok esetben inkább nem nyúl, mert azt érzem.” (Bálint, Jobbik)

Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!

Dominánsan jelen volt a konzervatív zöldgondolat hangsúlyozása is a kormánypárti és jobboldali érzelmű interjúalanyok körében, amely szerint a zöldpolitika elsősorban a helyi, civil kezdeményezések által valósulhat meg. Az interjúalanyok leginkább azon a véleményen voltak, hogy mindenki a saját háza körül sepreghessen, és akkor a világ is rendben működik majd. Mindez jól beleilleszkedik a szakirodalom azon megállapításába, hogy a jobboldaliakat jobban megéri a tisztaság morális dimenziója, emellett a jobboldaliak inkább állnak ki a helyi közösségek/ helyi értékek védelme mellett. Ezzel szemben a baloldaliak inkább az univerzális megközelítés hívei, emellett jobban hisznek az egyéni cselekvés erejében:

„Nagyon lokálisan kell gondolkodni ilyen dolgokban. A Fidelitas évente többször szervez szemétszedést. Lehet azt, amit a ballibok csinálnak, hogy felvonulgatunk Greta Thunberggel, fákat ölelgetve, de sokkal járhatóbb út az, hogy lemegyünk 30-an, összeszedjük a szemetet és van egy környezet, ahol az adott emberek látják, hogy baszki tegnap itt még szemétkupac volt és most nincs. Milyen jó! Sokkal kellemesebb ránézni a tájra! Szerintem ez egy igen járható dolog.” (Sándor, párt nélküli, jobboldali)

„Ez szerintem még egy nagyon másik fontos dolog, hogy nem a világot kell megváltoztatni a fotelből, hanem csak a körülötted lévő három utcát. Tehát, hogyha mindenki a környezetével foglalkozna lokálisan, akkor sokkal könnyebb lenne, és akkor egyáltalán nem lehetetlen dolog lenne.” (András, Jobbik)

„Én nyilván egyedüli emberként, ha csak nem leszek ENSZ-főtitkár, vagy az ENSZ bizonyos tanácsának tagja, akkor nem tudok összvilági megoldásokat találni. Nekem sokkal megnyugtatóbb az a válasz, hogy mondjuk Gyöngyösön kupakgyűjtést szervezünk, komposztálunk, csinálunk egy-kettő dolgot, amivel már közvetlen környezetünkben is változást eszközölünk.” (Károly, párt nélküli, jobboldali)

A fentiek mellett, a morális dimenzió belüli legfőbb különbség a jobb- és baloldaliak között leginkább az volt, hogy az emberi felelősség szempontjából máshová tették a hangsúlyt. A baloldaliak sem vitatták a döntéshozók és vállalatok szerepét a témával kapcsolatban, de hajlamosabbak voltak az egyes embert is hibáztatni a klímaváltozás jelenségéért. Ezzel szemben a jobboldaliak inkább felmentették az egyént a felelősségvállalás alól és azon a véleményen voltak, hogy az egyéni lépések sorozatával nemigen lehet megmenteni a világot:

„Itt sokkal inkább a cégeknek kéne tenni. Kevésbé múlik rajtunk. Azokat a dolgokat próbálják, hogy költözzünk kis házakba. Ne használjunk autót. A mi életünket változtassuk meg. Míg azok az óriásvállalatok, amik a szemetet termelik, azokkal nem kell semmit tenni.” (Péter, Fidesz)

„Tehát, hogy nekem abban van egy külön élményem, hogy nem vagyok hajlandó szorongani, megváltoztatni olyan szinten az életemet, mint amennyire egyes emberek, mert szerintem ez nem rajtunk múlik.” (Sándor, párt nélküli, jobboldali)

„Meg talán az, hogy a baloldal a zöldkérdést, azt úgy kezeli, hogy az ember ellen, kizárólag a természet részére, addig a jobboldal számára az emberért védjük meg a természetet, és ez a mentalitásbeli különbség, ami kiütözik szerintem a politikai programokban is.” (Nimród, Identitás Generáció)

Szakpolitikai narratíva életmódelemekkel

Összesítve az elmondottakat, a klímaváltozás témáját illetően kevesebb érzelmi megnyilvánulást tapasztaltam, mint a bevándorlás kapcsán. Lényegében teljes konszenzus uralkodott az interjúalanyok körében arról, hogy a klímaváltozás korunk egyik legfontosabb kihívása, nagyobb érzelmi bevonódás azonban nem igazán jellemezte az adatközlőket. Leginkább a szakpolitikai narratíva volt gyakori: a téma kurrens és akut jellege miatt az interjúalanyok valószínűleg igyekeztek megmutatni, hogy valóban jártasak a zöldkérdésekben. Az adatközlők többsége azt érezhette, hogy egyszerűen „muszáj” hozzáértően megnyilvánulnia a témában, így rengeteg szakpolitikai elemzést hallgattam végig a megújuló és nem megújuló energiaforrásokról, valamint az atomenergia szükségességéről. Emellett azonban azt is el kell ismerni, hogy pártállástól és ideológiai irányultságtól függetlenül, az adatközlők többsége tényleg nagyon informáltak és érdeklődőnek mutatkozott a zöldpolitika kérdéseiben. A legfontosabb különbség a kormánypártiak és az ellenzékiek között abban mutatkozott meg, hogy a Fideszes interjúalanyok (és ugyanúgy a jobboldaliak, csak kevésbé karakteresen) nagy eséllyel fogalmaztak meg negatív véleményt a zöldpolitikát/ zöldaktivizmust illetően, mindez sokszor egyébként egyfajta életmódkritikában kristályosodott ki (elvadult vegánok).

Ezzel együtt, bár túlzás lenne azt állítani, hogy nem volt jelen a klímaszorongás a vizsgált csoportban, de a megkérdezettek döntő többsége nem klímaszorongott, még akkor sem, ha egyébként fontosak neki a zöldügyek, és prioritásként kezeli a klímaváltozás témáját. A másik, jól kimutatható érzelmi struktúra a harag köré szerveződött és elsősorban generációs jellege volt, de ez az érzelem szintén csak kevésbé vált dominánssá az interjúk során.

A téma morális aspektusát vizsgálva, az a következtetés vonható le, hogy közelről sem vált jellemzővé a klímaváltozás „túl-moralizálása.” A morális dimenzió egyrészt a kinek a felelőssége kérdés körül összpontosult, másrészt pedig a jobboldali adatközlők esetében ismételt a helyi közösségek védelmében és egyben cselekvőképességének hangsúlyozásában nyilvánult meg.

Végül, de nem utolsósorban a zöld gondolkodásmódnak határozottan van egy életmódot alakító és identitást konstruáló szerepe. Az adatközlők szakpolitikai narratíváját helyenként személyes történetek színezték elsősorban arról, hogy az interjúalanyok milyen kisebb-nagyobb lépéseket tettek a zöldülés irányába. A személyes szint ugyanakkor nem vált dominánssá, mert az interjúalanyok hajlamosak voltak inkább a politikusi diskurzusban maradni. Ezzel együtt a témát illetően kevésbé volt érezhető a konstruáltság, és kevésbé volt átpolitizált a kérdés, mint amit a bevándorlás kapcsán tapasztaltam.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben az írásban elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az egyének milyen szubjektív jelentéssel ruházzák fel a vizsgálat tárgyát, azaz hogyan mozognak a migrációt és klímaváltozást körülvevő érzelmi spektrumon, emellett milyen (félelem)narratívákat kapcsolnak ezekhez a fogalmakhoz.

Megállapítható, hogy a kutatás két fő témáját tekintve csak igen ritkán mutatkoznak szélsőségebb ideológiai álláspontok a megkérdezettek között. A különböző politikai preferenciák sokasága eredetileg inkább egyféle amorf alakzat formájában jelenne meg, és semmiképpen sem két, jól elkülöníthető tömbként vagy halmazként. Valójában a két politikai tábor véleménye nagyon sok ponton találkozik egymással. Véleménykülönbségek természetesen léteznek, hol kisebbek, hol nagyobbak. A különböző politikai témák önmagukban azonban valószínűleg sokkal kevésbé megosztók, a meggyőződésbeli különbségek pedig egyáltalán nem annyira hatalmasak, mint ahogyan azt esetleg a mindennapokban észleljük.

Fontos kiemelni, hogy a migráció témáját határozottan erősebb érzelmi bevonódás jellemezte, mint a klímaváltozásét. Természetesen itt nem mehetünk el amellett a tényező mellett, hogy a bevándorlás jelenségére egy hosszú ideig tartó politikai kampány (valódi félelemkampány) épült, míg a klímaváltozás egy sokkal kevésbé átpolitizált téma, amely egyelőre még nem vált a kormányzati vagy ellenzéki propaganda áldozatává. Az előbbieket miatt a migrációs félelmekre sokkal inkább jellemző, hogy konstruáltak, csoportszinten is megjelenő politikai érzelmek, mint a klímaszorongásra. Az „együtt félni a migránsoktól” jelensége annyira erős identitásformáló erőként működik a kormánypárti oldalon, hogy bár az interjúk nem a félelemkampány közepén készültek, hanem minimum két évvel azután, annak a hatása így is kimutatható, mivel a fideszes félelemblokk maradandó nyomot hagyott a választókban. A migrációs félelmek azért is elsősorban politikaiak és csoportosak, mivel a személyes történetek szinte teljesen hiányoznak az interjúalanyok narratíváiból. A klímaszorongás ezzel szemben inkább egyéni szinten jelent meg, és kevésbé vált a politika által konstruált érzemmé.

Ezzel egyidejűleg a zöldgondolatnak is van természetesen identitást alakító hatása, ez azonban talán még kevésbé vált politikaiává magyar kontextusban. Ez az identitás ugyanis sokkal „hétköznapiabb”: zöldnek lenni a mindennapok szintjén meghozott apró döntések sorozataként képzelhető el, azaz életmódot alakító hatással rendelkezik. A migrációs félelmek befolyása ezzel éppen ellentétes: azok leginkább egyféle „életmódféltésenként” jelennek meg, és konzerválni akarják a jól megszokott dolgokat.

Az előbbiekkal összhangban, a migráció témája sokkal inkább ideológiai síkon mozgott, az interjúkban a kulturális érvelés narratívája vált dominánssá, így ezekből lényegében teljesen hiányzott a szakpolitikai dimenzió. Ezzel szemben a klímaváltozás témáját illetően éppen a szakpolitikai narratíva vált hangsúlyossá, és sokkal kevésbé voltak jelen az ideologikus elemek az interjúkban. Az interjúalanyok többsége „szakpolitikusként” vett részt a beszélgetésben, míg a migráció esetében inkább „politikusként” viselkedtek az adatközlők. Ezzel együtt pedig a migráció és az ahhoz kapcsolódó félelmek nagyobb mértékű politikai állásfoglalást jelentettek, mint a klímaváltozással kapcsolatos álláspontok.

A vizsgált érzelmek morális dimenziójára tekintve az empirikus eredmények jól összekapcsolhatók a szakirodalmi megállapításokkal, azaz azt mondhatjuk, hogy mindkét témát illetően a baloldaliak inkább univerzálisan gondolkodnak, míg a jobboldaliak pedig lokálisan. A politikai spektrum jobb oldalán elhelyezkedő interjúalanyok inkább a helyi közösségeket védnek (elsősorban a migráció kapcsán), és ugyanígy a helyi

közösségekben látják a megoldást is a klímaváltozást illetően is. Ezzel szemben a baloldaliak inkább az uni-verzális megközelítés hívei, és hajlamosak az egyénre helyezni a hangsúlyt. Ezzel összhangban a baloldaliak inkább vannak azon az állásponton, hogy alapvető emberi kötelességünk segíteni (a menekülteken), és igen-is az egyéneken is múlik a klímaváltozás sorsa.

Ezen a ponton nem mehetünk el amellett, hogy szót ejtsünk magáról a beszédhelyzetről. A minta ösz-szetételéből is adódik, mivel az interjúalanyok nagy része magasan képzett fiatal volt, hogy egyfajta elemzői attitűd dominált, vagyis az adatközlők döntő többsége, úgy vélem, hogy tudatosan törekedett arra, hogy ne fekete-fehér világgépet közvetítsen az irányomba. Emellett az anonimitás révén, illetve annak hatására, hogy szociológiai mélyinterjúról volt szó, az interjúalanyok lehetőséget kaptak arra, hogy elsősorban „szak-értőként” nyilatkozzanak. Természetesen ezzel együtt azt is fontos belátni, hogy mivel a kutatás nem rep-rezentatív, ezért az eredmények nem általánosíthatóak a jobb- és baloldaliak gondolkodásmódját illetően. Feltételezhetjük, hogy a „hétköznapi ember” kevésbé gondolkodik árnyaltan az általam vizsgált kérdésekről. Emellett az is hozzájárulhatott a politikailag enyhébben polarizált képhez, hogy viszonylag kevés (10) kor-mánypárti interjúalanyom volt. A kvalitatív kutatások sajátosságának megfelelően eredményeim nem ál-talánosíthatóak a magyar jobb- és baloldali gondolkodásmód tekintetében, azonban ezek az eredmények rámutathatnak azokra a sajátosságokra a két vizsgált témával kapcsolatban, melyek e gondolkodásmódokat jellemzik.

Végül, de nem utolsósorban néhány módszertani tanulság is levonható elsősorban azzal kapcsolatban, hogy mit adott hozzá az empirikus anyaghoz a projektív technikák alkalmazása. A módszer elősegítette, hogy a válaszadók kellemesen és komfortosan érezzék magukat az interjúfolyamat során. Az interjúalanyok többségéből könnyen előhívható volt a játékos ember, és az interjú második részét már inkább játékként, mint megoldandó feladatként képzelték el. Ugyanakkor az is igaz, hogy egyes adatközlők feszültté váltak a szokatlan helyzet láttán, és nehezen hitték el, hogy itt tényleg nincsenek jó vagy rossz válaszok. Nyilván a személyi-ségtípus nagyban befolyásolja azt, hogy egyes emberek mennyire tudnak feloldódni a kreatívabb feladatok során: ami az egyik interjúalanynál remekül működik, az lehetséges, hogy a másiknál minden jó szándék ellenére is kudarcba fullad.

Az általam használt módszer azt a célt is szolgálja, hogy általa legyőzzük a kommunikációs akadályokat, és az interjúalanyok kibújjanak a társadalmi elvárások alól. Ezt nem biztos, hogy minden esetben sikerült elérnem a képi anyag segítségével, ami persze annak is köszönhető, hogy a vizsgált témák (migráció és klímaváltozás), bár különböző mértékben, de politikai szempontból terheltek. A képeknek köszönhetően azonban egy kicsit „összezavartam” az interjúalanyokat: így, ha nem is társadalmi elvárásoktól mentesen nyilatkoztak, de mégiscsak azt mondták, ami először eszükbe jutott az adott témáról. Tehát ha tartalmilag nem is teljesen eltérő, mégiscsak zsigeribb és őszintébb válaszok születtek, mint egy strukturáltabb interjú technikája esetében.

Habár a tanulmány legfőbb eredményei jól beilleszkednek a magyar politikára vonatkozó fontosabb szak-irodalmi megállapítások közé, reményeim szerint kvalitatív kutatásom és az itt tárgyalt eredmények hozzá-járulnak ahhoz, hogy árnyaltabban és színesebben lássuk azokat. Természetesen sok, egyéb félelemtípus is felbukkant az interjúalanyok által elmondottakban, azonban ezek bemutatására egy másik tanulmányban vállalkozom majd.

HIVATKOZÁSOK

- Altemeyer, R. A. (1998) The other “authoritarian personality.” *Advances in Experimental Social Psychology*, 30, 47–91.
- Altheide, L. D. (2002) *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York: Aldine De Gruyter.
- Bandura, A. (1991) Social Cognitive Theory of Self-Regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 248–287. [http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90022-L](http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978(91)90022-L).
- Bíró-Nagy A. – Laki G. – Szászi Á. (2021) *Szorogások és félelmek Magyarországon*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
- Bíró-Nagy A. (2019) Párhuzamos valóságok: a demokrácia minőségének percepciója Magyarországon. In Böcskei B – Szabó A. (szerk.) *Hibrid rezsimek: A politikatudomány X-aktái*. Budapest: Napvilág –MTA TK PTI. 59–76.
- Bleiker, R. – Hutchison, E. (2018) Methods and Methodologies for the Study of Emotions in World Politics. In Clément, M. – Sangar, E. (szerk.) *Researching Emotions in International Relations*. London: Palgrave Macmillan, 325–342.
- Boros T. – Laki G. (2018) *A magyar rémálom. Milyen félelmek élnek a magyar társadalomban?* Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
- Capstick, S. – Whitmarsh, L. – Poortinga, W. – Pidgeon, N. – Upham, P. (2014) International trends in public perceptions of climate change over the past quarter century: Erratum. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 6(1), 35–61. <http://dx.doi.org/10.1002/wcc.321>
- de Moor, J. – Uba, K. – Wahlström, M. – Wennerhag, M. – De Vydt, M. – Lorenzini, J. (2020) *Protest for a future II: Composition, mobilization and motives of the participants in Fridays for Future climate protests on 20-27 September, 2019, in 19 cities around the world*. Stockholm: Södertörn University, <http://dx.doi.org/10.17605/OSF.IO/ASRUW>
- Demertzis, N. (2013) Political emotions. In Nesbitt-Larking, P. – Kinnvall, C. – Capelos, T. (szerk.) *The Palgrave Handbook Of Global Political Psychology*. Basing-stoke: Palgrave Macmillan, 223–241. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-137-29118-9>.
- Dodds, J. (2021) The psychology of climate anxiety. *BJPsych Bulletin*, 45, 222–226. <http://dx.doi.org/10.1192/bjb.2021.18>. 222–226.
- Fitz, G. – Mackert, J. – Turner, B. (szerk.) (2018) *Populism and the Crisis of Democracy: Volume 3: Migration, Gender and Religion* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315108056>.
- Flecker, J. – Hentges, G. – Balazs, G. (2007) Potentials of political subjectivity and the various approaches to the extreme right: Findings of qualitative research. In Flecker, J (szerk.) *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*. Aldershot: Ashgate, 35–62.
- Frijda, N. H. (2007) *The laws of emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Füredi, F. (1997) *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London: Continuum.
- Füredi, F. (2005) *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London: Continuum.
- Gerő M. – Mikola B. (2020) *A korrupcióérzékelés két arca: A hétköznapi és az állami szintű korrupció észlelésének legfontosabb meghatározói*. Transparency International Magyarország, Társadalomtudományi Kutatóközpont. Hozzáférhető: <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2020/05/Ger%C5%91-Mikola-2020-A-korrupci%C3%B3%C3%A9r-z%C3%A9kel%C3%A9s-k%C3%A9t-arca.pdf> [Letöltve: 2024-04-16]
- Gerő M. – Sik E. (2022) „Már nyomni sem kell” – a morális pánikgomb és a 2022. évi választás In Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) *Az állandóság változása. Parlamenti választás 2022*. Budapest: Gondolat – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 65–86.
- Giddens, A. (2015) The Politics of Climate Change. *Policy & Politics*. 43(2), 155–162. <http://dx.doi.org/10.1332/030557315X14290856538163>.
- Glassner, B. (1999) *The culture of fear: why Americans are afraid of the wrong things*. New York: Basic Books.
- Goodwin, J. – Jasper, J. M. – Polletta, F. (2001) (szerk.) *Passionate politics: Emotions and social movements*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226304007.001.0001>.
- Greer, J.M. (2016) *Dark Age America: Climate Change, Cultural Collapse, and the Hard Future Ahead*. New Society Publishers.
- Gubrium, J. F. – Holstein, J. A. (2013) Aktív interjúkészítés. In Bodor P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L’Harmattan, 117–139.
- Habermas, T. (2018) *Emotion and Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139424615>
- Haidt, J. (2003) The moral emotions. In Davidson, R. J. – Scherer, K. R. – Goldsmith, H. H. (szerk.) *Handbook of affective sciences*. New York: Oxford University Press, 852–870.

- Horváth D. – Mitev A. (2015) *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2017) Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse. *Perspectives on Politics*, 15(2), 443–454. <https://doi.org/10.1017/S1537592717000111>.
- Janky B. (2020) Elit diskurzus, politikai identitás és polarizáció Magyarországon. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. G. (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*. Budapest: Társi Zrt. 462–477.
- Jasper, J. M. (2006) Emotions and the Microfoundations of Politics: Rethinking Ends and Means. In Clarke, S. – Hoggett, P. – Thompson, S. (szerk.) *Emotion, Politics and Society*. London: Palgrave Macmillan. 14–40. <https://doi.org/10.1057/9780230627895>.
- Jeffries, E. (2017) Nationalist advance. *Nature: Climate Change*, 7, 469–471. <https://doi.org/10.1038/nclimate3334>.
- Jost, J. T. (2006) The End of the End of Ideology. *American Psychologist*, 61(7), 651–670. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.61.7.651>.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A. W. – Sulloway, F. (2003a) A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In Jost, J. T. (szerk.) *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris. 525–615.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A. W. – Sulloway, F. (2003b) Exceptions that prove the rule: Using a theory of motivated social cognition to account for ideological incongruities and political anomalies. *Psychological Bulletin*, 129, 383–393. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.383>.
- Kanai, R. – Feilden, T. – Firth, C. – Rees, G. (2011) Political Orientations Are Correlated with Brain Structure in Young Adults. *Current Biology*, 21(8), 677–680. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cub.2011.03.017>.
- Kinnvall, C. (2013) Trauma and the Politics of Fear: Europe at the Crossroads. In Demertzis, N. (szerk.) *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York: Palgrave Macmillan, 143–166. <https://doi.org/10.1057/9781137025661>.
- Kiss B. (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 22(3), 7–28.
- Kiss B. – Szabó G. – Antal A. (2014) Politikai nagygyűlések mint interakciós rituálék: (2013. október 23. a Hősök terén, a Deák téren és a Műgyetem előtt). *Politikatudományi Szemle*, 23(2), 7–29.
- Kmetty Z. (2018) Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study. *Szociológiai Szemle*, 28(4), 152–165. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.2018.4.7>.
- Kovács B. (2020) „(...) mindenki külföldre fog menni vagy messzebb.” (E)migrációs félelmek Ózd városában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(2), 27–52. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.27>.
- Kristóf L. (2019) Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elitkutatás módszertani problémáiról Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, 28(2), 37–58. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.2.37>
- Marek B. (2022) Mennyire hatásos a Thunberg-jelenség? Kutatás a környezetvédelmi meggyőződésről és meggyőzőhetőségről. In Mikecz D. – Oross D. (szerk.) *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tünetek, reakciók*. Budapest: Napvilág, 111–135.
- McCright, A. – Dunlap, R. (2011) The Politicization Of Climate Change And Polarization In The American Public's Views Of Global Warming, 2001-2010. *The Sociological Quarterly*, 52, 155–194. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.2011.01198.x>.
- McEvoy, J. (2006) Elite Interviewing in a Divided Society: Lessons from Northern Ireland. *Politics*, 26(3), 184–191. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9256.2006.00267.x>.
- Melegh A. (2023) *The Migration Turn and Eastern Europe. A Global Historical Sociological Analysis*. London Borough of Camden: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-14294-9>.
- Mikecz D. – Böcskei B. – Vasali Z. (2022) A magyar jobboldal (ellen)keretei a klímaválságra és-mozgalomra. In Mikecz D. – Oross D. (szerk.) *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tünetek, reakciók*. Budapest: Napvilág. 158–181.
- Mudde, C. (2019) *The Far Right Today*. Cambridge: Polity.
- Oatley, K. (2011) *Such Stuff as Dreams: The Psychology of Fiction*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Patkós V. (2019) *Szekértáborharc: Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Napvilág.
- Patkós V. – Farkas E. (2012) Boldogíthat-e a politika? A kormánypártra szavazás hatása az egyéni boldogságra. *Politikatudományi Szemle*, 21(3), 145–167.
- Patkós V. – Farkas E. (2020) Boldogok a kormánypártiak: A kormánypárthoz kötődés és a boldogság összefüggése Európában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10 (4), 1–22. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.1>
- Pettenger, M. (2007) *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. London: Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9781315552842>.

- Publicus Research (2022) A magyar fiatalok 90%-a szorong a klímaváltozás miatt. *publicus.hu*, Elérhető: <https://publicus.hu/blog/a-magyar-fiatalok-90-szazaleka-szorong-a-klimavaltozas-miatt/>. [Letöltve: 2022-07-05].
- Rákos A. D. (2022) Klímaaktivizmus: az új közellenség? Zöldmozgalmak a magyar kormányközeli sajtó szemszögéből. In Mikecz D. – Oross D. (szerk.) *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest: Napvilág. 135–157.
- RÉGENS Szoftver 2021, *Alrite 2021*, beszédfelismerő program. Budapest: RÉGENS Szoftver.
- Rimé, B. (2009) Emotion Elicits the Social Sharing of Emotion: Theory and Empirical Review. *Emotion Review*, 1, 60–85. <https://doi.org/10.1177/1754073908097189>.
- Rydgren, J. (2007) The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology*, 33(1), 241–262. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131752>.
- Schlag, G. (2018) Moving Images and the Politics of Pity: A Multilevel Approach to the Interpretation of Images and Emotions. In Clément, M. – Sangar, E. (szerk.) *Researching Emotions in International Relations*. London: Palgrave Macmillan, 209–230. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-65575-8>.
- Schweder, R. A. – Haidt, J. – Horton, R. – Joseph, C. (2008) The Cultural Psychology of the Emotions. In Lewis, M. – Haviland-Jones, J. – Feldman Barrett, L. (szerk.) *Handbook of Emotions* (Third Edition). London: The Guilford Press. 409–428.
- Shehaj, A. – Shin, A. J. – Inglehart, R. (2021) Immigration and right-wing populism: An origin story. *Party Politics*, 27(2), 282–293. <https://doi.org/10.1177/1354068819849888>.
- Sik E. – Simonovits B. – Szeitl B. (2016) Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *REGIO*, 24(2), 81–108. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.114>.
- Stehr, N. – Von Storch, H. (1995) The Social Construct of Climate and Climate Change. *Climate Research – CLIMATE RES.* 5, 99–105. <http://dx.doi.org/10.3354/cr005099>.
- Stephan, W. G. – Stephan, C. W. (1996) Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*, 20(3–4), 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0).
- Susánszky P. – Szabó A. – Oross D. (2021) A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(2), 30–57. <https://doi.org/10.18030/socio.hu>.
- Szabó A. (2023) Mi az oka a bevándorlásellenességnek Magyarországon? *qubit.hu*, június 14. Elérhető: <https://qubit.hu/2023/06/14/mi-az-oka-a-bevandorlasellenessegnek-magyarorszagon>. [Letöltve: 2023-10-02].
- Szabó G. – Kiss B. (2023) Unpacking shame management in politics: strategies for evoking and steps to mitigate the feeling of shame. *Political Research Exchange*, 5(1), 1–25. <https://doi.org/10.1080/2474736X.2023.2221733>
- Szabó G. (szerk.) (2022) *Érzelmek és járványpolitizálás. Politikai érzelemmenedzserek és érzelemszabályozási ajánlataik Magyarországon a COVID-19 pandémia idején*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979) An Integrative Theory Of Intergroup Conflict. In Austin, W. G. – Worchel, S. (szerk.) *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.
- Tangney, J. P. – Stuewig, J. – Mashek, D. J. (2007) Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070145>.
- Tsoukala, A. (2005) Looking at immigrants as enemies. In Bigo, D. – Guild, E. (szerk.) *Controlling Frontiers. Free Movement into and within Europe*. Aldershot: Ashgate, 161–192.
- Tsoukala, A. (2008) Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. *Alternatives: Global, Local, Political*, 33(2), 137–152. <https://doi.org/10.1177/03043754080330020>.
- Ungvári Zrínyi I. (2011) A félelem kultúrája és az ember önértelmezése. *Korunk*, 22(9), 27–33.
- VERBI Software 2021, *MAXQDA 2022*, computer program. Berlin: VERBI Software.
- Will, V. – MacAskill, S. (1996) Projective and enabling techniques explored. *Marketing Intelligence and Planning*, 14, 38–43. <https://doi.org/10.1108/02634509610131144>.
- Wodak, R. (2015) *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. London: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446270073>.
- Zaltman, G. (1997) Rethinking Market Research: Putting People Back. *Journal of Consumer Research*, 34. (November), 424–437. <https://doi.org/10.2307/3151962>.

FÜGGELÉK

INTERJÚALANYOK

NÉV	KOR	LAKHELY, IDŐ	PÁRT	TÍPUS
Péter	19	Ózd 2020	Fidesz	Személyes
Ádám	25	Ózd 2020	Fidesz	Személyes
Ágnes	30	Ózd 2020	Fidesz	Személyes
Éva	26	Ózd 2020	Fidesz	Online
Barnabás	57	Budapest 2020	Fidesz	Személyes
Botond	28	Budapest 2020	(ex) Fidesz	Személyes
Ferenc	19	Budapest 2020	Fidesz	Személyes
Tamás	22	Budapest 2020	Fidesz	Online
Vince	20	Budapest 2022	Fidesz	Online
Előd	29	Budapest 2022	Fidesz	Online
Csongor	28	Budapest 2020	MSZP	Online
Gábrriel	40	Budapest 2020	MSZP	Személyes
Lajos	51	Ózd 2020	MSZP	Személyes
Róbert	24	Budapest 2020	MSZP	Személyes
Vilmos	24	Budapest 2022	MSZP	Online
Kende	24	Budapest 2022	MSZP	Online
Csaba	33	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Eszter	30	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Flórián	39	Ózd 2020	Jobbik	Személyes
Adorján	33	Ózd 2020	Jobbik	Személyes
Alex	23	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Fanni	29	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Bence	27	Budapest 2020	Jobbik	Online
András	23	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Kristóf	23	Budapest 2020	Jobbik	Online
Bálint	19	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Ráhel	25	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Máté	24	Budapest 2020	Jobbik	Személyes
Szilárd	19	Budapest 2020	Jobbik	Online
Szabolcs	23	Budapest 2022	Jobbik	Online
Mór	41	Budapest 2020	LMP	Személyes
Edvin	31	Budapest 2020	LMP	Személyes
Anita	23	Budapest 2020	LMP	Személyes
Ábel	29	Budapest 2020	LMP	Személyes

József	21	Budapest 2020	LMP	Személyes
Viktória	34	Budapest 2020	LMP	Személyes
György	23	Budapest 2020	Momentum	Személyes
Gyula	42	Ózd 2020	Momentum	Személyes
Mózes	28	Budapest 2020	Momentum	Online
Mihály	30	Ózd 2020	Momentum	Személyes
Jakab	35	Bánréve 2020	Momentum	Online
Ilka	23	Budapest 2020	Momentum	Online
Emília	25	Budapest 2020	Momentum	Online
Imre	28	Budapest 2020	Momentum	Online
Karolina	21	Budapest 2020	DK	Személyes
Áron	36	Budapest 2022	DK	Online
Benjámín	27	Budapest 2022	DK	Online
Gergő	23	Kaposvár 2022	DK	Online
Miklós	23	Budapest 2022	DK	Online
Ágoston	19	Budapest 2020	Mi Hazánk M.	Online
Sámuel	20	Budapest 2020	Mi Hazánk M.	Személyes
Emánuel	40	Budapest 2020	Párbeszéd	Személyes
Natália	42	Budapest 2020	Párbeszéd	Személyes
Nándor	27	Budapest 2020	Párbeszéd	Online
Gabos	49	Budapest 2022	Párbeszéd	Online
Viktor	28	Budapest 2020	Identitás Generáció	Személyes
Nimród	27	Budapest 2020	Identitás Generáció	Személyes
Iván	28	Budapest 2020	DiEM25	Online
Erik	23	Budapest 2020	Táncsics Mihály Baloldali Radikális Párt	Személyes
Dénes	19	Budapest 2020	Második Reformkor Alapítvány	Személyes
Ambrus	22	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Töhötöm	20	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Tibor	25	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Anna	25	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Gábor	26	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Alíz	22	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Sándor	22	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Károly	23	Budapest 2022	Párt nélküli – Jobboldal	Online
Ármin	28	Budapest 2020	Párt nélküli – Baloldal	Személyes
Levente	26	Budapest 2020	Párt nélküli – Baloldal	Személyes

INTERJÚVÁZLAT

1. Bemutakozás

- Szeretnék megkérni, hogy mutakozz be, meséj egy kicsit magadról!

2. Életút/Identitás

- Kérlek, meséld el, milyen út vezetett ahhoz, hogy politikai aktivistává válj.
- Kérlek, mondj 3 olyan jelzőt, amellyel a (személyes) identitásodat jellemeznéd.
- Kérlek, mondj 3 olyan jelzőt, amellyel a politikai identitásodat jellemeznéd.
- Kérlek, nevez meg 3 olyan dolgot, amely félelemmel tölt el a hétköznapokban (akár a jelennel, akár a jövővel kapcsolatban).
- Kérlek, nevez meg 3 olyan dolgot, amely félelemmel tölt el a politikával kapcsolatban.

3. Ideológia

- Konzervatív-liberális skála, jobb-baloldali skála
- Kérlek, fejtsd ki bővebben, hogy milyen elemei vannak/hogyan épül fel az általad követett ideológiai irányzat.

4. Metaforák (Érzelmek, ideológia)

- Ha személyként képzelned el a pártodat, hogyan nézne ki, milyen jellemzőkkel bírna? Hogyan érezné magát, mik lennének a félelmei és reményei?
- Ha személyként képzelned el Budapestet/Ózdot, milyen jellemzőkkel bírna? Hogyan érezné magát, mik lennének a félelmei és reményei?
- Ha személyként képzelned el Magyarországot, akkor milyen jellemzőkkel bírna? Hogyan érezné magát, mik lennének a félelmei és reményei?

5. Képek (Félelmek, érzelmek)

- Sorrend: absztrakt, klíma, migráns, korona, szintézis, személyek
- Kérlek, mondd el, hogy mi jut eszedbe a képről!
(Mik a benyomásaid? Hogyan érzed magad a kép hatására?)

4. kép: klímaválság

5. kép: migrációs válság

6. kép: szintézis

7. kép: személyek

8. kép: személyek

9. kép: személyek

10. kép: személyek

11. kép: személyek

SEBESTYÉN ANNAMÁRIA¹

MIÉRT NEM VESZNEK RÉSZT A POLITIKAILAG AKTÍV FIATALOK A PÁRTOKBAN?

A pártpolitikai részvétel ellenőztönzői a magyar egyetemisták körében

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.87>

ABSZTRAKT

A tanulmány politikailag aktív egyetemi hallgatók körében végzett fókuszcsoportos vizsgálat tükrében a pártpolitikai részvétel ellenőztönzőinek feltárására és konceptualizálására tesz kísérletet. A téma különös relevanciával bír hazánkban, ahol – szemben a nyugat-európai demokráciákkal – a párttagság csökkenését és idősödését nem kíséri sem a civil szerveződések és a társadalmi mozgalmak felemelkedése és előretörése, sem pedig a politikai pártok marginalizálódása a politikai rendszerben. Az eredmények arra utalnak, hogy nemcsak a pártpolitikai mozgósítás hiánya, hanem maga a toborzás aktusa is fontos visszatartó erőt képez, ennél azonban nagyobb súllyal vannak jelen a politikailag aktív hazai egyetemisták pártoktól való elzárkózásában olyan társadalmi és politikai jellegű tényezők, amelyek részben a történelmi múltra vezethetők vissza, részben pedig a jelenlegi társadalmi és politikai körülményekből fakadnak. Mindemellett a tanulmány arra is rávilágít, hogy a pártokban részt vevő kortársak negatív megítélése is hozzájárul a fiatalok távolmaradásához.

Kulcsszavak: pártpolitikai részvétel, fiatalok, egyetemisták, ellenőztönzők, mobilizáció

WHY ARE POLITICALLY ACTIVE YOUNG PEOPLE NOT INVOLVED IN POLITICAL PARTIES?

Disincentives to party political participation among Hungarian university students

ABSTRACT

This article attempts to explore and conceptualize the disincentives for party-political participation based on a focus group study conducted among politically active university students. The topic is of particular relevance in Hungary, where, in contrast to Western European democracies, the decline in and ageing of party membership are not accompanied by the advance and strengthening of civil society organizations and social movements, nor by the marginalization of political parties in the political system. The results suggest that not only the lack of party-political mobilization but also the act of recruitment itself can be an important disincentive for party membership; however, social and political disincentives, partly rooted in the historical past and partly the result of the current social and political circumstances, play a more relevant role in the decision of the politically active Hungarian students to stay away from parties. In addition, the study also shows that the negative perception of fellow party members contributes to young people's absenteeism.

Keywords: party-political participation, young people, university students, disincentives, mobilization

¹ HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.

SEBESTYÉN ANNAMÁRIA

MIÉRT NEM VESZNEK RÉSZT A POLITIKAILAG AKTÍV FIATALOK A PÁRTOKBAN?

A PÁRTPOLITIKAI RÉSZVÉTEL ELLENÖSZTÖNZŐI A MAGYAR EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

BEVEZETÉS

Az elmúlt néhány évtizedben szinte valamennyi nyugat-európai demokráciában megfigyelhető a párttagság tendenciaszerű csökkenése és idősödése (Mair–van Biezen 2001; Scarrow–Gezgor 2010; van Biezen–Mair–Poguntke 2012; van Biezen–Poguntke 2014; Bale–Webb–Poletti 2020). Az utóbbi időben ugyanakkor több olyan tanulmány is napvilágot látott, amelyeknek eredményei bizonyos mértékig árnyalják a fenti megállapítást. Ezek egyfelől arra világítanak rá, hogy ha nem az országok szintjén vizsgálódunk, hanem az egyes pártcsaládokat vesszük figyelembe, e negatív irányú folyamatok messze nem tekinthetők általánosnak, minden politikai párt sajátjának. A második világháború előtt keletkezett, úgynevezett *mainstream* pártok sokkal jobban érintettek ezekben a folyamatokban, mint a háborút követően, s különösen az 1980 után létesült társaik (van Haute–Gauja 2015; Kölln 2016). Mi több, egyes kutatók adataiból az is kiolvasható, hogy a pártok mintha újfent kezdenének divatba jönni a fiatalok körében. Maria Grasso (2018) kilenc ország² fiatal és felnőtt társadalmának politikai részvételét összehasonlító kutatása például egyenesen azt találta, hogy a korábbi tapasztalatokkal szemben több nyugat-európai országban is a fiatalok valamivel nagyobb hajlandóságot mutatnak a pártokban való részvételre, mint az idősebbek (185–186). Sarah Pickard (2019) a brit fiatalok politikai részvételét vizsgálva pedig ugyancsak arra figyelt fel, hogy a fiatal párttagság létszáma és választókhöz mért aránya a mintegy két generáción át tartó meredek csökkenést követően a 2015-ös parlamenti választás óta folyamatosan növekszik (160). Ezek a fejlemények azonban egyelőre nem tudták kellő mértékben ellensúlyozni a nyugati társadalmakban a pártoktól való eltávolodás általános trendjét, amely összességében továbbra is a legnyilvánvalóbban a fiatalok körében észlelhető.

A közkeletű magyarázat szerint a politikailag aktív fiatalok ma kevésbé érdeklődnek a „hagyományos politikát” megtestesítő olyan részvételi formák iránt, mint a választások és a párttagság. Ezekkel szemben egyre inkább a politikai részvétel közvetlenebb, informálisabb és expresszívebb módozatait részesítik előnyben (mint például demonstrálás; ügyorientált mozgalmakban való részvétel; politikai véleményt kifejező öltözet viselése; termékek bojkottja politikai vagy környezeti okokból stb.), veszélyeztetve ezzel a politikai pártok és a képviselői demokrácia jelenlegi formájának hosszú távú fennmaradását (Norris 2011; Dalton 2013; Pickard–Bessant 2018).

A jelenség számos vizsgálatot ösztönzött annak a kiderítésére, hogy a fiatalok közül kik azok, akik továbbra is a pártokat választják a politikai részvételük terepéül, s hogyan és milyen indíttatásoktól vezérelve jutnak el hozzájuk (pl. Bruter–Harrison 2009; Weber 2017; Breniaux 2021). Alig született azonban olyan kutatás, amely megvizsgálta volna a fiatalok távolmaradásának explicit okait, vagyis hogy ők maguk hogyan racionalizálják a pártpolitikai részvételtől való elzárkózásukat (pl. Lamb 2002; Cross–Young 2008). Jelen tanulmány ezért

² Franciaország, Németország, Görögország, Olaszország, Lengyelország, Spanyolország, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság.

erre a problémára fókuszál, különös tekintettel a pártpolitikai mozgósításra, a fiatalok pártokkal kapcsolatos attitűdjeire és párttag kortársaikra vonatkozó percepcióira.

A párttagság csökkenése és idősödése, valamint a fiatalok gyenge részvételi hajlandósága a politikai pártokban nemcsak a nyugat-európai országok sajátosságát adják, hanem az 1990-es évek vége óta a kelet-közép-európai régió országaiiban, így Magyarországon is érvényesülő tendenciák (Kirbiš 2013; Kostelka 2014; Kovarek–Soós 2016; Kovacic–Dolenec 2018; Čakar–Čular 2023). Eddig azonban csak kevés olyan vizsgálat készült, amely e rövid demokratikus múlttal rendelkező, posztszocialista környezetben elemezte ezeknek a folyamatoknak a természetét és a háttérmechanizmusait (pl. van Biezen 2003; Kirbiš 2013; Smith 2020; Čakar–Čular 2023). S bár az elmúlt néhány évben több szerző is foglalkozni kezdett a pártpolitikai részvétel szocializációs előfeltételeivel (Angyal–Fellner–Fényes 2017; Sebestyén 2021; Fényes 2023), arról egyáltalán nincsenek ismereteink, hogy az itt élő fiatalok miért határolódnak el a pártpolitikai részvételtől. Márpedig a nyugatitól eltérő párt- és társadalomfejlődésük okán a régió országai különösen izgalmas terepet nyújtanak e problémák tanulmányozására. Hazánk vonatkozásában pedig még inkább érdekfeszítőek ezek a kérdések, mivel Magyarországon a társadalom és benne a fiatalok pártpolitikai részvétele nemcsak nyugat-európai mércével számít kimondottan alacsonynak, de még a posztszocialista térség országaiétól is messze elmarad (Horváth–Soós 2015; Kovacic–Dolenec 2018; Bíró-Nagy–Szabó 2021). Ezen kívül az is megállapítható, hogy hazánkban a párttagság csökkenése és elöregedése – a nyugat-európai demokráciáktól eltérően – nem jár együtt a civil szervezetek és a társadalmi mozgalmak előretörésével és megerősödésével, sem pedig a pártok marginalizálódásával a politikai rendszerben. Sőt, e negatív tendenciák dacára a pártok elsöprő erővel bírnak az érdekek artikulációjában és aggregálásában, nem különben a kormányzásban, ami feltehetően más jövőt jósol a politikai pártok és a képviseleti demokrácia számára (Horváth–Soós 2015; Kovarek–Soós 2016; Čakar–Čular 2023).

Jelen tanulmány egy speciális ifjúsági réteg, a politikailag aktív magyar egyetemi hallgatók egy csoportja körében végzett, a pártpolitikai részvétel ellenőszközöinek feltárására és konceptualizálására irányuló fókuszcsoportos vizsgálat bemutatásával kíván hozzájárulni a szakirodalom ezen adósságának törlesztéséhez. Rámutat arra, hogy hazánkban nemcsak a pártpolitikai mozgósítás hiánya, hanem a toborzás aktusa is fontos visszatartó tényező lehet a párttagságtól, azonban a megkérdezett fiatalok körében a pártoktól való távolmaradás melletti döntésben nagyobb súllyal vannak jelen olyan társadalmi és politikai jellegű ellenőszközök, amelyek részben a történelmi múltra vezethetők vissza, részben viszont a jelenlegi társadalmi és politikai körülményekből fakadnak. Mindemellett a tanulmány arra is rávilágít, hogy a pártokban részt vevő kortársak negatív megítélése is hozzájárul a fiatalok gyenge pártpolitikai részvételi hajlandóságához.

A tanulmány négy részből áll. Az elsőben áttekintjük a témával kapcsolatos jelenlegi szakirodalmi ismereteinket és felvázoljuk a kutatás kérdéseit. A második fejezetben betekintést nyújtunk vizsgálatunk mintaválasztásába és módszereibe. A harmadik fejezet a legfontosabb eredményeket prezentálja: elsőként összefoglalja a vizsgált fiatalok pártpolitikai mozgósításra vonatkozó véleményeit, majd ismerteti a pártpolitikai részvétel legfontosabb ellenőszközöit a körükben, végül pedig a párttag társakra vonatkozó percepciókat mutatja be. A tanulmány az eredmények összegzésével és átfogó értékelésével zárul.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS: MIT TUDUNK A PÁRTPOLITIKAI RÉSZVÉTEL ELLENÖSZTÖNZŐIRŐL?

A vonatkozó szakirodalom fő állítása szerint az elmúlt évtizedekben a politikailag aktív fiatalok kevésbé mutatnak nyitottságot a pártokban való részvételre, ami azzal magyarázható, hogy nem igazán érdeklődnek a konvencionális politika és részvételi formák iránt. Ezekkel szemben a politikai részvétel olyan új gyakorlataiba involválódnak, amelyek kevésbé formális keretek között, nem hierarchikus szerkezetben és nem intézményszerű módon szervezik meg magukat (Norris 2011; Dalton 2013; Pickard–Bessant 2018). Ezek a feltevések azonban figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy a politikai részvétel nem csupán egyéni hajlandóság kérdése, de legalább ugyanennyire a mobilizációs csatornák kérdése is. A fiatalok gyenge jelenlétét a pártokban nemcsak az érdeklődésük hiánya eredményezheti, hanem az is, hogy maguk a pártok a korábbiakhoz képest kevésbé elérhetőek a számukra (Hooghe–Stolle 2005). A probléma egyoldalú megközelítése ilyenformán nemcsak hogy elégtelen, de messzemenően rányomhatja a bélyegét az elemzések végkövetkeztetéseire. E megfontolást szem előtt tartva jelen tanulmány, amely a pártpolitikai részvétel ellenőszöztönzőinek feltárására és konceptualizálására tesz kísérletet, megkísérli a fiatalok és a pártok kapcsolatát bizonyos mértékig mindkét aspektusból szemügyre venni.

Tudomásunk szerint eddig mindösszesen két empirikus elemzés vizsgálta a fiatalok pártoktól való távolmaradásának explicit okait a nyugati demokráciákban, és mindkettő relatíve régen, a kétezres évek folyamán készült. Néhány kérdésük és megállapításuk azonban mindenképpen megfontolásra és vizsgálatra érdemes a hazai viszonyok között is.

William Cross és Lisa Young (2008) kanadai fiatalok körében végzett kutatásukban arra a következtetésre jutottak, hogy a pártpolitikai szervezetek kevésbé mutatkoztak nyitottak és befogadónak az ifjúsági társadalom felé. A fiatalok nagy része nem azért csatlakozott hozzájuk, mert azok megkeresték, megszólították őket, hanem azért, mert valaki a környezetükben felkérte őket a részvételre. Ez a személy rendszerint – az esetek közel kétharmadában – a pártban tevékenykedő szülő vagy valamely párttag rokon volt, vagyis a tágan felfogott család az a támogató környezet, amely elsődlegesen a pártok felé irányította a fiatalokat (Cross–Young 2008:353–354). A szerzők emellett arra is felhívták a figyelmet, hogy amennyiben a pártok nem fektetnek hangsúlyt a fiatalok mobilizálására és nem sikerül rácsafolniuk a szokásos vélekedésekre, úgy a párttagok családi szocializáció révén érvényesülő vonzó hatása egy idő után nem lesz elegendő ahhoz, hogy ellensúlyozza a társadalomban egyre általánosabbá váló, pártokkal szembeni negatív vélemények taszító hatását. A politikailag aktív fiatalok számára pedig mindinkább a pártokon kívüli részvételi formák jelentik majd a politikába való bekapcsolódás kizárólagos lehetőségét (Cross–Young 2008:365).

Matthew Lamb (2002) brit fiatalok körében készített kutatása ugyancsak a pártpolitikai mobilizáció jelentőségére világított rá. A vizsgált fiatalok egy jelentős részénél a pártpolitikai részvétel elmaradásának egyik fontos indoka éppen az volt, hogy a pártok kevésbé voltak elérhetőek, láthatóak a számukra. Többségük nem rendelkezett róluk elegendő információval, nem tudta, hogy mit kínálnak a pártok a fiataloknak, hogyan lehet őket megközelíteni, és mit foglal magában a bennük való részvétel. A mobilizáció hiánya ugyanakkor nem szerepelt a legerősebb visszatartó tényezők között. Lamb további nyolc – makro-, mezo- és mikroszintű – ellenőszöztönzőt azonosított a fiatalok körében, úgymint: cinizmus; apátia; tájékozatlanság; életkori sajátosságok; a részvétel társadalmi normái; időhiány; pénzhiány és a politikai elköteleződés hiánya. Ezek közül az apátia és a cinizmus bizonyultak a legfontosabb ellenőszöztönzőknek a brit fiataloknál. Az előbbi a fiatalok politika és pártok iránti érdeklődésének hiányát foglalta magában, míg az utóbbi a politikai pártok és szereplők

iránti negatív véleményeket és bizalmatlanságot. Lamb arra is rámutatott, hogy a párttagság elutasításában rendszerint – noha különböző mértékben, de – többféle visszatartó erő is közrejátszik (188).

Bár úgy véljük, hogy ezek az eredmények nemzetközi relevanciával bírhatnak, azt is feltételezzük, hogy a fenti hátráltató tényezők a nyugati országoktól eltérő kontextusban más formát öltenek és más tartalommal rendelkeznek, emellett pedig további kontextusspecifikus ellenőztőzók jelenlétével is számolnunk kell. Témánk szempontjából ugyanis a kelet-közép-európai régió országaiban a kép sok tekintetben másképpen fest, mint Nyugaton. Itt valamennyi politikai párt – szemben a nyugat-európai társaival – újnak mondható, leszámítva azt a kevés kivételt, amelyek gyökerei a nagyon távoli múltba nyúlnak vissza. Ezen felül új pártnak lenni egy olyan politikai rendszerben, ahol minden párt relatíve újnak számít, egészen mást jelent, mint amit Nyugaton e kifejezés alatt értenek (Deschouwer 2017). A másik alapvető különbség, hogy a régió országaiban a demokratikus átmenet során nem alakult ki a párttagság nyugati értelemben vett jelentése és jelentősége. A rendszerváltások gyors és elítveztelt folyamata többnyire felülről kiépített pártokat eredményezett, amelyek stratégiájában a tömegbázisra épülő szervezeti háttér megteremtése helyett a választási mobilizációra került a hangsúly. A választói csoportok nem alulról, a társadalomban jelenlévő törésvonalak következtében, hanem felülről, a pártpolitika alakulásának produktumaként álltak elő. A modern tömegkommunikációs eszközök már a pártok alapításától kezdve rendelkezésre álltak a választók eléréséhez, az állami pártfinanszírozás viszonylag korai bevezetése pedig hosszú távon is gyengítette a pártok tömegszervezetek kiépítésére vonatkozó igényét (van Biezen 2003).

Mint ahogyan arra a hazai tapasztalatok is rávilágítottak, a párttagság és a párt támogatottsága, választási eredménye között nálunk nem feltétlenül mutatható ki közvetlen összefüggés: viszonylag kevés tag és helyi szervezet is elegendő lehet a parlamentbe jutáshoz, és a szélesebb tagság és szervezeti lefedettség nem övketlenül óv meg a marginalizálódástól. Az előbbit bizonyítják az LMP 2010-es és 2014-es választási eredményei, az utóbbit pedig az FKGP, az MDF és az SZDSZ példái (Horváth–Soós 2015:257), de ugyancsak e tendenciákra mutatott rá egy nemrégiben készült empirikus felmérés (Sebestyén 2020) egyetemi hallgatók körében, amelyből kiderült, hogy még az egyik legfontosabb célcsoportjukban is alacsony a politikai pártok – mind a rendszerváltás óta működő, mind pedig az újonnan keletkezettek – mozgósítási hajlandósága. A vizsgált fiataloknak mindössze 15%-át kérték fel a pártok arra, hogy vegyenek részt a munkájukban, ami arra utal, hogy az *establishment*-ellenes és bázisdemokrata karakter felmutatása ellenére a 2010-es évek folyamán zászlót bontó pártoknak kevésbé sikerült meghaladni a rendszerváltó társaik elitista karakterét és bevett – választási mozgósításra és nem tagtoborzásra irányuló – stratégiáját (Sebestyén 2020:120–122). Számos településen a pártok és különösen az ifjúsági szervezeteik nem rendelkeznek helyi szervezettel, következésképpen az ott élő fiataloknak nincs lehetőségük e szervezetekkel és az általuk szervezett rendezvényekkel való találkozásra, ami már ezen a ponton ellehetetleníti a potenciális résztvevővé válásukat (Oross–Szabó 2019a; Bódi 2021). Emellett az is megállapítható, hogy a hazai pártok – sok esetben mozgalmi meghatározásuk ellenére – viszonylag nehezen megugorható akadályokat gördítenek a belépni szándékozók elé, és tagfelvételi gyakorlatukban, valamint belső döntéshozatali folyamataikban is csak mérsékelten mutatnak a nyitás irányába tartó, így a fiatal korosztály számára vonzó olyan – a nyugat-európai pártok körében fokozottan megfigyelhető (Scarrow 2013, 2015) – innovatív vonásokat, mint például a taggá válás pénzügyi és procedurális akadályainak lebontása, az alternatív tagság formáinak és jogainak jelentősebb kibővítése vagy a kiterjedtebb közvet-

len részvétel biztosítása a pártot érintő döntésekben (Kovarek–Soós 2016; Kovarek 2020).³

A fiatalok intézményes politikától való távolmaradása vonatkozásában nem feledkezhetünk meg a történelmi múlt hagyatékáról sem. Az államszocializmus évtizedeinek tapasztalata és az állampárt kényszerű mozgósítása egy erőteljes pártellenes attitűdöt eredményezett a társadalomban, amelynek következtében a politikai szervezetek iránti lelkesedés a kezdetektől fogva hiányzott. Az új politikai pártokat a rendszerváltás idején a társadalom tagjai gyanakvóan fogadták, s a pártok körüli gazdasági botrányok és korrupciós ügyek a későbbiekben még inkább felerősítették a velük szemben eleve meglévő társadalmi ellenszenvet (Mishler–Rose 1997; Lewis 2000). A felnőtt társadalom e viszonyulásainak azért is kiemelt a jelentősége, mert a hazai kutatási tapasztalatok alapján a rendszerváltást követően belépett fiatal korosztályok következetesen konform nézeteket vallanak, politikai gondolkodásukban a családi mintákhoz igazodnak. Nem figyelhető meg a szülők politikai véleményeivel és magatartásával szembeni generációs alapú lázadás. A felnőtt társadalomhoz hasonlóan a fiatalok nagy többségét is a politikával és a politikai szervezetekkel szembeni távolságtartás, szkepticizmus és gyanakvó attitűd jellemzi, sem a pártok, sem a pártvezérek nem élvezik bizalmukat (Bognár 2014; Kadlót 2016; Oross–Szabó 2019b; Bíró-Nagy–Szabó 2021).

Ugyancsak alapvető fontosságú körülmény, hogy a család mellett a politikai szocializáció másik fő intézménye, az iskolarendszer magatartáskészleteit illetően nem – illetve csak nagyon kevesek számára – nyújt a politikához való általános viszonyuláshoz képest alternatívát. A politikai pártok munkahelyi jelenlétét tiltó törvény bevezetésével az iskola korábbi átpolitizáltságát az új demokratikus keretek között egyenesen a politikum világának kirekesztése váltotta fel, így a rendszerváltás után felnövekvők legtöbbször ideológiamentesen, de egyúttal a politikai és közéleti ismereteket is mellőző oktatásban nevelkedett. A nyugat-európai gyakorlattal szemben nálunk sem a pártok, sem a politikai jellegű ifjúsági csoportok nem lehetnek jelen a tanintézményekben, ami jelentősen megnehezíti számukra a fiatalok elérését és az iskola által nem facilitált politikai érdeklődésük és részvételük előmozdítását (Oross–Szabó 2019a).

Ebben a sajátos helyzetben, ahol a két legbefolyásosabb intézmény a – család és az oktatási rendszer – inkább lenevel a politikai részvételről, mintsem ránevel arra, különösen nagy felelősség hárul a rajtuk kívülálló szocializációs közvetítőkre, mint például a kortárs csoportokra és a civil szervezetekre. A hazai elemzések azonban e közegek tekintetében sem kecsegtetnek nagyon kedvező eredményekkel. A magyar fiatalok az empirikus tapasztalatok alapján a kortársaikkal csak igen ritkán beszélgetnek politikáról. A közösségi kapcsolataik felületesek és kiépitetlenek, ezért az individualizált, önérdékkövető cselekvési formákat részesítik előnyben, miközben a szervezett keretek között folytatott politikai és társadalmi cselekvési módok, így a civil szervezeti aktivitás is elenyésző a körükben (Szabó–Dancs 2017; Kovacic–Dolenec 2018; Bíró-Nagy–Szabó 2021). Abban ugyanakkor, hogy a civil szervezetek nem tudják érdemben részvételre bírni, mobilizálni a fiatal korosztályokat és gyenge társadalmi érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, az is erősen közrejátszik, hogy korlátozott forrásaik miatt maguk a szervezetek súlyos diszfunkciókkal küzdenek. Tevékenységüket és működési lehetőségeiket az elégtelen finanszírozás mellett ráadásul az egymást követő kormányok változó politikai követelményei is folyamatosan beárnyékolják a rendszerváltást követően (Arató–Nizák 2012), 2010 óta pedig egyenesen olyan kormányzati intézkedések történtek, amelyek számos – állami feladatot ellátó vagy ellátni próbáló – civil szervezetet diszkrimináltak és lehetetlenítették el (Gerő–Kopper 2013;

³ A szerző pártok alapszabályain alapuló elemzése szemléletesen mutatja be, hogy dacára az alacsony taglétszámuknak, az ellenzéki pártok jelentős része számos olyan eljárást vezetett be a tagfelvételi gyakorlatába, amely nemhogy nem könnyíti, hanem kifejezetten nehezíti vagy lassítja a pártba történő belépést (Kovarek 2020:40–42).

Susánszky–Unger–Kopper 2020).⁴

A civil szervezetek esetében ugyanakkor egy sajátos hátráltató mechanizmus is működik hazánkban a pártpolitikai részvétel szempontjából. Miközben a civil szféra rendeltetésszerű tevékenységét és érdekérvényesítését aláíró kormányzati politika – a többleterőforrások és az intézményesített befolyás megszerzése érdekében – a pártpolitika világába tereli a civil szervezeteket, e mozgásnak sajátos akadályt állít a civil szféra politika-, illetve pártellenessége. A hangsúlyosan apolitikus civil magatartás hazánkban a rendszerváltás előtti időkbe visszanyúlóan meghatározó minta (Miklósi 2000), amely szerint a civil szervezetekben és mozgalmakban tevékenykedők számára a politika egy olyan elkülönült területet jelent, amely a társadalom elé hatalmi érdekeket helyező pártok és politikai elit felségterülete. A civilek ebből kifolyólag igyekeznek e területen kívül maradni és megőrizni azt a sajátos politikai szerepüket, amely kimerül a pártok és a politikai döntéshozók ellenőrzésében, a társadalom számára fontos ügyek politikába történő becsatornázásában és a nyomásgyakorlásban (Gerő–Kopper 2013; Takács 2018). Ez tehát azt jelenti, hogy a civil szféra elvben nem szolgálhat a pártpolitikai részvétel csatornájával, mert azzal szembeszegülne az antipolitikai civil hagyománnyal.

Természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy a fenti visszatartó tényezők azonosak-e a pártpolitikai részvétel tényleges, a fiatalok által érzékelt költségeivel, ezért tanulmányunkban megvizsgáljuk, hogyan gondolkodnak e kérdésekről. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy nemcsak a mozgósítás hiánya, hanem a mozgósítás helye és módja is akadályt képezheti a pártpolitikai részvételnek. Egyaránt elgondolható ugyanis, hogy egy, a pártpolitikai részvételre nyitott fiatal azért nem csatlakozik valamely párthoz, mert az nem megfelelő helyen vagy módon kéri fel őt erre, de az is, hogy egy nyitott, de még hezitáló fiatal éppen egy adott politikai párt meggyőzőképessége mozdtítja a részvételre. A mozgósításon kívül azonban számos más visszatartó erő is jelen lehet a fiatalok körében, amelyek szintén elemzésünk tárgyát képezik. Ezek között, tekintettel a pártpolitikai szereplők iránti negatív attitűdökre, kíváncsiságunkat kiterjesztjük a fiatalok pártokban részt vevő társaikkal kapcsolatos percepcióira is. Úgy véljük, hogy a párttagsághoz való viszonyulásukban szerepet játszik, hogy a fiatalok hogyan látják e társaikat, és persze önmagában is érdekes kérdés, hogy mennyiben értékelik a pártpolitikai szereplőket másként, ha a saját kortársaik kerülnek terítékre.

ADATOK ÉS MÓDSZERTAN

Kérdéseink megválaszolása érdekében egy fókuszcsoportos vizsgálatot végeztünk egyetemi hallgatók körében 2020 januárja és márciusa között. E feltáró jellegű interjúmódszer segített minket abban, hogy simuláljuk a hallgatók hétköznapi beszélgetéseit és mélyebben megértsük, a téma kapcsán miért gondolkodnak úgy, ahogy (Kitzinger 1995).

E célcsoport választását számos körülmény indokolta. Egyfelől a felsőoktatásban tanuló fiatalok a jövő értelmiségeként, a következő nemzedék társadalmi, gazdasági és politikai elitjeként egy olyan mintaadó csoportként definiálhatók, amely erőteljes hatással bír az idősebb és a fiatalabb korosztályok társadalmi és politikai gondolkodására és magatartására. Ebből kifolyólag önmagában is megkerülhetetlen a gondolkodásuk mélyebb megismerése. Ráadásul egy olyan ifjúsági rétegről van szó, amely a társadalmi, gazdasági, politikai

⁴ Mint például a 2017. évi LXXVI. – a közbeszédben csak civiltörvényként, ritkább esetben Lex NGO-ként hivatkozott – törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról, amely regisztrációs kötelezettséget ír elő a külföldről is támogatást kapó civil szervezeteknek, és amelyek ettől kezdve külföldről támogatott szervezetnek minősülnek. Vagy a 2018. júliusában elfogadott, a szólásszabadságot és az egyesülési szabadságot egyaránt korlátozó „Stop Soros” törvénycsomag, amely különböző szankciókat határozott meg „a tömeges migrációt propagáló, külföldről támogatott szervezetek” ellen.

és kulturális orientációs mintáit a nyugat-európai ifjúságtól meríti, miközben szocializációját elkerülhetetlenül meghatározzák a hazai viszonyok és sajátosságok is (Gábor 1993). Ezáltal egy olyan csoportot kínál, amely a leginkább összemérhető a nyugat-európai ifjúsággal, és amelyen a leginkább vizsgálható, hogy a nyugat-európai fejlődési irányok és folyamatok mennyiben érvényesülnek nálunk, valamint az is, hogy azok hogyan formálódnak és torzulnak a magyar kontextusban és milyen jövőbeni kilátásokkal rendelkeznek.

Másfelől a nemzetközi és a hazai szakirodalomban egyaránt ismeretes, hogy a hallgatók az átlagnál jobban érdeklődnek a közügyek iránt, szilárdabb pártpreferenciákat mutatnak és aktívabban vesznek részt a politikában, legyen szó a bekapcsolódás bármely formájáról (Cross–Young 2008; Oross–Szabó 2019a; Sloam et al. 2021), továbbá más ifjúsági csoportoknál gyakrabban válnak a politikai szervezetek és szerveződések mozgósításának célpontjaivá (Schussman–Soule 2005; Cross–Young 2008; Persson 2014; Pickard 2019; Sebestyén 2020). Az egyetemi és főiskolai hallgatók hazánkban a rendszerváltás óta a pártalapítás kulcsszereplői és az elmúlt években is kiemelt célcsoportjai voltak az újonnan alakult pártoknak (Angyal–Fellner–Fényes 2017; Vermes 2019).

Ezenfelül az eddigi kutatások arra is rámutattak, hogy a pártokban részt vevő fiatalok között felülreprezentáltak a diplomások, illetve a felsőfokú végzettséget a jövőben potenciálisan elérő fiatalok (Lamb 2002; Weber 2017; Rainsford 2018), következésképpen az egyetemi hallgatók között nagyobb eséllyel bukkanunk pártok által mobilizált fiatalokra, és olyanokra is, akik személyesen ismernek pártokban aktivizálódó társakat.

A hallgatói populáción belül olyan fiatalokat választottunk a fókuszcsoportokba, akik 1) nem párttagok, így a kívülről perspektívájából osztják meg velünk az álláspontjaikat; 2) akiket már megszólítottak valamilyen formában a pártok azzal a szándékkal, hogy részt vegyenek a munkájukban, így rendelkeznek tapasztalattal és véleménnyel a pártok toborzó aktusairól; 3) akik a civil szférában – akár eseti jelleggel, akár tartósan elköteleződve – aktivizálódnak politikailag, ezért el tudják nekünk mondani, hogy a pártokkal szemben miért részesítik előnyben a civil részvételi formákat. E hallgatók azonosítására egy szűrőkérdőívet hívtunk segítségül (Függelék 1). A válaszadókat online platformokon és hallgatói fórumokon toboroztuk.

A mintaválasztás nem, lakóhely és képzési terület szerint heterogén, míg politikai aktivitás szempontjából homogén csoportokat eredményezett. Megjegyzendő azonban, hogy a mintánkban felülreprezentáltak voltak a női hallgatók, a fővárosiak és a társadalom- és bölcsészettudományi szakokon tanuló fiatalok, ilyenformán az elemzésünk elsősorban ezeknek a hallgatóknak a tapasztalatait és véleményeit tükrözi (1. táblázat).

A fiatalokkal készült fókuszcsoportos beszélgetések félig strukturált vezérfonal alapján történtek (Függelék 2). Rövid bemutatkozó kör után a témára való ráhangolódást segítő játékkal indultak, amelyben előbb a politikával, majd a pártokkal kapcsolatos legfontosabb asszociációikat kellett a résztvevőknek papírra vetniük. Ezek megtárgyalása után a fókuszcsoportos vizsgálódás arról érdeklődött, hogy milyen formában kaptak a pártoktól meghívást a részvételre és mit gondolnak erről. Ezt követően pedig a pártokban részt vevőkre vonatkozó véleményeik, majd a pártpolitikai részvételhez való saját viszonyuk felderítése következett. A beszélgetések minden esetben egy öt-tíz perces, rövid ötleteléssel zárultak, ahol a fiataloknak javaslatokat kellett tenniük arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne elősegíteni a fiatalok csatlakozását a pártokhoz. Ez ugyancsak azt a célt szolgálta, hogy mélyebben megismerhessük az érintettek pártpolitikai részvételhez való viszonyát. Megtudhassuk, hogy milyen hiány betöltését tartják elengedhetetlennek: akár azért, mert nincs meg valami a pártokban, aminek lennie kellene, akár azért, mert ami van, az a fiatalok számára fogyaszthatatlan.

1. táblázat. A fókuszcsoportos vizsgálatban részt vevő hallgatók főbb jellemzői

	Álnév	Nem	Életkor	Település-típus*	Képzési terület**	Szervezeti kötődés
I.	Máté	férfi	21	község	TÁRS	Hallgatói szervezet (szakkollégium)
	Dóra	nő	23	főváros	BÖLCS	Nőket támogató szervezet
	Gergő	férfi	21	főváros	TÁRS	Emberi jogi civil szervezet
	Elza	nő	21	kisváros	BÖLCS	Helyi közösségi szervezet
	Amina	nő	20	kisváros	BÖLCS	Emberi jogi civil szervezet; hallgatói szervezet (szakkollégium)
	Petra	nő	21	főváros	TÁRS	Hallgatói szervezet (szakkollégium)
	Lukács	férfi	20	főváros	TÁRS	Emberi jogi civil mozgalom
	László	férfi	22	főváros	TÁRS	Nemzetközi környezetvédő mozgalmak; hallgatói szakmai szervezet
II.	Maxim	férfi	22	főváros	TÁRS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Lívia	nő	19	középváros	BÖLCS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Mercédesz	nő	23	kisváros	TÁRS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Mónika	nő	21	főváros	BÖLCS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Rajmund	férfi	21	főváros	TÁRS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Dorina	nő	19	kisváros	TÁRS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Eszter	nő	22	kisváros	TÁRS	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
	Mária	nő	20	középváros	JOG	nincs, eseti jelleggel aktivizálódik
III.	Dávid	férfi	25	kisváros	JOG	Emberi jogi civil szervezet
	Gáspár	férfi	21	főváros	BÖLCS	Hallgatói szervezet (szakkollégium)
	Szandra	nő	22	község	BÖLCS	Emberi jogi civil szervezet; hallgatói szakmai szervezet
	Kitti	nő	26	főváros	MŰV	Emberi jogi civil szervezet
	Zoltán	férfi	24	főváros	GAZD	Emberi jogi civil szervezet; hallgatói szakmai szervezet
	Lujza	nő	20	középváros	BÖLCS	Hátrányos helyzetű gyermekeket segítő szervezet
	Barnabás	férfi	21	kisváros	TÁRS	Hallgatói szervezet (HÖK)

*A hazánkban alkalmazott kategorizálás szerint: 5 ezer fős népességszám alatt község, 5 és 20 ezer fő között kisváros, 20 és 100 ezer fő között középváros, 100 ezer fő felett nagyváros.

** Bölcsészettudomány (BÖLCS), jogi és igazgatási (JOG), gazdaságtudományok (GAZD), művészet (MŰV), társadalomtudomány (TÁRS).

A fókuszcsoportok elemzése egyfelől a két csoporttípus – a *formálisan elköteleződő hallgatók* és az *eseti jelleggel aktivizálódó hallgatók* – vélekedései közötti hasonlóságok és különbségek megragadására koncentrált, másfelől az egyes csoporttípusokon belüli véleménykülönbségek bemutatására. Ennek megfelelően a csoportleíratok vizsgálata első lépésben *vertikális elemzéssel* történt, vagyis külön-külön elemeztük az egyes csoportbeszélgetések szövegeit, melynek során a vezérfonal fő témái szerint strukturáltuk a szövegeket, majd sorról-sorra történő, vagy más néven „aprólékos” kódolással azonosítottuk és vontuk tematikus kulcskategóriák alá az azonos és az eltérő vagy ellentétes véleményeket. Második lépésben pedig *horizontális elemzés* segítségével vettük szemügyre a három csoportleírásban megmutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket.

A következő részben bemutatjuk a megkérdezett hallgatók pártpolitikai mozgósításról alkotott véleményeit, majd rátérünk a pártpolitikai részvétellel kapcsolatos legfontosabb ellenőztözőikre. Elemzésünket a párttag kortársaikkal kapcsolatos percepcióik bemutatásával zárjuk.

EREDMÉNYEK

Pártpolitikai mobilizáció a kívülálló hallgatók perspektívájában

A szakirodalom alapján azt várnánk, hogy a társas környezetnek döntő szerepe van abban, hogy valaki az élete során közvetlenebb kapcsolatba kerül-e vagy sem a pártpolitikai szervezetekkel, ez azonban a fókuszcsoportokban részt vett fiatalok válaszai alapján nem feltétlenül van így. E hallgatók között ugyanis csak alig néhány olyan fiatal akadt, akinek a közvetlen környezetében nincs legalább egy pártban vagy párt ifjúsági szervezetében közreműködő szaktárs, ismerős, barát, netán családtag. Ennek ellenére mindössze csak néhányukat biztatták korábban a pártpolitikai szervezetekbe való belépésre. E hallgatók közös jellemzője a formális szervezeti kötődés, a civil szervezetekben, de még inkább az egyetemi szakkollégiumokban való tagviszony. Továbbá, valamennyiüket e szervezetek vagy a hozzájuk kötődő rendezvények keretében érték el az egyes pártok képviselői. Meglepő módon tehát nem a párttag ismerősök, hanem idegenek ösztönözték őket a csatlakozásra.

A többi hallgatót személyesen ugyan eddig nem keresték meg pártpolitikai szervezetek, de lett volna lehetőségük hozzájuk kapcsolódni. Ők elsősorban az online közösségi platformokon, illetve az utcán és a különböző nyári zenei fesztiválokon találkoztak a pártok és az ifjúsági szervezeteik toborzásával. Pártpolitikai részvételük elmaradása ebből adódóan kevésbé indokolható azzal, hogy a fiatalok számára nem annyira láthatóak, nem elérhetőek ezek a szervezetek. A fókuszcsoportos beszélgetések során kiderült azonban, hogy maga a pártpolitikai mozgósítás már jelentősebb mértékben szerepet játszik benne. Érdeemes ezért közelebbről megvizsgálunk, hogy a fiatalok hogyan értékelik a pártok toborzó tevékenységét.

A téma kapcsán a csoportok résztvevői szinte kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a fiatalok mozgósítása szempontjából az internet nem megfelelő terep és az online megkeresések nem hatékony technikák a fiatalok bevonására. Bár a hallgatók elismerték, hogy fontos tájékozási pontot jelentenek számukra az internetes közösségi oldalak, amelyeken a pártok toborzó hirdetései is felbukkannak, ezeknek az üzeneteknek nem igazán szentelnek különösebb figyelmet. Ahogyan azt az egyik válaszadó megjegyezte:

„Hát szerintem, ezeket automatikusan kiszűri az agyad, tehát amikor feljönnek ezek a meghívások a pártoktól, csak annyit foglalkozok vele, hogy kiírszelem.” (Maxim [Csoport II.]

A hallgatók az online világ fokozódó dominanciája ellenére – vagy talán éppen emiatt – úgy vélték, hogy a fiatalok személyes megszólítás útján mozgósíthatóak a leghatékonyabban, méghozzá egy olyan kontextusban, ahol valóban oda tudnak figyelni a pártok üzeneteire és mondanivalójára. Ilyen helyszíneként említették az utcát, a hallgatói szervezeteket, a fórumokat és a különböző előadásokat, sőt, a pártpolitika tilalma ellenére többen a pártok iskolai és egyetemi jelenlététől sem zárkoznának el. A zenei fesztiválokról mint „offline” toborzási színterekről azonban már megoszlottak a vélemények. A megkérdezett fiatalok egy része kifejezetten zavarónak, a fesztiválok rendeltetésével összeegyeztethetetlennek értékelte a pártpolitikai szervezetek mozgósító tevékenységét. Elmondásuk szerint a fesztiválok a fiatalok szabadidejének és szórakozásának a szférái, amelyekben a politikai szervezeteknek nincsen helyük. Mások számára ezzel szemben kevésbé bizonyult fontosnak az efféle határmegvonás a magán- és a közzsféra között és nem találtak kivetnivalót a zenei fesztiválokon történő pártpolitikai mozgósításban sem, inkább csak azokkal a formákkal és módokkal voltak fenttartásaik, amelyekkel a pártok igyekeznek magukhoz vonzani leendő támogatóikat és tagjaikat. Ezeket egyrészt felszínes és kommersz eljárásoknak ítélték meg, amelyek révén nem lehet érdemi információkat

szerezni a pártok valóságos működéséről és céljairól, másrészt viszont olyan offenzív közeledési stratégiáknak, amelyek inkább taszítólág, mintsem vonzólag hatnak a fiatalokra:

„Én mondjuk nem értem, hogy a legtöbbszörnek miért van negatív véleménye erről. Mondjuk én még csak egyszer voltam ott, és nem tudom, hogy a többi évben hogyan van, de amikor én voltam, akkor a fesztiváltól viszonylag messze volt a standjuk. Tehát egy ilyen külön civil térben vannak. Aki nem akar részt venni, nem fog. Tehát pont, hogy jó, nekem inkább az a bajom, hogy ilyen bugyuta módszerekkel, meg ajándékosztással dolgoznak ott kint. Meg én nagyon nagy fenntartással mentem oda, mert én eleve nem nagyon szeretem az ilyen direkt megközelítést, mint mikor telefonon akarnak neked eladni valamit és nagyon kötelező figyelned, meg beszélgetned. Én azt a lazább fajta tájékoztatást kedvelem, tehát ha mondjuk kiraknak egy plakátot fontos kérdésekről, amivel a párt foglalkozik, és akkor arról, ha akarod lehet őket kérdezni. De ehelyett az van, hogy odajönnek hozzád és rögtön nyomtatják a propagandájukat. És én ezt nem szeretem.” (Dorina [Csoport II.]

Mindezek ellenére a hallgatók válaszaiból összességében az volt leszűrhető, hogy az elsődleges problémájuk nem annyira a toborzás helyével vagy módjával, hanem annak tartalmával volt. Ebből ugyanis nem derült ki számukra, hogy a pártok pontosan milyen szándékból vagy szándékokból tartanak rájuk igényt, márpedig a fiataloknak kiemelten fontos, hogy határozott célja legyen az őket invitáló szervezeteknek, mint ahogyan határozott célja legyen a saját részvételüknek is. Ezek tekintetében ugyanakkor némileg eltérő elvárások fogalmazódtak meg a vizsgált csoportokban. Az *eseti jelleggel aktivizálódó hallgatók* többsége számára fontos szempontnak bizonyult, hogy valamilyen konkrét ügyről legyen szó, amely érdekli és érinti. Ez egyúttal azt is implicálja, hogy ezek a fiatalok legfeljebb csak egy-egy probléma megoldása erejéig kapcsolódnának valamelyik szervezet munkájába, hosszú távon azonban nem köteleződnének el. Emellett többen hangsúlyozták közülük a mozgósítás érzelmi aspektusának szerepét is. Eszerint a fiatalok leginkább akkor mozdíthatók meg, ha valami érzelmileg megérinti őket. E hallgatóknál tehát azok a pártok járhatnak sikerrel, amelyek a formális mellett lazább, alkalmi jellegű bekapcsolódási lehetőséget is nyújtanak, és valamilyen speciális társadalmi ügyre érzékenyítő céllal szólítják meg a fiatalokat:

„Én úgy gondolom, hogy kell valami érzelmileg sokkoló dolog, ami felráz. Tehát például az jutott eszembe, hogy a [szervezet neve]-nek volt egy ilyen kampányvideója, ami így tükre arcul csapott, hogy úristen, ezt így soha nem gondoltam volna, hogy Magyarországon ilyen körülmények között élnek az emberek.” (Dorina [Csoport II.]

A *formálisan elköteleződő hallgatók* ezzel szemben kevésbé mutatkoztak ügyorientáltak, náluk a közösségi tevékenység és a konstruktív cselekvő aktivitás adták az elsődleges kritériumokat. Az is lényeges volt számukra, hogy a csatlakozásra felhívó szervezet progresszív legyen, közérthetően és a fiatalok nyelvén beszéljen, de ennél fontosabbnak bizonyult, hogy a gyakorlatban cselekedjen. Olyan feladatokkal szolgáljon, amelyekben a fiatalok másokkal együttműködve, tevőlegesen tudnak tenni a társadalom jobbításáért, és látható, kézzelfogható eredménye van a részvételüknek:

„Nálam ez végül is független attól, hogy párt-e vagy civil, a lényeg, hogy tudjak tenni, hogy legyen egy olyan csatorna, ami működik, és oda be tudom csatornázni a cselekvőképességemet. És, hogy amit teszek, az jó és látható.” (Petra [Csoport I.]

Mindezen elvárások azt mutatják, hogy a fiatalok a politikai pártokétól merőben eltérő képzetekkel rendelkeznek a politikáról és a politikai részvételről. Kevésbé érdeklí őket a politika értékvitákról szóló elméleti világa, mivel percepcióik a politika gyakorlati oldalára irányulnak. Nem arra tehát, ami a különböző politikai eszmék szerint lehetne, hanem arra, ami van és, ami az adott körülmények között megvalósítható. Ez a hozzáállás megerősíti a nemzetközi szakirodalmat, amelyben a fiatalok politikai cselekvését gyakran „*Do-It-Ourselves*” vagyis „Csináljuk meg magunk” politikai részvételnek nevezik (Pickard 2019:375). Emellett ugyanakkor azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a vizsgált hallgatók politikai szerepvállalása az eddigiekben – akár alkalmasszerűen, akár tartósabban elköteleződve – alapvetően a civil szférában valósult meg, aminek ugyancsak szerepe lehet az adekvát mozgósításról és részvételről alkotott képzeteikben.

A pártpolitikai mobilizáció értékelését követően a fókuszcsoportok résztvevőinek a pártokban való közreműködéshez és résztvevőkhöz való saját viszonyukat kellett mérlegelniük. Ezekből a diskurzusokból pedig csakhamar arra derült fény, hogy a pártok mozgósítása sikertelenségének hátterében nem egyedül a fiatalok igényeinek nem megfelelő toborzási eljárások húzódnak meg, hanem olyan további tapasztalatok is, amelyek távolító hatásával a pártoknak ugyancsak számolniuk kell(ene), ha valóban hatékony fiatalokat célzó mobilizációs stratégiát kívánnak megvalósítani. A következő részekben ezekkel a tapasztalatokkal és a pártpolitikai részvétel belőlük fakadó ellenőztőnzőivel foglalkozunk.

A pártpolitikai részvétel társadalmi, politikai és individuális ellenőztőnzői

Várakozásainkkal ellentétben az *eseti jelleggel aktivizálódó és a formálisan elköteleződő hallgatók* között egyaránt voltak olyan fiatalok, akik nyitottságot mutattak a pártokban való részvétel iránt. Az is igaz azonban, hogy e hallgatók aggályaik miatt még nem szánták rá magukat a belépésre, ilyenformán helyesebb őket „*hezitálóknak*” vagy „*bizonytalanoknak*” neveznünk.⁵ A többség pedig minden csoportban a pártoktól gyengébb vagy erősebb mértékben „*elzárkózók*” táborát erősítette, ezért tekintetbe kell vennünk a konformitás érvényesülésének lehetőségét, vagyis, hogy a pártpolitikai cselekvésre hajlandónak mutatkozó fiatalok kevésbé mertek a szándékaikról őszintén beszélni a határozottabban elzárkózó csoporttársaik előtt. Úgy véljük azonban, hogy ezzel együtt is számottevő tanulsággal szolgálnak a hallgatók témával kapcsolatos gondolatai.

A távolmaradás okainak tárgyalása során valamennyi fókuszcsoportos beszélgetésben elsőként került elő a felnőtt és a fiatal társadalomban egyaránt tapasztalható pártokkal szembeni általános ellenszenv, illetve a bennük való közreműködés ebből adódó negatív társas-társadalmi megítélésének a problémája, amely egyenesen az egyik legerősebb hátráltató motívumnak bizonyult a megkérdezett fiatalok többségénél. Így például a *bizonytalan hallgatók* közül jó néhányan azért nem csatlakoztak a számukra szimpatikus párthoz, mert attól tartottak, hogy e döntésüket a társas környezetük nem nézné jó szemmel. Az általuk elmondottak alapján ez egyaránt lehet a család, a kortársak vagy a szélesebb társadalmi közeg vélt vagy valós rosszsallása, büntető és kirekesztő magatartása miatt érzett félelem, de mindezek akár együttesen, egymást erősítve is hezitálásra készíthetik az amúgy részvételi szándékkal rendelkező fiatalokat:

„Én sokszor elgondolkodtam már rajta, hogy belépek pártba, meg még most sincs teljesen elvetve bennem. Ami nálam egy erősen visszatartó erő az a család, ahol erről nem nagyon akarnak még vitát nyitni se. És na értitek, ez kábé kicsit olyan érzés, mintha a családot nem támogatná a személyiséged egy részét, és egyébként meg működik. Ne értsétek félre, szerintem nagyon szerető szüleim vannak, de

⁵ A vélemények megkülönböztetése érdekében az elemzésben ekként hivatkozunk rájuk, míg a másik csoportra az „*elzárkózó*” kifejezést használjuk.

nagyon csalódnának bennem, ha tényleg belépnék. Még azt is el tudom képzelni, hogy azt mondanák, hogy akkor menj Isten hírével.” (Dorina [Csoport II.]

„Szerintem ehhez nagyon hiányzik a környezet támogatása, tehát nem egy olyan dolog, ami könnyen felvállalható itthon. Számolni kell azzal, hogy emiatt kirekesztik az embert, de ha nem is utána biztosan másképp állnak hozzá.” (Szandra [Csoport III.]

E visszatartó tényezőknél kívül az *elzárkózó hallgatók* közül többen a társadalmi környezet pártpolitikai részvételt demotiváló működésének egy további fontos mechanizmusára is rávilágítottak. Eszerint erősen fennáll a veszélye annak, hogy azt a személyt, aki belép egy pártba, a társadalom olyan skatulyába zárja, amely őt a pártjával teszi egyenlővé. S ez e hallgatók véleménye szerint olyan megbélyegzéssel jár, amely még akkor is megmarad, ha az illető idővel meggondolja magát és kilép a pártból. Ez tehát azt jelenti, hogy e fiatalok szemében pártagnak lenni egy olyan hosszú távú, akár életre szóló elköteleződést jelent, amelynek beláthatatlan következményei vannak, s amelyet ezért nem érdemes megkockáztatni:

„Én biztos, hogy nem lépnék be pártba. Szerintem sokkal többet veszítesz vele, mint nyersz. Szerintem ez egy olyan elköteleződés, amit fiatal fejjel nem feltétlenül tud felmérni az ember, hogy ennek azért lesznek következményei, vagy később akármi lehet, hogy ez ott marad a neve mellett, mégha csak bizonyos ideig volt is ott.” (Mária [Csoport II.]

„Az a rossz, hogy közben meg a pártok is változnak, mondjuk ideológiailag, például a Jobbik vagy korábban a Fidesz. És hogy így egyszer az ember a nevét teszi valamihez, akkor az ott marad, és hiába már nem párttag, később emiatt lehet, hogy tők más fényben ítélik meg. És akkor már nem azt nézik, hogy te csak egy rövid ideig voltál benne, amikor még teljesen mást képviselt a párt, ez engem például eléggé elrettent.” (Lukács [Csoport I.]

Ebben a viszonyulásban alighanem történelmi múltunk öröksége köszön vissza, az esetleges politikai konverziókat tekintetbe vevő politikai elővigyázatosság társadalmi stratégiája (Szabó–Falus 2000; Bognár 2014).

A hazai elemzések régóta jelzik a nők – régiós viszonylatban is⁶ – gyenge jelenlétét a pártpolitikában, amely a fiatalok fókuszcsoportos beszélgetéseiben is megjelent a pártokban történő részvételt gátló hazai körülmények között, még hozzá – szemben a problémát jellemzően a pártok felelősségébe utaló magyarázatokkal (Várnagy–Ilonszki 2012; Ilonszki–Várnagy 2014; Ilonszki–Vajda 2019) – a társadalom diszkriminatív hozzáállása kapcsán. Több női válaszadó is megemlítette a társadalomban zajló nemi szocializáció és jelenlévő nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiák pártpolitikai részvételre vonatkozó ellensúlyozó szerepét. E fiatalok úgy látták, hogy a magyar társadalom értékítéletei szerint a pártpolitika döntően a férfiak terepe, ezért még ha meg is próbálnának egy pártba belépni, a keretei között aligha tudnának nőként érvényesülni és a maguk számára társadalmi támogatást szerezni. A nők cselekvő felelősségvállalása az észlelt társadalmi normák értelmében legfeljebb az önkéntes segítő tevékenységre terjedhet ki:

„Nekem ehhez még most nincs elég önbizalmam. Ami persze sok minden miatt van, de hogy például szerintem ebben így benne van a női mivoltom is, persze tőkre nem tudatosan, de mégis tudod, hogy nőként nem, nőként nem lehet. És emiatt aztán még ha el is gondolkodsz a politikai jövődön, így rögtön el is bizonytalanodsz, hogy nem, nem neked való.” (Lujza [Csoport III.]

6 Miközben valamennyi posztiszocialista országban látványosan növekedés volt tapasztalható e tekintetben, addig Magyarországon az elmúlt 30 évben a nők parlamenti jelenléte stabilan 10% alatt maradt (Ilonszki–Vajda 2019:241).

„Nőként inkább ilyen szociális témákra vagyunk nyitottak, hogy segítsünk, meg a gyerekek satöbbi, satöbbi, mint mondjuk egy ilyen direkt politikai elköteleződésre. És az a kép él bennünk, hogy a politika az egy olyan hely, ahol nőként nehéz lehet dolgozni, túl nagy teherrel jár.” (Kitti [Csoport III.]

A kedvezőtlen társadalmi megítélésen túl a megkérdezett hallgatók narratíváiban bizonyos egyéni akadályozó tényezők is terítékre kerültek. A csatlakozást fontolgató hallgatók közül néhányan például részben az élethelyzetükre (pl. tanulásra fókuszálás, szülőktől való függés), részben a politikai fejlődésük életkori sajátosságaira visszavezethető olyan személyes hiányérzetükről számoltak be, amely gátat szab a pártokban való közreműködésüknek. Egyesek a hezitálásuk okaként olyan erőforrásaik és készségeik hiányára hivatkoztak, mint a szabadidő, az anyagiak, valamint a politikai szerepvállaláshoz szükséges önbizalom és érzelmi rátermettség, míg másoknál a fő hiánytényezőt az ideológiai elköteleződés fejletlensége adta. Az ezt említő hallgatók úgy vélték, hogy még nem tisztázódtak le a különböző társadalmi és politikai témákat érintő állásfoglalásaik oly mértékben, hogy lojalitást tudjanak vállalni valamely párt felé.

Az ideológiai indok ugyancsak megjelent a pártpolitikai részvételtől elzárkózó társaknál, de már nem mint hiányérzet, hanem mint kifejezetten taszító körülmény. Náluk ugyanis a fő elrettentő erőnek a pártoktól éppen a párttagság ideológiai egyoldalúságának vélelme bizonyult. Pártokhoz csatlakozni értelmezésükben egyet jelent az ideológiai zárttsággal, az ellentétes vagy eltérő álláspontok elutasításával. Ehhez a vélekedéshez pedig gyakran társult, de önmagában is felmerült a beszélgetésekben az a gondolat, hogy pártba lépve az egyén elveszíti az egyediségét, gondolkodásában hasonul a pártjához és gyengül az attól független kritikára való képessége. Mindezen felül e hallgatók közül néhányan a pártpolitikai elköteleződést egyenesen a vallási meggyőződéssel, mi több, a fanatizmussal azonosították:

„Soha nem lépnék be egy pártba, mert nekem ez olyan mintha felvinnél egy vallást. És így vakon csak azt mondod, amit a párt mond és semmi mást nem látsz. Olyan ez nekem mint egy szekta.” (Livia [Csoport II.]

Mindezekkel együtt azonban a fiatalok többsége azt is elismerte, hogy e sajátságok nem annyira a pártpolitikai aktivizmus általános vagy szükséges velejárói, hanem inkább a szélsőségesen polarizálódott magyar politikai környezet, a kormányzat és az ellenzék kibékíthetetlen ellentétének a következményei. Ebben az értelemben fenntartásaik nem általánosságban a pártpolitikával és a pártpolitizálással vannak, hanem annak hazai formájával és működésével. Ezzel kapcsolatban pedig többen is megjegyezték, hogy a politikai életben itthon egy olyan szükségtelen radikalizmus uralkodik, amely már nemcsak a pártok csatározásaira, hanem a hétköznapi emberek politikai tárgyú beszélgetéseire is alapvetően rányomja a bélyegét:

„Szerintem ez egy kifejezetten magyar dolog, mert például, amikor külföldön laktam egy ideig, ott azt tapasztaltam, hogy teljesen természetes, hogy valaki felvállalja és kinyilvánítja, hogy ő egy jobboldali párttal vagy egy baloldali párttal szimpatizál. És egyáltalán nem kell attól tartania, hogy emiatt őt ki fogják közösíteni, mert ez egy vélemény. Itthon ez teljesen másképpen van, itt oda kell figyelni arra, hogy az ember ki ne mondja, mert akkor erre rámenne a beszélgetés vagy a kapcsolat.” (Rajmund [Csoport II.]

És végül, de nem utolsósorban, a pártoktól visszatartó tényezők tárgyalása során a várakozásainkkal összhangban a formálisan elköteleződő hallgatók egy csoportjában megjelent a „civil-politika ellentét” dilemmája és az antipolitikai civil beállítódás pártpolitikai részvételt demotiváló hatása is. Bár az érintett

hallgatók úgy érzékelték, hogy e választóvonal a civil szféra és a pártpolitika között az utóbbi időben – az ellenzéki pártok és a civil szervezetek közeledésével, illetve a civil szerep emblematisztikus képviselőinek önkormányzati politikába történő integrálódásával – valamelyest halványult, de nem tűnt el. A magukat civilként definiáló hallgatók többsége pedig meglehetősen szkeptikusnak bizonyult a határátlépéssel szemben. Egyesek szerint nem összeegyeztethető a civil identitás a pártokban való részvétellel, míg másoknak inkább az volt a félelme, hogy ha a civilek tömegesen elindulnak a pártpolitikába, az aláássa majd a civil szféra működését, eredeti rendeltetését. Akadt viszont olyan fiatal is, aki nem értett egyet a többiek aggodalmaival és úgy vélte, hogy a jelenlegi politikai helyzeten éppen hogy sokat tudna javítani, ha erősödne az ellenzéki pártok és a civil szereplők kapcsolata.

Összefoglalva a fentiek elmondható, hogy a fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetései tapasztalatai alapján a hallgatók pártokban való közreműködésre vonatkozó értelmezéseit és annak általuk észlelt költségeit egyaránt formálják a hazai társadalmi és politikai környezet elidegenítő mechanizmusai, valamint kisebb mértékben a fiatalok élethelyzetéből és életkorából adódó egyéni sajátosságok is. A 2. táblázatban a könyvebb áttekinthetőség érdekében e dimenziók mentén csoportosítottuk a pártpolitikai részvétel bizonytalan és elzárkózó hallgatói válaszokban azonosított ellenőztönzőit.

2. táblázat. A pártpolitikai részvétel ellenőztönzői a vizsgált fiatalok körében

Társadalmi ellenőztönzők	A pártokkal szembeni általános társadalmi ellenszenv a társas-társadalmi környezet potenciális rosszallásából, büntető-diszkriminatív hozzáállásából fakadó félelem
	Párttagságra vonatkozó társadalmi normák beskatulyázás (párttag=párt) örök érvényű megbélyegzés
	Nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiák a pártpolitika a férfiak terepe nők politikai szerepvállalása társadalmi támogatottságának hiánya
Politikai ellenőztönzők	A hazai pártpolitika működése szélsőségesen polarizált politikai környezet szükségtelen radikalizmus párttagság = ideológiai zártság, önfeladás, fanatizmus
	Civil részvételre vonatkozó normák (civil-politika ellentét dilemmája) civil identitás nem összeegyeztethető a pártpolitikai részvétellel határátlépés eredményességével szembeni szkeptikusság
Individuális ellenőztönzők	Személyes hiányérzet tartós elköteleződéshez szükséges erőforrások (szabadidő, pénz) nélkülözése önbizalom, érzelmi rátermettség hiánya ideológiai elköteleződés kialakulatlansága

A következő részben rátérünk utolsó témánkra, a pártokban részt vevő fiatalok percepcióira és értékelésére, amely ugyancsak fontos adalékul szolgál a pártpolitikai részvételtől való elhatárolódás eddig megismert indítékaihoz.

A párttag kortársak percepciójából fakadó ellenőztönzők

A fentiekhez képest kevésbé mutatkoztak változatos vélemények, amikor arról érdeklődtünk a hallgatóktól, hogy – akár közvetlen vagy közvetettebb tapasztalataik tükrében, akár azok híján – mit gondolnak a pártokban részt vevő fiatalokról. A legtöbben ugyanis a párttag kortársaik fő mozgatórugóinak materiális indokokat jelöltek meg. Az a gondolat, hogy a pártokban való részvétel a fiatalok számára elsődlegesen anyagi előnyök forrása, mindegyik fókuszcsoportban elsőként került elő, ráadásul jónéhány hallgató esetében kifejezetten pejoratív értelemben. A pénzt olyan részvételi indokként említették a fiatalok, amely képes minden más motivációt felülírni, így például a pártszimpátiákat vagy az ideológiai meggyőződéseket is:

„Szerintem az elveket könnyen felül tudja írni a pénz. Én ismerek olyat, aki eléggé szélsőjobboldali, meg benne volt a Jobbik ifjúsági szervezetébe, aztán átment a Fideszbe. Hát tudjuk, miért.” (Gergő [Csoport I.]

A második leggyakrabban említett indítékot a pártokon keresztül történő társadalmi mobilitás adta, amely lényegét tekintve ugyancsak a materiális hasznok körébe sorolható, és emellett szintén elsődlegesen negatív értelemben tűnt fel a fiatalok beszélgetéseiben. A hallgatók úgy vélték, hogy a társaik közül általában azért lép be valaki egy politikai pártba, mert az iskolai karrierúton nem bizonyul sikeresnek, vagy pedig azért, mert más foglalkozási területekhez viszonyítva a politikában sokkal könnyebb és gördülékenyebb az előrejutás, a karrierépítés folyamata. Meglátásaik szerint tehát vagy egy kudarcélmény vagy az alacsony követelményrendszerből adódó könnyű érvényesülés reménye hajtja a fiatalokat hazánkban a pártpolitikába:

„Szerintem nagyon sok ember van, akit a korrupció vonz a politikába. Meg hát nyilván a könnyebb előrejutás. Az én osztálytársamat például nem vették fel az egyetemre, a pártban viszont nagyon szépen muzsikál. Ott azért könnyebb meg láthatóbb az út, hogy hogyan lehet az ember mobilis.” (Máté [Csoport I.]

A részvételt mérlegelő hallgatók közül néhányan ugyanakkor igyekeztek némileg cizellálni a csoporttársaik fenti véleményeit. Noha elismerték, hogy a többség esetében az anyagi szempontok valóban erősen közrejátszhatnak a csatlakozásban, tapasztalataik alapján ezek nem feltétlenül jelentik mindenki számára a fő vonzerőt. E fiatalok úgy gondolták, hogy ebben a tekintetben különbséget kell tenni a kormánypártokhoz és az ellenzéki pártokhoz csatlakozók között, és jelen politikai felállásban a materiális javak véleményük szerint inkább az előbbieknek jelentenek prioritást, míg az utóbbiakat elsődlegesen politikai szempontok vezérik. Emellett azt is hangsúlyozták, hogy fiatalokról lévén szó, olyan további motivációk is szerepet játszhatnak a csatlakozásban, mint például a közösségkeresés vagy a párt karizmatikus alakjai iránti rajongás. Ezeknek azonban a fókuszcsoportokban részt vevők többsége inkább csak kisebb vagy járulékos jelentőséget tulajdonított a fiatalok pártpolitikai részvételével kapcsolatban.

A motivációkhoz hasonlóan azoknak értékelésében is csak enyhe véleménykülönbség mutatkozott a fiatalok két csoportja között. Míg a *bizonytalanok* az anyagi javakért csatlakozókat tartották a leginkább morálisan elítélendőnek, addig az *elzárkózók* számára mind az anyagi előnyökért, mind pedig a pusztán ideológiai alapon csatlakozók elfogadhatatlanok voltak, főként abban az esetben, ha az ideológiai indíttatás az elvakultság

formájában jelenik meg. Az elzárkózók közül ugyanakkor többen is egyetértettek abban, hogy egy ismeretlennel szemben is ellenszenvet éreznek, ha megtudják róla, hogy párttag.

Összességében tehát megállapítható, hogy a viszonyulások mérlegének nyelve egyértelműen inkább a negatív, mintsem a pozitív irányba billen el. A megkérdezett hallgatók többsége élesen megkülönbözteti magát a pártokhoz csatlakozó fiataloktól, előítéletekkel viselkedést irántuk és úgy véli, hogy elsődleges hajtóerejüket nem valamilyen kollektíven – akár a társadalom, akár valamely politikai közösség szintjén – élvezhető hasznok jelentik, hanem racionálisan gyakorlatias – vagy néven nevezve, önös – érdekek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy hazánkban vajon a politikailag aktív egyetemi hallgatók miért nem választják a pártokat a politikai részvételük terepéül. Három fő problématerületet jártunk körül: a pártpolitikai mozgósítással kapcsolatos tapasztalatokat és véleményeket, a pártpolitikai részvételt gyengítő impulzusokat és a belőlük fakadó ellenőztőnzőket, valamint a pártokban részt vevő fiatalok megítélését. Természetesen a vizsgálatból annak kismintás-qualitatív jellegéből adódóan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, az eredményeinket azonban tekinthetjük olyan hipotéziseknek, amelyek a kérdéskört érintő, további, szélesebb körű vizsgálódások bázisául szolgálhatnak, és amelyek egyúttal segíthetik a fiatalok eredményes pártpolitikai mozgósításáról való gondolkodást.

A fókuszcsoporthoz elemzése megerősítette azt a feltevésünket, hogy nemcsak a mozgósítás hiánya, hanem maga a toborzás aktusa is a pártpolitikai részvétel akadályát képezheti. Hangsúlyozandó ugyanakkor az a situációs körülmény, hogy itt az átlagnál politikailag jóval aktívabb hallgatókkal álltunk szemben, ezért biztosan továbbra sem zárható ki, hogy a mobilizációs csatornák hozzáférhetősége szerepet játszik a politikától elszigeteltebb társak gyenge pártpolitikai cselekvési hajlandóságában. A fókuszcsoporthoz résztvevői esetében viszont éppen ez a fejlemény kínált lehetőséget arra, hogy megismerjük, a mozgósítás hiányán túl milyen egyéb tényezők tarthatják még vissza a politikai cselekvésre hajlandónak mutakozó hallgatókat a pártoktól.

Vizsgálatunk tanulságai alapján a távolmaradás egyik fontos faktorát képezi a pártpolitikai szervezetek inadekvát toborzása. Mint ahogyan arra a megkérdezett fiatalok rámutattak, az online hirdetések nem alkalmasak az érdeklődésük felkeltésére, az offline térben pedig a pártok többnyire nem a számukra megfelelő helyszíneken találják meg őket. Sokatmondó eredmény, hogy a hallgatók a személyes megszólítást részesítik előnyben az online megkereséssel szemben, és a pártpolitika iskolai tilalma ellenére többen is támogatnák a pártok középiskolai és egyetemi toborzó tevékenységét. Válaszaik tükrében a legnagyobb problémájuk azonban – a feltevésünkkel szemben – nem a pártpolitikai toborzás helyével és módjával, hanem annak tartalmával volt. Alighanem értelmiségi mivoltukból és politikai kompetenciájukból adódóan a hallgatók nem érezték úgy, hogy a pártok üzenetei és mozgósító tevékenysége kifejezetten őket célozná meg. A pártpolitikai szervezetek bevett toborzási módszereit kommersznek, tartalmatlannak és céltalannak bélyegezték, ezeket éles kritikával illették. A hallgatói percepciók alapján a pártok meglehetősen homogén csoportként kezelik a fiatalságot és nem veszik figyelembe annak tagoltságát, az egyes ifjúsági rétegek sajátosságait, sajátos érdeklődését, problémáit és érdekeit. A nyitott, fiatalos, progresszív imidzs felszínesnek és önmagában kevésnek bizonyul, a pártoknak nagyobb hangsúlyt kell fektetnie a különböző rétegeket megszólító üzenetek és ifjúsági toborzó programok kidolgozására.

A mobilizációval kapcsolatos, másik visszatartó körülményt álláspontunk alapján az életkori sajátosságok generációs meghatározottságában rejlő potenciál kiaknázatlansága adja. A hallgatók az ifjúkori identitás-keresés, a felnőtt identitásuk megtalálásának bizonytalanságokkal terhelt korszakán mennek keresztül, amely egyfelől szükségképpen helyezi előtérbe az egyént, egyúttal fokozottan érzékennyé is tesz a társas-társadalmi környezet vélt vagy valós elvárásaival szemben. Ezt a fajta érzékenységet ugyanakkor a mostani fiatal generáció életét meghatározó társadalmi folyamatok, s közöttük az internet és a közösségi média világa extrém módon felfokozza. Azaz, egy rendkívül érzékeny és sérülékeny fiatal korosztállyal állunk szemben. Erre pedig a pártoknak szükséges lenne valamilyen módon reflektálnia, természetesen nem visszaélve a fiatalok érzékenységével – például politikai uszításra alkalmazva azt –, de az érzelmeiket lehetséges „okosan” is menedzselni. Ahogyan azt a fókuszcsoportos beszélgetések megmutatták, a fiatalok nagyon mozgathatók az érzelmeiken keresztül, viszonylag könnyű a figyelmüket és a támogatásukat elnyerni olyan ügyekkel és problémákkal, amelyek érzelmileg megérintik őket és felébresztik bennük a társadalmi felelősségvállalás igényét.

A következő fontos és nemzetközi relevanciával rendelkező eredményünk a fiatalok konstruktív cselekvő aktivitás iránti szükséglete, amelyre a pártok a megkérdezett hallgatók meglátásai szerint ugyancsak kevésbé reflektálnak. Bár a fókuszcsoportokban részt vevő fiatalok mozgósítással és részvétellel kapcsolatos várakozásait alighanem erősen befolyásolta, hogy a politikai részvételük – akár alkalmoszerűen, akár tartósabban elköteleződve – az eddigiekben a civil szférában valósult meg, a cselekvésorientált politikafelfogás és részvételi igény ugyanakkor olyan sajátosságok, amelyeket a nemzetközi ifjúságkutatások (pl. Pickard 2019) is rögzítettek. A fiatalok számára nagyon lényeges, hogy határozott célja legyen az őket részvételre meghívó szervezetnek, s e célról a szervezet ne csak elméletben gondolkodjon, hanem legyen stratégiája a megvalósítására, amelybe a fiatal be tud kapcsolódni, meg tudja élni a személyes fontosságát és hozzájárulását, s látható, kézzelfogható eredménnyel szolgál a közreműködése, vagyis érzékel megoldásokat, de legalábbis előrehaladást az ügyben. Tapasztalataink szerint tehát nem annyira az eddig felmerült demokratikus innovációk (Kovarek–Soós 2016; Kovarek 2020; Scarrow 2013, 2015), mint inkább a gyakorlatias szemlélet és a kollektív segítő, társadalomjobbító tevékenység jelentik a különösen hangsúlyos szempontokat a politikailag aktív hallgatók számára.

Eredményeink alapján a fiatal korosztályt érintő, nemzetállami határokon túlmutató érvénnyel bíró hiányosságokon túl, a pártoknak hazánkban kifejezetten magyar természetű nehézségekkel is kezdeniük kell valamit. Sőt, empirikus tapasztalataink tükrében ezek a kihívások adják nálunk igazán a pártpolitikai részvétel elsőrendű ellenőztőit. A fókuszcsoportokban részt vett hallgatók nyilatkozatai fényében az egyik legerősebb visszahúzó erőt a pártpolitikai részvételtől a pártokkal és a párttagokkal szembeni általános társadalmi ellenszenv jelenti, amelyet egyszerre táplál a történelmi múlt öröksége és az aktuális pártpolitika viszontagságos működése. A fiatalok nagy része már csak a környezete potenciális rosszallása miatt sem vállalná a pártokban való részvételt, a negatív társadalmi előfeltevések ugyanakkor erőteljesen jelen vannak az ő gondolkodásukban és viszonyulásaikban is. Párttagnak lenni a szemükben olyan elköteleződést jelent, amelynek beláthatatlan következményei vannak. Ebben a hozzáállásban, ahogyan azt az elemzésben is megjegyeztük, alighanem az esetleges politikai átalakulásokat számításba vevő politikai elővigyázatosság generációkon át öröklődő társadalmi stratégiája nyilvánul meg. Másfelől a múlt és a jelen egyszerre határozza meg a kortársak észlelését és a hozzájuk fűződő viszonyukat is. A párttagokat motivációk szempontjából leginkább két típusba sorolták. Az egyiket az ideológiai zártság, az autonómia elvesztése, sőt sok esetben a radikális vallási meggyőződéshez hasonló fanatizmus jellemzi, míg a másikat az elveket és az emberi kapcsolatokat is felülíró

materiális igények. A párttag társaik többségét ez utóbbi racionálisan gyakorlatias típusba tartozónak vélték, tehát olyannak látták, akiket pusztán az anyagi lehetőségek és a relatíve könnyű mobilitási utak vonzanak a pártokba. Ebben a tekintetben a hallgatók párttagokhoz való viszonyulása nem különbözött érdemben a korábbi ifjúságkutatásokban (Kadlót 2016; Oross–Szabó 2019b; Bíró-Nagy–Szabó 2021) azonosított, pártpolitikusokra vonatkozó negatív attitűdöktől.

Mindezek mellett figyelemreméltó eredményként említendő, hogy nem minden tekintetben mutattak egy irányba a fiatalok álláspontjai. Az eseti jelleggel aktivizálódók csak egy-egy ügyért hajlandóak mozgásba jönni, míg a tartósan elköteleződő társaik hosszú távban gondolkodnak. A pártpolitikai részvétel gondolatával eljátszó hallgatók gyengeségként ítélték meg az ideológiai elköteleződésük hiányát, míg a részvételtől elzárkózók éppen hogy a pártok és a párttagok gyengeségének tekintették azt. Egyesek a mostani politikai helyzetben a civilek pártpolitikai térbe való bemerészkedését tartották előremutatónak, míg mások éppen ellenkezőleg, kontraproduktívnak. És ha nem is ennyire élesen szembenálló, de azért valamennyire különböző vélemények jelentek meg a pártpolitikai részvétel háttérében meghúzódó motivációk esetében is.

Bár kutatásunkból számos érdekes tényre derült fény, úgy véljük, továbbra is maradtak olyan területek, amelyeket nem tudtunk kielégítő módon vizsgálni, és természetesen a megfogalmazott következtetéseink is ellenőrzést igényelnek a jövőben. További olyan kutatásokra van szükség a régióban, amelyek felmérik és összehasonlító módon elemzik a különböző ifjúsági csoportok körében a pártpolitikai részvétel ellenőztőit. Emellett ugyan a pártok mozgósítási stratégiái és eszközei között a megkérdezett hallgatók nyilatkozatai tükrében vizsgálatunk kevésbé azonosított különbségeket, a kérdés szintén további kutatást igényel. Ennek az egyik lehetséges módja lehet a terepmunka, amelynek során a kutatók megfigyelőként vonódnak be a különböző toborzó rendezvényekbe és feltárják, hogy az egyes pártok milyen tartalommal töltik fel ezeket, valamint milyen élményekben részesítik a jövőbeni tagjaikat és aktivistáikat, s e toborzások mennyiben és miért sikeresek, avagy sikertelenek.

HIVATKOZÁSOK

- Angyal E. – Fellner Z. – Fényes Cs. (2017) Új kihívók. Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban. *Politikatudományi Szemle*, 26(4), 55–79.
- Arató K. – Nizák P. (2012) Az érdekvégyesítéssel foglalkozó civil szervezetek társadalmi beágyazottsága Magyarországon. *Civil Szemle*, 2, 5–23.
- Bale, T. – Webb, P. – Poletti, M. (2020) *Footsoldiers. Political Party Membership in the 21st Century*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203731765>
- Bíró-Nagy A. – Szabó A. (2021) *Magyar Fiatalok 2021. Elégedetlenség, polarizáció, EU-pártiság*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Bognár A. (2014) *A családi szocializációs tényezők hatása a politikai aktivitásra*. PhD disszertáció. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola. Elérhető: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16086/bognar-adrienn-phd-2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Letöltve: 2024-04-28].
- Bódi M. (2021) A jelenlét nélküli jelen(lét) – a hazai pártszervezetek fejlettségének területi különbségei. *Földrajzi Közlemények*, 145(3), 232–248. <https://doi.org/10.32643/fk.145.3.4>
- Breniaux, C. (2021) *Young Scottish National Party (SNP) Members' National Identity and Party Membership*. PhD Thesis, Université Bourgogne Franche-Comté, FR. Elérhető: <https://theses.hal.science/tel-03578949v1/document> [Letöltve: 2024-04-28].
- Bruter, M. – Harrison, S. (2009) *The Future of Our Democracies? Young Party Members in Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Čakar, D. N. – Čular, G. (2023) What explains party membership in Post-Yugoslav Countries: socialism, nationalism, clientelism or false reporting? *Politics in Central Europe*, 19(1), 61–87. <https://doi.org/10.2478/pce-2023-0004>
- Cross, W. – Young, L. (2008) Factors Influencing the Decision of the Young Politically Engaged to Join a Political Party: An Investigation of the Canadian Case. *Party Politics*, 14(3), 345–369. <https://doi.org/10.1177/1354068807088126>
- Dalton, R. J. (2013) Youth and participation beyond elections. *Replika*, 84(3), 19–35.
- Deschouwer K. (2017) New Parties and the Crisis of Representation. In Pogunkte T. – Harfst P. – Kubbe I. (szerk.) *Parties, Governments and Elites: The Comparative Study of Democracy*. Wiesbaden: Springer VS, 73–85. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-17446-05>
- Fényes Cs. (2023) A Momentum TizenX politikai szocializációs szerepéről. *Politikatudományi Szemle*, 32 (1), 7–34.
- Gábor K. (1993) Az ifjúsági kultúra és a fiatalok társadalmi orientációs mintái. In Gábor K (szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged: Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága, 173–204.
- Gerő M. – Kopper Á. (2013) Fake and Dishonest: Pathologies of Differentiation of the Civil and the Political Sphere in Hungary. *Journal of Civil Society*, 4, 361–374. <https://doi.org/10.1080/17448689.2013.844449>
- Grasso, M. (2018) Young People's Political Participation in Europe in Times of Crisis. In Pickard, S. – Bessant, J. (szerk.) *Young People Re-Generating Politics in Times of Crises*. Cham: Palgrave MacMillan, 179–196. https://doi.org/10.1007/978-3-319-58250-4_10
- Hooghe, M. – Stolle, D. (2005) Youth Organizations within Political Parties. In Forbrig, J. (szerk.) *Revisiting Youth Political Participation*. Council of Europe Publishing, 43–52.
- Horváth A. – Soós G. (2015) Pártok és pártrendszer. In Körösné A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris, 249–278. <https://doi.org/10.17649/tet.30.3.2795>
- Ilonszki G. – Várnagy R. (2014) Stable leadership in the context of party change: the Hungarian case. In Pilet, JB. – Cross, W. P. (szerk.) *The Selection of Political Party Leaders in Contemporary Parliamentary Democracies. A comparative study*. London, New York: Routledge, 156–170. <https://doi.org/10.4324/9781315856025>
- Ilonszki G. – Vajda A. (2019) Women's Substantive Representation in Decline: The Case of Democratic Failure in Hungary. *Politics & Gender*, 15, 240–261. <https://doi.org/10.1017/s1743923x19000072>
- Kadlót T. (2016) *Az Y-generáció politikai értékrendje Magyarországon és a régióban. A Millennial Dialogue nemzetközi ifjúságkutatás magyar eredményei regionális összehasonlításban*. Budapest: Policy Solutions és FEPS.
- Kirbiš, A. (2013) Political participation and non-democratic political culture in Western Europe, East-Central Europe and Post-Yugoslav Countries. In Demetriou, K. N. (szerk.) *Democracy in Transition. Political Participation in the European Union*. New York, London: Springer, 225–253. https://doi.org/10.1007/978-3-642-30068-4_12
- Kitzinger, J. (1995) Qualitative Research: Introducing Focus Groups. *BMJ Clinical Research*, 311, 299–302. <https://doi.org/10.1136/bmj.311.7000.299>

- Kostelka, F. (2014) The State of Political Participation in Post-communist Democracies: Low but Surprisingly Little Biased Citizen Engagement. *Europe-Asia Studies*, 66(6), 945–968. <https://doi.org/10.1080/09668136.2014.905386>
- Kovacic, M. – Dolenc, D. (2018) Youth participation in Eastern Europe. In Pickard S. – Bessant, J. (szerk.) *Young People Re-Generating Politics in Times of Crises*. Cham: Palgrave MacMillan, 375–395. https://doi.org/10.1007/978-3-319-58250-4_20
- Kovarek D. (2020) Négy dudás, négy csárda, egy kotta? : A baloldal és a közép kispártjainak összehasonlító elemzése szervezeti felépítés és párttagság tekintetében. *Politikatudományi Szemle*, 29(4), 33–54.
- Kovarek D. – Soós G. (2016) Hungary: Cut from the same Cloth? A Comparative Analysis of Party Organizations in Hungary. In Kosowska-Gąstoł B, Borowiec P, Sobolewska-Myślik K (szerk.) *Organizational Structures of Political Parties in Central and Eastern European Countries*. Krakow: Jagellonian University, 185–208.
- Kölln, A-K. (2016) Party Membership in Europe: Testing Party-Level Explanations of Decline. *Party Politics*, 22(4), 465–477. <https://doi.org/10.1177/1354068814550432>
- Lamb, M. (2002) *Young Conservatives, Young Socialists and the Great Youth Abstention: Youth Participation and Non-participation in Political Parties*. PhD Thesis, The University of Birmingham, UK. Elérhető: https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/5181/Lamb03PhD_A1a.pdf [Letöltve: 2024-04-28].
- Lewis, P.G. (2000) *Political parties in Post-Communist Eastern Europe*. London, New York: Routledge.
- Mair P. – van Biezen I. (2001) Party Membership in Twenty European Democracies: 1980-2000. *Party Politics*, 7(1), 5–21. <https://doi.org/10.1177/1354068801007001001>
- Miklósi Z. (2000) A rendszerváltás kulcsfogalmai. *Világosság*, 41(6–7), 44–49.
- Mishler, W. – Rose, R. (1997) Trust, Distrust and Skepticism: Popular evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *The Journal of Politics*, 59(2), 418–451. <https://doi.org/10.1017/s0022381600053512>
- Norris, P. (2011) *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge: Cambridge University. <https://doi.org/10.1017/s1537592713001333>
- Oross D. – Szabó A. (2019a) *A politika és a magyar fiatalok*. Budapest: Kossuth.
- Oross D. – Szabó A. (2019b) Aktív és fiatal = magyar egyetemista? In Szabó A. – Susánszky P. – Oross D. (szerk.) *Mások vagy ugyanolyanok? A hallgatók politikai aktivitása, politikai orientációja Magyarországon (2019)*. Szeged, Budapest: Belvedere Meridionale – TK PTI, 35–66.
- Persson, M. (2014) Social network position mediates the effect of education on active party membership. *Party Politics*, 20(5), 724–739. <https://doi.org/10.1177/1354068812453368>
- Pickard, S. (2019) *Politics, Protest and Young People. Political Participation and Dissent in 21st Century Britain*. London: Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-57788-7>
- Pickard, S. – Bessant, J. (szerk.) (2018) *Young People Re-Generating Politics in Times of Crises*. Cham: Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-58250-4>
- Rainsford, E. (2018) UK Political Parties' Youth Factions: A Glance at the Future of Political Parties. *Parliamentary Affairs*, 71(4), 783–803. <https://doi.org/10.1093/pa/gsx040>
- Scarow, S. E. (2013) New Challenges of Intra-party Democracy: Grassroots Activists, Instant Members and Cyber-militants. In Avril, E. – Zumello, C. (szerk.) *New Technology, Organizational Change and Governance*. Houndmills: Palgrave Macmillan. 85–101. https://doi.org/10.1057/9781137264237_6
- Scarow, S. E. (2015) *Beyond Party Members. Changing Approaches to Partisan Mobilization*. Oxford: Oxford University. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199661862.001.0001>
- Scarow, S. E. – Gezgor, B. (2010) Declining Memberships, Changing Members? European Political Party Members in a New Era. *Party Politics*, 16(6), 823–843. <https://doi.org/10.1177/1354068809346078>
- Schussman, A. – Soule, S. A. (2005) Process and Protest: Accounting for Individual Protest Participation. *Social Forces*, 84(2), 1083–1108. <https://doi.org/10.1353/sof.2006.0034>
- Sebestyén A. (2020) The Mobilization Potential of Political Parties among Hungarian Students. *Intersections EEJSP*, 6(4), 110–130. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v6i4.590>
- Sebestyén A. (2021) A pártokba vezető politikai szocializációs szcenáriók a magyar hallgatók körében. *THEMIS*, 19(1), 103–130.
- Smith A. F. (2020) *Political Party Membership in New Democracies. Electoral Rules in Central and East Europe*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-41796-3>

- Susánszky P. – Unger A. – Kopper Á. (2020) Hungary's Over-powerful Government Party and the Desperate Opposition. *European Review*, 28(5), 761–777. <https://doi.org/10.1017/S1062798720000228>
- Sloam, J. – Kisby, B. – Henn, M. – Oldfield, B. (2021) Voice, equality and education: the role of higher education in defining the political participation of young Europeans. *Comparative European Politics*, 19, 296–322. <https://doi.org/10.1057/s41295-020-00228-z>
- Szabó I. – Falus K. (2000) Politikai Szocializáció közép-európai módra. A magyar sajátosságok. *Magyar Pedagógia*, 100(4), 383–400.
- Szabó É. – Dancs K. (2017) Hungary: Participation crisis, disappointed youths. In Krzywosz, B – Zalewska, A. M. – Kennedy, K. J. (szerk.) *Young people and active citizenship in post-Soviet times: a challenge for citizenship education*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 124–139. <https://doi.org/10.4324/9781315564005-10>
- Takács E. (2018) *A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátjai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- van Biezen, I. (2003) *Political Parties in New Democracies. Party Organization in Southern and East-Central Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- van Biezen, I. – Poguntke, T. (2014) The Decline of Membership-based Politics. *Party Politics*, 20(2), 205–216. <https://doi.org/10.1177/1354068813519969>
- van Biezen, I. – Mair, P. – Poguntke, T. (2012) Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, 51, 24–56. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.01995.x>
- van Haute, E. – Gauja, A. (szerk.) (2015) *Party Members and Activists*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315722214>
- Várnagy R. – Ilonszki G. (2012) Üvegplafonok. Pártok lent és fent. *Politikatudományi Szemle*, 21(4), 7–25.
- Vermes A. (2019) *A pártok és a magyar fiatalok*. Budapest: Méltányosság Politikaelemző Központ.
- Weber, R. (2017) *Young people in old politics. Motivation, experiences and future perspectives of young members in the professionalized party organization*. PhD Thesis, University of Duisburg-Essen, DE. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/266382845_Young_people_in_old_politics_Self_perception_of_young_people_in_aging_parties_Content [Letöltve: 2024-04-28].

FÜGGELÉK

A fókuszcsoporthoz tartozók szűrőkérdőíve

Nemzed?	férfi	nő
Születési év?		
Hol van az állandó lakóhelyed?		
Milyen tagozatra jársz?	nappali	esti/levelező (A KÉRDEZÉS VÉGET ÉR)
A főszakod milyen képzési területre tartozik?		
Felkeresett-e valaha párt vagy annak ifjúsági szervezete azzal a szándékkal, hogy felkérjen, vegyél részt a munkájában?	igen	nem (A KÉRDEZÉS VÉGET ÉR)
Részt vettél-e az elmúlt egy évben fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetésében?	igen (A KÉRDEZÉS VÉGET ÉR)	nem
Tagja vagy-e politikai pártnak vagy párt ifjúsági szervezetének?	igen (A KÉRDEZÉS VÉGET ÉR)	nem
Tagja vagy-e valamilyen hallgatói szervezetnek (pl. HÖK, szakkollégium stb.)?	igen	nem
Tagja vagy-e valamilyen közéleti kérdéssel foglalkozó szervezetnek/mozgalomnak?	igen	nem
Melyik állítás illik a leginkább rád?	A szavazáson kívül más politikai jellegű cselekvést nem végzek.	
	Alkalmanként bekapcsolódom egy-egy politikai jellegű kezdeményezésbe (pl. tüntetés, felvonulás, petíció aláírása stb.)	
	Politikailag az átlagnál aktívabbnak tartom magam és igyekszem minden olyan ügy mellett kiállni, amelyeket fontosnak tartok.	

A fókuszcsoportos beszélgetés vezérfonala

<p>BEMUTATKOZÁS (10 PERC)</p> <p>Elsőként arra szeretnék Titeket megkérni, hogy egyenként mutatkozzatok be és mondjatok magatokról néhány szót. Melyik egyetemre/főiskolára jártok? Mit tanultok? Hol tartotok a tanulmányaitokban? Mivel töltitek szívesen a szabadidőtöteket? Tagjai vagytok-e valamilyen közéleti kérdéssel foglalkozó szervezetnek, mozgalomnak, és amennyiben igen, picit meséljétek róla?</p>
<p>TÉMÁRA VALÓ RÁHANGOLÓDÁS (10–15 PERC)</p> <p>A következőkben ráhangolódunk a témára egy asszociációs játékkal. Ehhez kaptátok a lapokat és a tollakat. Elsőként arra szeretnék kérni benneteket, hogy írtátok fel azt az első néhány szót, ami esetetekbe jut, ha kimondom azt a kifejezést, hogy „politika”!</p> <p>Mit gondoltok, miért írtátok olyan nagy arányban, hogy ...?</p> <p>Írtátok még azt is, hogy pl. ... Ezek vajon miért jutottak az esetetekbe?</p> <p>A következő feladat ugyanez lesz, csak most azt a kifejezést mondom, hogy „pártok”.</p> <p>Mi lehet az oka annak, hogy túlnyomó többségben ...-re asszociáltatok?</p> <p>Tudtok-e esetleg olyan pártot mondani, amelyet a többtől másnak gondoltok? És ha igen, miben más?</p>
<p>PÁRTPOLITIKAI MOZGÓSÍTÁS (10–15 PERC)</p> <p>Ti személy szerint találkoztatok már valamilyen párt részéről csatlakozási felhívással. Hol, milyen felületen, formában történt ez?</p> <p>Mit gondoltok, hatékony itt megszólítani a fiatalokat?</p>
<p>PÁRTOKBAN RÉSZTVEVŐKHÖZ VALÓ VISZONY (15–20 PERC)</p> <p>Van-e a környezetetekben, ismerőseitek, barátaitok között olyan fiatal, aki pártban vagy párt ifjúsági szervezetében tevékenykedik?</p> <p>Ha van, hogyan látjátok őket, mi motiválja a részvételüket?</p> <p>Ha nincs, mit gondoltok, milyen szándékokkal (várakozásokkal, elvárásokkal) csatlakozik valaki egy ilyen jellegű szervezethez? Kiből lesz párttag?</p> <p>Szerintetek milyen előnyei származnak valakinek abból, hogy pártban tevékenykedik?</p> <p>Szerintetek milyen hátrányai lehetnek ennek az elköteleződésnek?</p>
<p>PÁRTPOLITIKAI RÉSZVÉTELHEZ VALÓ VISZONY (10–15 PERC)</p> <p>El tudtok képzelni egy olyan politikai/társadalmi pillanatot, amikor csatlakoznátok egy párt szervezetéhez?</p> <p>Mi lenne ez a pillanat/ügy? És miért pont ez?</p> <p>Ha nem, miért nem?</p>
<p>ZÁRÁS (5–10 PERC)</p> <p>Szerintetek mitől változna meg a fiatalok pártpolitika iránti érdeklődése?</p> <p>Hogyan lehetne elősegíteni, hogy többen csatlakozzanak a pártokhoz?</p> <p>Van-e esetleg valami, ami szerintetek kimaradt, de fontos lenne?</p>

„A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK REPRODUKCIÓJÁRA VOLTAM KÍVÁNCSI”

INTERJÚTÖREDÉK LADÁNYI JÁNOSSEL¹

SZERKESZTETTE: KOVÁCS ÉVA² ÉS VAJDA RÓZA³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.111>

Ladányi János 1971-ben végzett közgazdászként a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen.⁴ Mindig is nagyon érdekelte a szociológia, azon belül is leginkább a különböző jellegű társadalmi egyenlőtlenségek. Miután lediplomázott, Ferge Zsuzsa ajánlására a Szakszervezetek Országos Tanácsánál kapott munkát, ahol az életszínvonal-politika kutatócsoport tagja volt. Szelényi Iván hívására részt vett a Márkus István-féle nagyszabású falufelvételekben, és figyelme már ekkor a községekben élő munkások felé fordult. Későbbi kutatásait ugyancsak falun élő munkásokról folytatta, aminek következményeképpen hamar találkozott a romakérdéssel. Településszociológiai érdeklődése a társadalmi rétegződés területi egyenlőtlenségekben való kifejeződése és a szegregáció témája felé terelte. Az elszegényedett, gettósodó falvak, a cigánytelepek létrejöttének és fennmaradásának okait, majd a falvak újrakörzetesítésének kérdését kezdte vizsgálni. A társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójának kutatása során jutott el a telepkehez és a telepi munkássághoz is. Részben az adódó lehetőségek, részben kutatótársa, Csanádi Gábor érdeklődése folytán vágott bele az iskolakutatásba, ahol megint csak a rétegződés szempontja, a gyermekek iskolák és osztályok közötti szelekciójának okai kötötték le érdeklődését. Az 1970-es évek második felében Újpesten, a kiségitő iskolákban végzett vizsgálatban Gerő Zsuzsa pszichológussal gyermekek rajzait is elemezték. Ladányi kutatói egyedisége abból ered, hogy vizsgálataival mellett a segítő programok fejlesztésében is elhivatott volt. A kutatómunkához civil aktivizmus is kapcsolódott: az 1989-ben kezdődő csenyétéi vizsgálatban, amelyet Szelényivel, Liskó Ilonával és Horváth Aladárral együtt végeztek, leköltöztek a településre és részt vettek annak életében. Miután a fejlesztőprogramok rendre kudarcot vallottak, Ladányi írásaiban alaposan elemezte ennek okait és a kettős szerepvállalásból fakadó módszertani dilemmákat.

A töredékben maradt interjú Ladányinak a 2000-es évek első évtizedéig tartó munkásságát öleli fel.⁵ 2010 után sem tárgyalt a társadalmi egyenlőtlenségek témájától, a kirekesztettség területi kivetülésének kérdéseitől.⁶ Utolsó időszakában gyermekkor helyszínéről, Újpestről, a városrész történetéről,

1 Az interjút Vajda Róza és Vigvári András készítette a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely megbízásából. Az első beszélgetésre Budapesten 2017. július 26-án került sor. A következő alkalom sajnos meghiúsult, ezért az interjú töredék maradt.

2 HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies.

3 HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ.

4 A bevezető szöveg Havas Maja jegyzetei alapján készült.

5 Ebből a korszakból készült egy válogatás: Ladányi J. (2010) *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1975–2010)*. Budapest: Új Mandátum.

6 Ladányi J. (2012) *Leselejtezettek: a kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest: L'Harmattan; Ladányi J. (2015) *Önpusztító nemzeti habitus*. Budapest: L'Harmattan.

lakóiról, valamint saját családjáról, fiatal éveiről írt személyes hangvétellű, szociográfiai ihletésű köteteket, melyek közül az utolsó posztumusz jelent meg.⁷

Akartam én történész is lenni, meg akartam én filozófus is lenni. Ebből aztán nagy botrány volt otthon. [Szüleimmel] abban egyeztünk meg, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetemre megyek. De akkor én már tudtam, hogy valószínűleg szociológus leszek. Úgyhogy ebbe belementem, hogy megnyugodjanak a jó szüleim, de egy pillanatig nem akartam közgazdász lenni. Nem is dolgoztam soha egy pillanatig sem közgazdászként.

SZOCIOLÓGIA

Újpestre jártam gimnáziumba, a Könyves Kálmán Gimnáziumba. Ott volt egy kiváló történelemtanárnőnk, aki 1964-ben, mondjuk, Újpesten szociológiáról mesélt nekünk történelemórán. Ez nekem nagyon tetszett. Elsősorban az tetszett, hogy mindenfélét mesélnek az emberről, hogy milyen a társadalom, de ugye ez a szociológia, ez olyan – legalábbis akkor még olyan volt –, hogy addig, amíg nem bizonyítottam be, addig nem hisszük el a dolgot. Ez rettenetesen tetszett nekem.

Akkor [1963] alakult meg a Szociológiai Intézet, és nagyon sok minden történt. Tulajdonképpen aki fontos volt szociológiából, arról, annak a munkásságáról beszélt [ez a tanárnő]. Sokat mesélt a társadalmi mobilitásról, a történelem és a szociológia kapcsolatáról. De hát gyerekek voltunk még akkor.

Ezen kívül volt a **Hegedüs András**, akit különböző klubokba, meg egyéb helyekre meghívtunk. Ő egy nagyon okos és nagyon impresszív egyéniség volt, az is sokat számított. És akkor már jött a **Szelényi [Iván]**, aki a legnagyobb befolyással bírt, de ez még az egyetem alatt volt.

Csináltunk valami kört az egyetemen – már nem emlékszem, mi volt a neve –, és oda meghívtunk különböző előadókat. Még a **Ferge Zsuzsát** gyorsan el ne felejtsem megemlíteni. Tehát meghívtunk különböző előadókat, olvastunk is előtte tőlük. Ez ment egy darabig, aztán nagyon nem tetszett a pártbizottságnak a dolog. Akkor leültünk és megállapodtunk, hogy be kell hívni az ellentétes vélemény képviselőt is. Ezt megígértük, csak aztán valahogy soha nem jött össze az időpont-egyeztetés [...]

A közgázon akkor még csak kutatócsoport volt, a szociológiai kutatócsoport, tanszék nem volt. Ott voltak helyek arra, hogy fiatalokat föl lehessen venni. És az egyik helynek a várományosa én voltam. Főlényesen elhárítottam minden jobbnál jobb állást, amit az apám szerzett nekem. És akkor a BM [Belügyminisztérium] valami sötét módon ebbe belepiszkált. Mindenesetre kiderült, hogy engem oda nem lehet fölvenni. Akkor állás nélkül maradtam. A SZOT-nál [Szakszervezetek Országos Tanácsa] volt egy életszínvonal-politikai kutatócsoport, és ott elhelyezett minket a [Ferge] Zsuzsa. Aztán sorban rugdostak ki minket, engem először. Egy rövid ideig megint munkanélküli voltam.

Akkor szólt a Szelényi, hogy megy ez a nagy falufelvetél – ez volt az első ilyen igazán nagy survey Magyarországon –, abban lehetne dolgozni. Odamentem segédmunkatársnak vagy valami ilyennek.

⁷ Ladányi J. (2020) *Hanyatló világok: szubjektív tudományos önéletrajz*. Budapest: L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány; Ladányi J. (2021) *Lassú elszakadás: önéletrajzi töredékek*. Budapest: Noran Libro; Ladányi J. (2023) *Újpest. Az elpolgárlatlanult város*. Budapest: Gondolat.

EGYENLŐTLENSÉG

Na most az egyenlőtlenség [kérdése] mindig nagyon fontos volt [a számomra]. Végig megvolt [köztünk] a vita Ferge Zsuzsával, már akkortól kezdve. Mert ugye volt az az ismert dolog, hogy Kemény [István] azt mondta, hogy szegénység, és Zsuzsa azt mondta, hogy nincs olyan, hogy szegénység, hanem csak egyenlőtlenség van. Evvel én mélyen nem értettem egyet. Ma se értünk egyet ebben a dologban. Semmiben nem értettünk egyet. De érdekes módon nagyon jó viszonyban voltunk attól még.

Tulajdonképpen mindenki egyenlőtlenségekben gondolkozott, aki számított nekem. A falufelvételekben én a községekben élő munkásokat írtam meg.⁸ Azért azt, mert nagyon kevés falusi tapasztalatom volt. És mert ezt nagyon érdekesnek tartottam. Akkor már szétesett az egész, szóval a BM szétdúlt mindent az egész kutatás körül, ami engem nem érintett olyan nagyon, mert engem rögtön kirúgtak. Az könnyű volt. Szóval nem kellett hozzá nagy balhé. Engem kidobtak rögtön, és akkor egy rövid ideig megint állás nélkül voltam. Hát, a többieknek ez sokkal súlyosabb volt, egészen odáig, hogy voltak, akik el kényszerültek menni az országból.

Szelényiek megírták ezt a faluosztály dolgot, ami nagyon fontos volt.⁹ Rengeteg interjút is csináltak közben Manchinnal,¹⁰ meg Konrád Gyurival. A késleltetett városfejlődést, azt tartom a legfontosabbnak, ami ebből kijött. De hát nem lehetett publikálni.¹¹ Ezeket nem lehetett publikálni. Az enyémet valami csoda folytán, egy jó idő után, de lehetett publikálni. Nem tudom már, mennyi idő után. Nem olyan sok, két-három év lehetett. Tulajdonképpen nagyon rendes cenzoraim voltak, mert amit mondtak, hogy nem tetszik, abban nekik volt igazuk. Gyenes Antal volt, aki írt is róla. Ő nagyon értett ehhez a dologhoz, és nagyon jószándékú volt.

Ez egy vitatkozós időszak volt, jó értelemben. Nem olyan, mint most, amikor nem beszél senki semmit semmiről senkivel, és nem is nagyon dolgozik, csak áskálódik. Mindenről nagyon sokat vitatkoztunk. Igyekeztem abszolút praktikus lenni, és minél kevésbé ideologikus. Az volt a bajom ezekkel, akikkel vitatkoztam, hogy [őket] tartottam ideologikusnak. És én ezt el akartam kerülni.

Fontos beszélni Kemény Istvánról, akinek nagyon sokat köszönhetek. Ő és a kutatótársai interjúkat csináltak. A kutatásból sok minden nem valósult meg. Részben azért, mert általában egy kérdőívnek a nagy részét nem szokták feldolgozni, vagy ha igen, akkor minek. Részben pedig egyszerűen egyik pillanatról a másikra megszakadt ez a kutatás, ki se lehetett mondani a nevét azoknak, akik csinálták.¹²

8 Ladányi J. (1977) Községekben élő munkások. *Szociológia*, (6)1, 28–41.

9 Szelényi Iván 1976-os dolgozata a faluosztályokról nem elérhető. E helyett: Szelényi I. (1976) Gestion régionale et classe sociale: le cas de l'Europe de l'Est. *Revue Française de Sociologie*, XVII, 13–52. Lásd még Juhász P. (1988) A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Éter és Társadalom*, (2)2, 3–18.

10 Manchin Róbert a magyar és a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselője, aki alap- és alkalmazott kutatásaival nevet szerzett magának az életmód-, életminőség- és értékutadásokban, melyeket önállóan és Hankiss Elemérrel, Vitányi Ivánnal, Szelényi Ivánnal végzett. A rendszerváltást követő évtizedekben a nemzetközi Gallup Közvéleménykutató Intézetnél dolgozott, ahol nagy adatbázisokra alapozott monitorrendszert fejlesztett ki különböző társadalmilag releváns témákban. Széleskörű nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezik. Olyan nemzetközi szervezeteknek volt tanácsadója mint az ENSZ, az UNESCO, a Világbank, a WHO, az OECD és az EU. Járatos az akadémiai kutatásban és az üzleti világban. Nagy és jelentős amerikai egyetemeken tanított (Wisconsin-Madison, Northern Illinois). A College of Europe és a Budapest Business School vendégtanáraként vezetéstudományi, szociológiai és kutatás-módszertani előadásokat tartott. Különös érdeklődést tanúsít a fenntartható fejlődés szociológiai, közgazdasági és kulturális problémái iránt. Aktív résztvevője a 2015-ben Kőszegen indult KRAFT programnak.

11 Konrád Gy. – Szelényi I. (1971) A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, (15)12, 2–34.

12 Vö. Havas G. (2016) A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2), 271–277. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/586>

Ivánék pedig nagyon fontosnak tartották, hogy a magyar falurendszer erősen rétegzett, és a területi egyenlőtlenségek nem egyszerűen kiegészítő változók. Ez is vita volt a Ferge Zsuzsával. Valahogy ez a Zsuzsától távol áll. Ivánnál, aki a lakásszociológia felől indult, ez benne volt, hogy a területi egyenlőtlenségekkel érdemes foglalkozni.

SURVEYKUTATÁSOK

[...] A falufelvétel [kutatásban] sokat utaztam. Direkt azt kértem. Az volt a dolgunk, hogy a kérdezőbiztosokat ellenőrizzük. És én direkt a Nyírségbe kértem magam, mert akkor még az volt a legszegényebb rész. Úgyhogy akkor sokféle voltam. És hát beszélgettünk. [...] Ez volt az első survey Magyarországon [...], az első olyan kutatás, amelyikbe nagyon sokan bekapcsolódtak, **Losonczy Ágítól** kezdve **Hanák Katin** át Manchin Robiig¹³ és Makara Péterig.¹⁴ **Márkus István** is bekapcsolódott. Az Iván ebben jó volt, hogy be tudott kapcsolni különböző felfogású embereket. Nagyon nagy kár, hogy ez a tudásanyag szétment. Ha erről a szomorú történetről beszélünk, ami a magyar szociológia története, akkor ez fontos. A standard survey módszerek, amiket nyugaton alkalmaztak már régóta, azok lettek itt alkalmazva. Emlékezetem szerint főleg Szelényi Iván[tól jött], aki nem sokkal előtte kint volt Amerikában egy évig ösztöndíjjal. Ott akkor ez nagy divat volt. Elsősorban hozzá kapcsolódik, de beleszólt ebbe mindenki, és ez formálta a dolgot. Már nem emlékszem a részletekre. Nagyon régen volt.

A közhiedelemmel szemben a [Kemény István-vezette] szegénykutatás és a romakutatás¹⁵ – a romakutatás feltétlenül – nem volt [survey]. Soha nem végeztek rajtunk kívül romakutatást reprezentatív mintán. Az nem volt reprezentatív minta. Reprezentatív módon kiválasztották a településeket, többlépcsős rétegzett mintával, ami teljesen rendben volt. Kiválasztották onnan a választói körzeteket. Ez még mind teljesen reprezentatív módon történt. És aztán elmentek a tanácsra megkérdezni a cigányokkal foglalkozó nénit meg a tanítónőt, meg a rendőrt, meg a nem tudom én, kicsodát, hogy ki cigány abban a körzetben. Ez nem repre-

13 Címzetes egyetemi docens (2016) Manchin Róbert a magyar és a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselője, az életmód, életminőség és érték kutatásokban játszott úttörő szerepet az 1970-es, 1980-as években Hankiss Elemérrel, Vitányi Ivánnal, Szelényi Ivánnal közösen. A rendszerváltást követő évtizedekben a nemzetközi Gallup Közvéleménykutatási Intézetnél dolgozott, ahol nagy adatbázisokra alapozott monitor rendszert fejlesztett ki különböző társadalmilag releváns témákban. Az ENSZ, az UNESCO, a Világbank, az WHO, az OECD és az EU tanácsadójaként is dolgozott és több amerikai egyetemen oktatott. A College of Europe és a Budapest Business School vendégtanáraként vezetéstudományi, szociológiai és kutatás-módszertani előadásokat tartott.

14 Makara Péter a hazai egészségfejlesztés meghatározó személyisége, a jelenleg aktív magyar szakembergárda jelentős részének oktatója és munkatársa volt. Szakmai pályafutása szorosan összefonódott a magyarországi egészségfejlesztés létrejöttével. 1986-ban lett a szociológiai és demográfiai tudományok kandidátusa. Évtizedeken keresztül folytatott kutatásokat, világszerte részt vett szakmai fejlesztési programokban az egészségfejlesztés területén, nemzetközi kapcsolatait a magyar egészségfejlesztés szakmaiságának fejlesztése érdekében hasznosította. Több hazai és külföldi egyetem állandó oktatója volt, emellett számos nemzetközi konferencián, egyetemen adott elő, elsősorban a színtereken végzett egészségfejlesztés és az egészségpolitikai elemzések témakörében. Számos publikáció és könyv szerzője, társszerzője volt. A Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet jogelődjeinek volt munkatársa 1978-tól, tudományos osztályvezetőként, majd tudományos igazgatóként, megbízott főigazgatóként. 1998 és 2002 között az Egészségügyi Világszervezet Európai Regionális Irodájának volt osztályvezetője, illetve a Genfben székelő *Council on Health Research for Development (COHRED, Egészségügyi Kutatások az Egészségért Tanácsa)* ügyvezető igazgatója volt.

15 A 1970–1971-ben folyó szegénységkutatás dokumentumai az Blinksen OSA Archívumban, az 1971-es cigányvizsgálat iratanyaga a 20. Század Hangja Archívum digitális repozitóriumában kutathatók. Lásd még: Kemény I. (1972) *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon*. Kézirat. Budapest; Kemény I. (1974) *A magyarországi cigány lakosság. Valóság*, január, 63–72.; Kemény I. – Rupp K. – Havas G. – Csalogh Zs. (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.

zentatív minta. Úgyhogy én ezt nem tartom surveynek. Rám nagyon nagy hatással bírt, de hogy reprezentatív minta lenne, egy rendes survey, azt tagadom. Nem is azért fontos.

Keménytől nagyon jó volt tanulni. Állandóan maceráltuk, amikor másról akart beszélni, [hogy inkább] módszertani kérdésekről [beszéljen]. Úgy csináltam az első kutatásaimat, hogy nem volt az embernek a kezében egy rendes módszertan könyv. Csak a Ferge–Cseh–Szombathy¹⁶ volt. Teljes egyetértés volt még hosszú-hosszú ideig, mert én is azt gondoltam, hogy az a cigány, akit cigánynak tartanak. Hogy ez a bizonyos kiválasztási módszer, amiről beszéltem, felülreprezentálja a szegény cigányokat és alulreprezentálja a jómódú cigányokat, ez sokkal később merült föl. Én még évtizedekig ugyanazt gondoltam erről, mint a [Kemény] Pista. Ami a Pista és a Szelényi Iván között volt, az szerintem egy presztízsharc lehetett. Szerintem Iván szerint is. Én ebbe csak belecsöppentem. Körülbelül ugyanazt mondjuk erről. És hát mindenki ugyanezt mondja erről a világban. Úgyhogy meg se jelentettük ezt a cikket angolul, a cigánycikket,¹⁷ mert ezt már száz éve mindenki tudja. Csak Magyarországon nem tudják.

Volt egy másik surveynk, ami a gazdagokról [szólt].¹⁸ Iván erről sokat írt. Egy elitkutatást csináltak, talán Ford-pénzből, nem Soros. Akkor azt mondtam, hogy ti írjatok a gazdagokról – ez egy reprezentatív minta volt –, én meg kiveszem a szegényeket, az alját. És akkor már jöttek a cigányok. Tartottam egy előadást. Treiman hozott egy amerikai csapatot magával. Ő nagyon ért ezekhez. És akkor kezdték mondani, hogy honnan tudom, hogy ki cigány. Hát, mondtam, azt mindenki tudja. Na de mégis honnan tudom. Hát mert úgy néz ki, meg mit tudom én – ilyen hülyeségeket mondtam, amilyeneket szoktak mondani. Tulajdonképpen haragudtam is, hogy ezek az amerikaiak beledumálnak ebbe, amikor még soha nem láttak cigányt.

Abban maradtunk, hogy én azért megírom ezt. Csinálok egy előadást arról, hogy Kelet-Európában hol élnek cigányok, és mennyien.¹⁹ Mondtam, hogy nagyon jó, mert akkor Magyarországra, mit tudom én, 40 ezer és 400 ezer között lehet adatokat kapni, akkor így volt ez. Ez is már régen volt. Szerencsére nem vesztették el a türelmüket, hanem mondták, hogy azért írjam meg, azért csináljam meg rendesen, nézzek utána, hivatkozzak. És akkor azt lehetett látni, hogy máshol talán még nagyobbak ezek a határok, amik becslésekre bejönnek. De van egy tendencia, és az a tendencia az az, hogy a legalsó értéket mindig a népszámlálás adja, ahol ugye ő nyilatkozik magáról, hogy cigány. Amit mi el szoktunk intézni avval, hogy szar a népszámlálás, rosszak az adatok. Akkor még mindig ezt hittem. A legmagasabb érték különböző cigány vezérektől jön, akik ugye beszélnek másfél millió cigányról meg kétmillió cigányról, meg akármennyiről. Meg a magyar nacionalistáktól, merthogy ki fog halni a magyar, és 2000-ben jóformán csak cigány gyerekek fognak járni az iskolába. Ez mindenhol megvolt, nem csak Magyarországon.

Az ember elkezdett ezen gondolkodni, kicsit utánanézni a dolognak. Akkor először. Mert ez annyira természetes volt, a Pista álláspontja. Amiket írtam, abban is mindig erre hivatkoztam. A kérdőívek végén mindig volt egy kérdés, a kérdezőbiztostól kérdeztek mindenfélét. Soha senki nem dolgozta föl. Többek között azt kérdezték, hogy cigány-e az illető. És akkor azt láttam, hogy sokkal több cigány jön így ki, mint amennyi a

16 Ferge Zs. – Cseh-Szombathy L. (1971) *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

17 Ladányi J. – Szelényi I. (2005) Van-e értelme az underclass kategória használatának? In Ladányi J. (szerk.) *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum, 470–476.

18 Kérdőíves felmérés és néprajzi megfigyelések hat posztkommunista országban, Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon, Oroszországban, Romániában és Szlovákiában 1999 ősze és 2000 tavasza között. Kutatásigazgató: Szelényi Iván, társigazgatók: Rebecca Emigh, Fodor Éva és Ladányi János.

19 Ladányi J. (1996) Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, (51)4, 27–41.

Pistáéknak kijött. Ezek különböző surveyk voltak. A Tárkiban vagy hol voltak összegyűjtve ezek a kutatások, meg lehetett nézni. Akkor már kezdtem gondolkodni rajta.

ETNICITÁS

Még két dolog játszott itt szerepet. Egyrészt az etnikum felértékelődött. Amikor én kezdtem, nem volt fontos. Az egész cigány dolog csak arra volt használva, hogy milyen csúnya dolgok történnek az államszocializmusban a cigányokkal. Aztán írtam egy cikket arról, hogy hol laknak a cigányok Budapesten, még mindig azon az alapon állva, hogy az a cigány, akit cigánynak lehet mondani.²⁰ Egyetlen helyes tudományos választ lehet erre adni, és az objektív.

Akkor indult a roma polgárjogi mozgalom, meg a miskolci balhé.²¹ Teljesen véletlenül meghallottam Horváth Aladártól – akkor még tanító volt, és följött Pestre és elmesélte – hogy mi készül, és egyszerűen nem akartam elhinni, nem akartuk elhinni. Aztán lementünk. Először egyedül mentem le, aztán Havas Gáborral.

Belekeveredtem ebbe a cigány témába. Közben voltam Amerikában. Ugye az, hogy az etnikum nagyon fontos, az ott evidens. Nem egy kiegészítő változó, mint nálunk, ahol a társadalmi réteghez való tartozás a főváltozó, és vannak kiegészítő változók, mint a térbeni elhelyezkedés meg az etnikum. Akkor azt gondoltam, hogy nem lesz különösebb vita közöttünk a Pistával. Egyrészt, mert nem szerettem volna, másrészt pedig tulajdonképpen ő is azt gondolta, hogy az egy konstrukció, nem lehet objektív kritériumok alapján eldönteni, hogy ki cigány. Az csak technikai kérdés, hogy ki végzi a konstrukciót. Többféleképpen lehet végezni, mert nem objektív, hanem érdekektől függ, egyebek mellett. Mikor megírtuk a cikket,²² elküldtem Pistának, hogy beszéljünk. De a legnagyobb meglepetésemre elszabadult az örület.

Ha engem kérdez, akkor ez egy ilyen féloldalas presztízsharc volt, mert az Ivánnal azért nagyon nehéz összeveszni. Ahhoz nagyon sok mindent meg kell tenni, és még akkor se sértődik meg. De Pista valahogy nem szerette az Ivánt. És én erről nem akartam tudomást venni. Ugye voltak diákok meg fiatal szociológusok, akik vagy Ferge Zsuzsához vagy Szelényihez vagy Keményhez kapcsolódtak, és akkor máshoz nem. Ez az én gondolkodásomtól nagyon idegen volt. Úgyhogy én erről nem vettem tudomást. Egyszerűen nem vettem tudomást, és ez sikerült is egészen addig, amíg be nem ütött ez a „Ki a cigány?”-vita.²³ Nagyon jellemző a magyar szociológiára, ahogyan ez elintéződött, mert körülbelül úgy intéződött el, hogy hát ennek is igaza van meg a másoknak, aki az ellenkezőjét mondja, annak is igaza van. Ezt nagyon utálok és nagyon jellemzőnek

20 Ladányi J. (1989) A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 8, 79–89.

21 Vö. Menso, R. (2019) „Ebből gettó lesz” – a cigányság ügye 1989-ben. Elérhető: https://helsinkifigyelo.blog.hu/2019/09/06/_ebbol_getto_lesz_a_cigany_sag_ugye_1989-ben [Letöltve: 2024-04-01].

22 Ladányi J. – Szelényi I. (1997) „Ki a cigány?” *Kritika*, 12, 3–6.

23 Ladányi és Szelényi a *Kritika* 1997. decemberi számában „Ki a cigány?” címen megjelent tanulmányára a *Kritika* 1998. márciusi számában Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren” című cikkükben reagáltak. Erre még ugyanabban a számban „Az etnikai besorolás objektivitásáról” címen válaszoltak a szerzők. Közben Kertesi Gábor a *Replika* 1998. márciusi számában „Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről” címen újabb tanulmányt tett közzé. Erre reagált Ladányi és Szelényi a *Replika* 30 (júniusi) számában, Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról” címmel (179–181). A vita tovább gyűrűzött és lényegében azóta is tart. Jó összefoglalását találhatjuk a 2000-es évekből Dupcsik Csabától, valamint a 2010-es évek második feléből Kovai Ceciliától. Dupcsik Cs. (2005) A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum, 255–282; Kovai C. (2017) Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából. *Replika*, 104, 23–30.

tartom a jelenkori magyar szociológiára: hogy elsumákol minden vitát. Nézetem szerint az a dolgunk, hogy a különböző nézeteket minél élesebben fogalmazzuk meg.

[...] A fiatalabb tanítványok sejtették, hogy nincs egészen igazuk. Ő velük volt a baj, mert ők fel tudták fogni, hogy mi az, hogy véletlen minta, hogy így nem lehet véletlen mintát venni, és ha eltérek a véletlen mintától, akkor annak arra is hatása van, hogy ki a cigány, hogy mennyi cigány van és ki minősült cigánynak.

[...] Voltak a Pista tanítványai között olyanok, akik ezt [hogy a „cigány” konstrukció] ugyanolyan jól tudták, mint mi. Csak az volt, hogy attól félték, hogy [ennek a kimondása] aláaknázza volna a Pista munkásságát meg a presztízsét. Szerintem pedig nem. Hát szoktunk tévedni. Akkor azt meg kell mondani, hogy mostanáig ezt gondoltam.

VÁROSSZOCIOLÓGIA

Szelényi Ivántól hallottam először városszociológiáról és településszociológiáról. Ott is volt egy nagy vita, az Iván és köztem. De ez abszolút barátságosan végződött. Évekig vitakoztunk a dologról. Emlékszem, kint voltam Amerikában, volt 40 fok hideg, Wisconsinban. Ültünk bent egy jól fűtött irodában és arról vitakoztunk, hogy egy távoli országnak a fővárosában hol húzódnak az övezethatárok, meg hogy van-e ennek értelme. Vicces volt. Szóval Szelényi ebben nagyon sokat segített.

[...] Van az a nehézség – amit mi el se tudtunk képzelni, és most már réges-rég itt van –, hogy nagyon alacsony a válaszadási arány. Nem lehet véletlen mintákat csinálni, mert olyan magas a válaszmegtadóknak az aránya, hogy akárhogy súlyozom, meg mindenfélét csinállok, nem lehet boldogulni ezzel a problémával. Az amerikaiak már réges-régen [azt teszik], amit én a végnek tartottam, amikor először láttam – ez a hetvenes évek közepén volt –, hogy profi cégek kérdezőbiztosai[val] kérdez[tet]nek. Akkor mi még főleg diákokkal kérdez[tet]tünk – voltak olyanok, akik főleg ebből éltek – és legalább hetente találkoztunk, amikor nekem le kellett adni a kérdőívet. Akkor [ki-ki] elmondta a problémáját és megbeszéltük. Ebből nagyon sokat tanult az ember. Hát ez ma nem így van, ma mi is közvélemény-kutatókkal kérdeztetünk, akik ugyanúgy kérdezik ezt, mint egy mosóporreklámot. Szóval átalakult a dolog, és hát nem feltétlenül az előnyére.

[A településszociológiai vizsgálatokhoz tartozott] a faluvizsgálat és az ingázó munkások kutatása. A falun élő munkásoknál nagyon fontos volt, hogy hol lakik, városban-e vagy falun, családi házban lakik-e vagy bérházban, bérlakásban. Szelényiék leírták: ez a késleltetett városfejlődés. Konráddal írta az Iván ezt a cikket,²⁴ hogy itt történik egyfajta kizsákmányolás. Két esztergályos egymás mellett dolgozik, ugyanannyit keres, csak az egyik még a lakásának az erősen dotált lakbérét is kapja, a másik meg nem kap semmit, hanem családi házat kell építenie, még amellett, hogy dolgozik. Az egy más kérdés, hogy később hogy alakultak az árak a rendszerváltás után. [...]

Amikor az ember elkezd szegényekkel foglalkozni – és én azt csináltam, nagyon szegényekkel – [...] akkor jönnek a gettók.²⁵ Amerikában piszkáltam az amerikai kollégáimat, hogy vigyenek el fekete gettókba. Nem

24 Konrád Gy. – Szelényi I. (1971)

25 Ladányi, J. (1993) Gettósodás a főváros belső kerületeiben. In Karácsony I. – Kardos A. – Révai G. – Radics P. – Demény D. (szerk.) *Polgári kalauz*, 93. Budapest: Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal, 199–200; Ladányi, J. (1993) Szegregáció és gettósodás Budapesten. In Nagy G. T. (szerk.) *Félünk: Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. Budapest: Humanitas Civitatis Alapítvány, 25–30; Ladányi, J. (1998) Gettóügyek rendszerváltás előtt és után. *Mozgó Világ*, (24)1, 77–86.

vittek el, mert még ők sem voltak soha életükben, ami nagyon megdöbbenett. De aztán különböző trükkökkel sikerült eljutnom. Összejöttem egy lelkésszel, akinek a gettóban volt a gyülekezete, és akkor onnan már könnyen ment a dolog. Rájöttem arra is, hogy nem annyira veszélyes ez a dolog, mint ahogy mondják. Felismertem azokat a szövegeket, hogy miért nem megyünk, hogy miért nem szabad a Józsefvárosban végigmenni az utcán, mert hogy megölik vagy megerőszakolják az embert, csak a sorrend lehet kétséges. [...]

[Az *underclass* szóhasználatot] az újságírók találták ki, mint a legtöbb ilyen *labelt* [címkét]. Aztán a jobb-oldali konzervatív szociológusok elkezdtek úgy használni, ahogy a Michael Stewart²⁶ mondja.²⁷ De mi a bűdös életben nem így használtuk. Mi egy pár évvel előbb vagy egy évtizeddel előbb írtunk róla.²⁸ De hát ezek is presztízsdolgok voltak. [...] Ilyet, hogy kultúranéklüliség, ilyet soha nem mondtunk. Az, hogy öröklődik, és ebben kulturális dolgok is vannak, hát az egész magyar iskolaszociológia java erről szólt. Úgyhogy nem is értettem, hogy miről vitatkozunk. Emiatt van ilyen lesújtó véleményem a hazai szociológiáról: mert nagyon kevés vita van, és ha van egyáltalán, akkor ezek ilyen presztízsviták. [...] Gusztustalan vita kezdett lenni, és akkor azt mondtuk, hogy nem fogunk terminológiai dolgokról vitatkozni. Elkezdtük „többoldalú hátrányos helyzetnek” hívni. Pont ugyanazt mondom vele, mint amit az *underclass*-szal mondtam, és rögtön nincs baja vele azoknak, akiknek mindenféle baja volt vele. [...]

Nagyon fontos a területiség. Akkor fontos, amikor ez a közbejövő változó, mert szélsőséges értéket vesz föl. Na most a gettók tipikusan ez az eset. [...] Az etnikummal kapcsolatban nem tudom. Először azt hittem, hogy [az is] egy nagyon fontos közbejövő változó. Ma már nem vagyok ebben biztos, nem tudom, hogy nem etnoszociális rétegződésről kellene-e inkább beszélni. A lakóhelyi szegregáció és általában az etnikumhoz való kapcsolódás, ha ez még éles lakóhelyi szegregációval is párosul, bizonyos helyeken és bizonyos szituációkban fontosabb, mint a társadalmi réteghez való tartozás. De, mondom, nem tudom, ezen gondolkodom. Erről írtunk is Szelényi Ivánnal, és készültünk írni egy könyvet is, csak az én linkségem miatt nem ment. Pedig nagyon fontos lenne.

[...] Aztán az Iván elkezdett más dolgokkal foglalkozni, én meg kitarítottam a városszociológiai kutatások mellett, és így keveredtünk konfliktusba. Mert én a klasszikus chicagói iskola által lefektetett alapokkal meszemően nem értek egyet. Csanádi Gáborral dolgoztunk ezen először, egy könyv²⁹ is lett belőle. Azután kanyarodtam el a szegregáció felé. Ezt rendbe kellett rakni, mert semmi nem volt úgy igaz, ahogy a klasszikusok megírták. Chicagóra sem. Tehát [rájöttem, hogy] ami engem igazából érdekel, az a szegregáció. [...]

Azt hiszem, hogy ezek mögött a viták mögött az van, hogy – sajnos egyre gyakrabban veszem magamon is észre – sokkal nehezebb elfelejteni valamit, amit tudunk, mint valami újat megtanulni. Nagyon nehezen megy. És hát az Iván ezt nagyon megtanulta. Ő hozta be Magyarországra ezt az irodalmat, nagyon megtanul-

26 Michael Stewart antropológus, a University College London és a Közép-európai Egyetem professzora. 1998-ban megjelent *A cigányok ideje* című könyvében a magyarországi romani nyelvű romák túléléséről és a többségi lakossághoz való asszimilációjuk elutasításáról írt. Ő alapította és irányította a londoni Open City Documentary Fesztivált, és felelős egy egész sor olyan médiaalapú program létrehozásáért Londonban, amelyek összekapcsolják a társadalomtudományi kutatást és a művészeti médiamunkát. A CEU-n Kovács Máriával együtt kezdeményezte és segítette a Roma Access Program létrehozását. Egy négy-éves nemzetközi Marie Curie konzorciumot is vezetett a közép- és kelet-európai antropológia előmozdítására.

27 Stewart, M. S. (2001) Depriváció, romák és “underclass”. *Beszélő*, (7–8), 82–94.

28 Ladányi J. – Szelényi I. (2005) Van-e értelme az underclass kategória használatának? In Ladányi J. (szerk.) *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum, 470–476.

29 Csanádi G. – Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ta, és nagyon nehéz volt őt rábeszélni [másra]. Magyarul, amikor a könyvet megírtuk Csanádival és az Iván elolvasta, akkor úgy tartotta a hülyeségnek az egészet, ahogy volt. Aztán évekig vitatkoztunk rajta.

TELEPÜLÉSPOLITIKA

Mindig ott voltak a bajok, a cigánytelepeken. Hogy mi a cigánytelep, az is megérne egy külön misét. De mindig olyan helyen voltak [a bajok], ahol koncentráltan élnek cigányok. Ezeknek a konfliktusoknak a nagy része inkább vidéki volt, mint városi. És akkor elkezdett a falu érdekelni. Írtam is elég sok mindent erről az újrakörzetesítésről még a Gyurcsány-kormány alatt.³⁰ Nagyon nagy hibának tartottam, és próbáltunk érvelni emellett. De minden hatás nélkül.

Ugye ez egy kicsi ország, itt abszolút nem indokolható, hogy ne lehessen megközelíteni településeket, csak egynapi utazás után, mert olyan rettenetes a közlekedés. Nyugaton ez általában úgy van, hogy minél kisebb egy település, annál magasabb státuszúak laknak ott. A feketék meg a bangladesiek Londonban laknak, de az elegáns angol úr bevonatozik akár a Csatornától. Nálunk ez pont fordítva volt. Minél alacsonyabb státuszú valaki, annál inkább alacsony státuszú vidéken lakik. Na most eleve rásegíteni [erre], az tragédia. Itt az történt, hogy amikor a rendszerváltás után nagy munkanélküliség lett, akkor kiszorultak a városból a legszegényebbek. Először a város peremére, aztán az agglomerációba. Amikor ott is fölmentek a telekárak, onnan is kiutálták őket, és akkor ezekbe a gettósodó falvakba költöztek. Nem elég, hogy magas lett a munkanélküliség, hanem a munkanélküliek nem az újonnan létrejövő munkahelyek felé költöztek, ami a normális lenne, hanem éppen, hogy ellenkező irányba: elköltöztek onnan, ahol munkahelyek jöttek létre, mert el kényszerültek költözni. Azt gondolom, hogy ezt – ha egyáltalán korrigálni lehet –, akkor száz év [kell hozzá]. Ezt próbáltam mindig elmesélni a derék politikusoknak, akik közül a jobbak ezt meg is értették, csak az az önkormányzati lobbis olyan erős, hogy semmit nem lehet csinálni vele.

[Az a gyakorlat, hogy] hátrányos helyzetű körzeteket jelölnek ki. [...] Az EU-s pénzek úgy lettek elosztva, hogy minél lejjebb megyek a települési hierarchián, annál kevesebb települési pénzt kapott [a község], hacsak nem Orbán Viktor született abban a faluban. [...] Én ellene voltam, hogy a kistérséget határozták meg, mert egy kistérségen belül is hatalmas különbségek vannak. Ez nem olyan nagy ország, hogy szükség lenne erről így gondolkodni. Itt a települések a fontosak, illetve vannak települések, amelyek gettósodnak, elsősorban a Csereháton meg az Ormánságban. Ott azért sok mindent megért az ember. Amikor a gettósodó falvak, az elcigányosodó falvak összeérnek már, egy térséggé válnak. Én így beszéltem térségről és nem a kistérségről. A kistérség az az, hogy a redisztribúció hozzá van kötve ezekhez a településekhez, és ezért a kistérségi központ kapta a legtöbbet: ott készült a műkövel leburkolt főtér, jó esetben még valami fürmedvényes szökőkúttal, és semmi más. Próbáltam mondani, hogy ha azt a pénzt közlekedésre fordítanák, akkor rögtön sokkal jobban nézne ki a munkanélküliség.

30 Ladányi, J. (2004) Körzetesítés helyett esélyteremtés. In Deszpót G. – Diósi Á. (szerk.) *Fejéről a talpára – Ismeretek a cigányságról, a cigányságért*. Budapest: Fővárosi TEGYESZ, Önkönet, 103–108.

CSEREHÁT

Fontos volt, hogy a Cserehátra rátaláltam. Miskolcon voltunk, volt egy Borsodterv nevezetű megyei tervezőintézet. Az már arról a problémáról írt – akkor olvastam először erről hivatalos anyagot –, hogy elcigányosodnak ezek a települések, és a legjobb lenne ezeket odaadni a cigányoknak, és akkor ottan dalolhatják a dalaikat és táncolhatják a táncaikat. Ezen rettenetesen felháborodtunk. Ez még rendszerváltás előtt volt közvetlenül, akkor rettenetes gyorsan történtek a dolgok. Írtunk egy nagyon fölhevült cikket valamelyik újságba.³¹ Másnap megfenyegettek, harmadnap visszavonták a tervet.

És mindig az volt, hogy föl kéne menni. Mert én csak az adatokban láttam, hogy a Csenyéte a legrosszabb.³² De annyi dolgunk volt Miskolcon, amikor ez a gettóügy volt,³³ hogy nem volt időm fölmenni, bármilyen közel is volt. Aztán itt forgatott az EU-csatlakozásról valami filmet egy osztrák tévéstáb, és megkértek, hogy kísérem őket. Mondtam, hogy kíséri őket a nyavalya – nyár volt, meleg volt –, én nem kísérem őket. Ez ment, nem tudom, hány menetben. De aztán volt egy kutatásügyi miniszter Ausztriában – nem jut eszembe a neve [Erhard Busek] – ő fölhevült és megkért, hogy menjek velük. Nem volt mit tenni, azt mondtam, hogy jó, de akkor olyan helyre megyünk, ami engem érdekel. [A megbízóknak] kellett olyan település, amelyiket valószínűleg pozitívan fognak érinteni az EU-s pénzek, és olyan, amelyen abszolút lehetett látni, hogy ebből nem fog profitálni. Sőt!

Akkor elcipeltem szegényeket a Cserehátra, aminek nagyon megörültek, mert ilyet még nem láttak. Abszolút nem azt csináltuk, amiért odaküldtek minket. Az operatőr remek dolgokat filmezett, én pedig egy kicsit körülnéztem, és akkor láttam, hogy ez egy olyan méretű probléma, amit nem tudunk egyedül megoldani. A **Wallenberg Egyesülettel** együtt sem, pedig akkor az még jó volt. Akartunk csinálni egy aprófalú alapítványt. Ennek Csoóri [Sándor] lett volna az elnöke. De hát aztán annyit romlott a helyzet, a Csoórinak sikerült olyan dolgokat írni meg beszélni, hogy elég nehéz volt vele közösen csinálni alapítványt.³⁴

[Ezután a kezdeményezés] fokozatosan leszűkülte Csenyétére, amit én kudarcnak tartottam. De mindenestre ott volt terepnek, és ott nagyon sokat eltöketlenkedtünk. Lényegében mindent megpróbáltunk, amit ezekben az úgynevezett cigány felzárkóztatási programokban ma megpróbálnak, és teljes kudarcba fulladt a dolog. [...] Résztvevő megfigyelésnek hívhatom, de az, aki részt vesz a különböző programok kialakításában, az nem semleges kutató. Erről írunk.³⁵ A másik, amiről írunk, [az] ezeknek a programoknak a kudarc. Még azt se lehet mondani, hogy nem jó emberek dolgoztak benne: eleinte még szegény Solt Ottília is, Havas Gábor, aki egészen kiváló, Horváth Aladár, Liskó Ica, Szelényi Iván. Szóval nem akármilyen volt a társaság. És teljes kudarc – hát ezt próbáltuk meg leírni. A kutatásból volt egy kis pénz ott a terepen dolgozni. De hát az is másmilyen lett, mint amilyennek gondoltuk. Semmi baj, akkor le kell írni, hogy ezt gondoltam, és ma már ezért és ezért nem ezt gondolom.

31 Csenyéte iskolát, jövőt kér! A Wallenberg Egyesület Tényfeltáró Bizottságának jelentése (F. Havas Gábor, Horváth Aladár, Ladányi János, Liskó Ilona, Szelényi István [sic!]). *Magyar Nemzet*, 1989. október 2. 3.

32 Vö. Ladányi, J. – Szelényi, I. (2003) Historical variations in inter-ethnic relations: Toward a social history of Roma in Csenyéte, 1857–2000. *Romani Studies*, (13)1, 1–51.

33 Stépán B. (1989) Fegyvernyugvás a gettó-fronton. *Magyar Hírlap*, április 8. 3.

34 Vö. Radnóti S. (1992) Etnosz és demosz. *Holmi*, (4)6, 868–873.

35 Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.

ISKOLA

Azt szoktam mondani, hogy sok mindennel foglalkoztam, de mindig ugyanazzal. A társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójára voltam kíváncsi. De ennél sokkal prózaibb módon jut el az ember egy kutatáshoz vagy egy könyvhöz. Véletlenek sorozata. Én valahogy véletlenül rájöttem arra, hogy vannak olyanok, hogy telepek, amit nem tudtam. Újpesten nőttem föl, és azt hittem, hogy teljesen ismerem Újpestet. És Újpesten egy csomó telep van. Én egyiket se ismertem, mert az nagyon szelektív, hogy merre jár az ember. Már csak kutatásból ismertem meg.

Elmentünk Keményhez, hogy milyen érdekeset fedeztünk föl. Mondta, hogy ez egy gyakori dolog, de nagyon érdekes, mert soha senki nem írta meg ezt a telepi munkásság dolgot. Csak mindent dokumentáljunk le. Elkezdtük csinálni Csanádi Gáborral, nagy lelkesedéssel. Egyre több telepet találtunk, mígnem rájöttünk arra, valahol a Röppentyű utca környékén, Angyalföldön, hogy telep az egész világ. Hogy nem övezetesen fejlődik a város, hanem foltszerűen. Úgyhogy ez is egy empiriából eredő felismerés volt. Valahogy szereztünk pénzt. Kevés pénz volt, de pénz volt, és az nagy dolog volt.

Elkezdtük csinálni [a kutatást], és akkor betiltották a Keménnyel való [együttműködést]. Elkezdődtek – vagy folytatódtak – az ismert balhék, és betiltották a kutatást. Ott álltunk egy elkezdett kérdőívvel. Olyan gondosan csináltuk meg azt a kérdőívet, hogy soha többet életemben olyan gondosan kérdőívet nem csináltam. Volt egy Veres Judit nevezetű hölgy a Pedagógiai Kutatócsoportnál. Nagyon rendes nő volt, és maradt valami kutatási pénze. Mondta, hogy csináljunk valamit, mindegy, hogy mit, csak iskola legyen benne.

Engem az iskola egyáltalán nem érdekelt. Csanádit érdekelte. Jobban érdekelte, értett is hozzá. De hát azt mondtam, hogy mindenhol van iskola, hát mindegy, akkor csináljuk meg ugyanazt a kutatást, amit akarunk, csak írunk még az iskoláról valamit, és azt jó sokszor mondjuk el az előszóban meg az utószóban. Így kezdődött a kutatás, és időközben elkezdett engem is érdekelni. Pontosan tudom, akkor kezdett el érdekelni, amikor rájöttem, hogy a kisegítő iskolába – azokat akkor úgy hívták még – járó gyerekeknek a nagyobbik része nem értelmi fogyatékos, se enyhe, se súlyos mértékben, csak vagy szegény vagy cigány, vagy mind a kettő. A munkás származásúak aránya 99 százalék volt. És tudtam, hogy ilyen nincs, hát ezt meg kell nézni.³⁶

Tehát így csöppentem én is az iskolakutatásba. Ott is a rétegződés érdekelt minket, hogy hogyan szelektálódnak a gyerekek a különböző iskolák között meg az iskolákon belül. Ebből írtunk egy könyvet. Az utolsó pillanatban, amikor mentünk be a kiadóba aláírni a szerződést, fölhívott sírva a szerkesztő, hogy valami olyan csúnya dolog történt, hogy ő el se mondja. Hát utóbb kiderült, hogy az Aczél elvtárs nem engedte megjeleneni a könyvet. Hét évvel később jelent meg.³⁷ De a lényeg megjelent két cikkben a *Valóságban*,³⁸ amit sokkal többen olvastak el, mint különben elolvastak volna, mert hát mi még gyerekek voltunk.

Nagyon sokat tanultunk persze Ferge Zsuzsától iskolaügyben, bár ott is vitatkozunk. Zsuzsa azt mondja, hogy a középiskola visszaháramló hatása miatt olyan rétegzett az általános iskolai rendszer, amilyen, mi pedig azt mondjuk, hogy nem, hanem ez már születéstől kezdve így van: ez egy nagyon erősen rétegzett társadalom, amibe az iskola csak újratermeli az egyenlőtlenségeket. Ez volt a vita lényege.

36 Csanádi G. – Ladányi J. (1988) Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten. *Szociológia*, (17)1, 1–16.

37 Csanádi G. – Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

38 Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, (21)6, 30–44; Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Még egyszer a kisegítő iskolába járó gyerekekről. *Valóság*, (21)10, 97–98.

Rajzoltattuk a gyerekeket.³⁹ Csak azért, hogy miért ne rajzoljanak. [...] A felsősökkel fogalmaztattunk, az alsósokkal rajzoltattunk. A fogalmazás az egy teljesen használhatatlan anyag, mert a gyerekek elfelejtenek rajzolni, mire felsősök lesznek, viszont nem tanulnak meg írni. Úgyhogy az egy használhatatlan anyag volt, vagy legalábbis mi nem tudtuk mire használni. [...] Beszéltünk [Gerő] Zsuzsával, aki nagyon ért a gyerekrajzokhoz, csak ilyen tömegű rajzzal még soha nem foglalkozott. [...] Három különféle rajzot kértünk. Zsuzsa fogalmazta meg a kérdéseket: hogy hol lakik most, aztán képzelje el, hogy felnőtt, és hol fog lakni, a harmadik pedig, hogy hol szeretne lakni felnőttkorában.⁴⁰ Azt gondoltuk, hogy ezt nem fogják tudni: a második és a harmadik között különbséget tenni. De nagyon is tudtak. Aztán ezt dolgoztuk föl a lehető legegyszerűbben. Zsuzsának rengeteg munkája volt, mert ő kódolt. Amikor a Zsuzsa kódolt, az mindig nagyon nagy munka volt, és nagyon kvalifikált, mert ugye a kisegítőket is visszanéztük, az áttelepítési eljárást, és ahhoz végig kellett nyálazni az egészet. Ezeket mind Zsuzsa kódolta. Mi pedig igyekeztünk nagyon egyszerű, nagyon kemény változókat csinálni belőle. Senki ilyen nagy tömegben nem csinált rajzot, nem elemzett rajzot, kevés rajzos tanulmány is született. [...]

[Gerő] Zsuzsával is rengeteg vitánk volt, részben a kisegítő iskoláról is. Abban, hogy nagy disznóságok törtenek a kisegítő iskolák körül, semmi vita nem volt közöttünk, de Zsuzsa azt mondta, hogy ez megtörténik státusztól függetlenül. Ezen sokat vitatkoztunk, de ezek nagyon jó viták voltak. Teljesen mást csináltunk a rajzokkal. Mi igyekeztünk a legprimitívebb változókra leszűkíteni ezt az egészet, Zsuzsa ebben segített, meg az értelmezésben. Különösen [abban, hogy bevezette] az érzelmmel telített – nem érzelmmel telített [szempont]. Ezek nekünk az életünkben eszünkbe nem jutottak volna.⁴¹

[...] Eleinte nem akart semmi működni, semmi nem úgy volt, ahogy gondoltuk. Rá kellett jönni, hogy mi. Azért, mert amíg nem kapcsoltuk be a területiséget, egyik tábla sem működött, mert összeátlagolta a különböző területen lakókkal, értelmezhetetlen volt a dolog. [...]

Volt egy hihetetlen érdekes szituáció. Kiderült, hogy lebontják az állami telepet, ami nagy indulatokat gerjesztett, és a gyerekekre is hatott, ahogy lerajzolják ezeket a barakkokat. Lehet látni: virágot rajzol azért mellé, meg napsugarat, meg nem tudom, mit. És az olyan lakás, amilyenben gondolja, hogy felnőttkorában fog lakni, az esetleg szebb, de nem színez, nincs rajta ember vagy állat, nincs rajta virág vagy sokkal ritkábban van rajta.

[...] Akik az állami telepen laktak, azok egy kényszermobilitásos helyzetben voltak, míg a másik két helyen nem. [Azzal kapcsolatban], hogy hol fog lakni, általában bejön ez a szörnyű lakótelep, [...] valahogy gyűlöltek a gyerekek. Ennél jobb érvet a lakótelep ellen én nem is tudok mondani. Szinte senki nem akart ott maradni. A vágyaiban levő háznak nem rajzolt senki – vagy nagyon kevesen – lakótelepet: ezek voltak az immobilok, akik annyira kilátástalannak látták a helyzetet, hogy nem tudtak el[vonatköztetni]: oda, ahova raknak, ott fogok lakni.

39 A gyermekrajz-kutatás dokumentumait a 20. Század Hangja Archívum őrzi.

40 Valamivel később H. Sas Judit is hasonló szemléletű empirikus kutatást végzett felső tagozatos iskolások körében. Lásd az erről készült [virtuális kiállításunkat](#) és H. Sas Judit [interjúját](#).

41 Gerő Zs. – Ladányi J. – Csanádi G. (2006) *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*. Budapest: Új Mandátum.

Szóval így lett az iskolakönyv.⁴² Aztán húsz év után megkerestük a régi kiegészítő iskolásokat és visszamentünk interjúzni velük. Az elég érdekes, de abból csak egy cikk⁴³ lett, pedig többet megért volna. Én már nem akartam iskolával foglalkozni. Olyan sokan foglalkoztak iskolával, hogy [én már] nem akartam. Ferge Zsuzsán keresztül elkezdtünk Bourdieu-t olvasni, és kicsit úgy éreztem, hogy Bourdieu után már nagyon nehéz újat írni, esélyünk sincs rá. Szerettem volna tovább menni. Akkor már nagyon érdekelt a szegregáció.

Iván mindig jobban szeretett elméleti dolgokat csinálni, én meg mindig piszkáltam őt, hogy inkább valami empirikusát csináljunk. Aztán mindig meg tudtuk egyezni. De ez egy állandó piszkálás volt. Az Iván nagyon szeret elméletet csinálni, én meg nagyon nem. Akkor filozófus akartam volna lenni, hogyha elméletet szerettem volna csinálni.

[...] A külföldiek nagyon erősek voltak elméletben, és rettenetes gyengék voltak abban, hogy terepre menjenek. A magyar szociológiának a hatvanas években, hetvenes évek elején, amikor világszínvonalon volt a Szociológiai Intézet – most hihetetlennek tűnik, de tényleg így gondolom, hogy akkor világszínvonalon volt, annak ellenére, hogy nagyon nehezen lehetett hozzáférni könyvekhez, nehezen lehetett utazni, meg mindenféle nehézség volt – megvolt az a nagyon nagy erőssége, hogy mindenki terepre járt. Akármit csinált, az evidens volt. És ez nagyon jól össze lett kapcsolva az elmélettel és a „datakrancsolással”, tehát a statisztikai adatokkal való dolgozással. Ez nagyon fontos. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy szociológus lettem. Mert ha valaki matematikai statisztikát akar csinálni, akkor ahhoz nem kell szociológusnak lenni. Vannak, akik ennél sokkal jobban csinálják. Hogyha elméletet akar, azt is. Nagyon kis középszintű elméletek ezek, amiket mi tudunk produkálni. És a terepre is... ugye az antropológusok sokkal jobban mozognak a terepen. De hogy össze tudja egyeztetni ezt a hármat, ezt csak a szociológiától láttam, és ebben nagyon erős volt a magyar szociológia.

42 Gerő Zs. – Ladányi J. – Csanádi G. (2006)

43 Gerő Zs. – Csanádi G. – Ladányi J. (1996) A „megszüntette megőrzött” gyógyó. A kiegészítő iskola egy nyomonkövetéses vizsgálat tükrében. *Kritika*, 7, 8–12.

OLVASS SOKAT ÉS SOKFÉLÉT! 3.

STÍLUSOSAN ÖREGEDNI

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.1.87>

Azon meggyőződésünktől hajtva, hogy a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása árt a szakmának, évek óta közösen áttanulmányozunk és megvitatunk olyan tanulmányokat, amelyeknek semmi köze nincs ahhoz, amit kutatunk. Úgy is lehet ezt mondani, hogy munkánkban nem használható, felesleges műveket olvasunk. Ám eközben sokat tanultunk belőlük (s nem csupán erényeikből, de hibáikból is!), s úgy véljük, hogy talán érdemes ezekre a művekre felhívni mások figyelmét, ezért elhatároztuk, hogy beszélgetéseink után kritikai ismertetést készítünk, és ebben a rovatban közreadjuk.

Javaslatunk a következő: az itt következő művet (Hamermesh, Daniel S. – Kosnik, Lea-Rachel (2022) *Aging in Style: Does How We Write Matter?* IZA Discussion Paper, No. 15739)² ne csak azon kevesek olvassák el, akik többet szeretnének megtudni az USA közgazdászelitjének életéről vagy az öregedésről, esetleg arról, hogy miként lehet mérhetővé tenni (ha lehet) egy közgazdasági elemzés stílusát, hanem mindenki, aki élvezetét leli olyan kérdések felvetésében, amiről azt sem sejtette, hogy lehetséges ilyen kérdés, illetve hogyan lehet összeügyeskedni olyan adatbázist és mérési módszereket, hogy ezekre a kérdésekre választ is lehessen kapni.

A tanulmány az USA közgazdászelitjének az elitszaklapokban való publikációi alapján kiválasztott szuperciklusban vizsgálja, hogy vajon az öregedés során változik-e az írásstílus, és e két jelenség, egymással összefüggve, hogyan hat, ha hat, a szakmai sikerre. Egyfelől a kor előrehaladtával (önmagában és figyelembe véve a stílus változását is) nő-e a siker esélye, és vajon az alkotóerő fogy-e az öregedés során? Még azt is remélik, hogy e folyamatokat mozgató mechanizmusokat is (ha nem is alaposan, s még kevésbé teljességgel) vizsgálni tudják, tehát hogy a kreativitás fogy-e el vagy/és a technikai tudás avul-e el? Kortársaik és/vagy a következő generáció megünják műveiket vagy/és ők unják meg magukat?

Az adatbázis a legmagasabban jegyzett öt közgazdasági folyóirat 1969 és 2018 közötti számait tartalmazza: 16 827 publikáció, ami a nem-szakkikkek és a kevesebb mint öt művet szerzők tanulmányainak kigyomlálása után 12 814 cikkre és 1389 szerzőre redukálódott.

A „szakmai életkort” a karrier kezdetétől (a PhD megszerzésétől) számították.³ A kor hatásának elemzését jól szolgálja, hogy egy kohorszot (az 1969–1978 között tudományos pályájukat elkezdők) külön is vizsgáltak. Ez az a kohorsz, akiknek a teljes alkotói élete elemezhető. Mivel az adatbázis mérete nem teszi lehetővé

¹ HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

² Elérhető: <https://docs.iza.org/dp15739.pdf> [Letöltve: 2024-04-02].

³ Mellesleg kishazánkban a PhD (kandidátus!) cím elnyerése mellett van még egy cím (MTA doktor), tehát ha valaki akarja, az alkotói életutat itt is kettémetszheti, és az itt olvashatónál is finomabb elemzést is csinálhat.

több kohorsz összehasonlítását, ezért a szerzőknek be kellett érniük annyival, hogy a teljes mintán talált összefüggések érvényességét ellenőrizték e kohorsz segítségével. Ez igen helyénvaló igyekezet, de kérdés, hogy a periódushatás évtizedekre való felosztás által történő közelítése mire jó, hiszen maguk a szerzők is utaltak ilyen hatásokra (erősen nő a szószátyárság: az átlagcikk szószáma háromszorosára nőtt a vizsgált időszak alatt), és nő a sokszerzős alkotások gyakorisága. És nyilván vannak nem mért periódushatások is, mint esetleg a témák divatosságának változása, a szerkesztők által elvárt publikálási paraméterek (növekvő sztenderdizálás?) szigorodása stb.

A szerzőkről az adatbázis tartalmazza továbbá a nemet (a nők aránya 0,7%-ról közel 6%-ra nőtt a vizsgált időszak alatt), az anyanyelvet (az angol 70% feletti értékről csökkent 44%-ra az időszak utolsó évtizedében). A cikkekről megtudható a szerzőik száma, a hosszuk és a témájuk (JEL-kód⁴ szerint öt csoportba osztva).

A termelés mértéke az adott elitkörben megjelent cikkek számával (ami legalább öt kellett, hogy legyen, hogy egyáltalán bekerüljön valaki az elitbe), az alkotás hatása pedig a hivatkozások számával van becsülve. Tisztában voltak a hatás nagyságának a hivatkozások számán keresztül történő becslése bizonytalanságával, de közvetett érvek alapján (például a hivatkozásszám jól korrelál a fizetésekkel, a tanszéki/intézményi rangsorokkal), továbbá mert ők sem tudtak jobb megoldást, maradtak az ilyen becslés mellett.

Ami pedig a stílus mérését illeti, három érzelmi elemet próbáltak azonosítani a szövegekben: mennyire pozitív/negatív, magabiztos/bizonytalan (*certainty/tentativeness score*), jelen-/múltorientált a hangvétel. A szövegelemzéshez mások által készített, az adott dimenziót közelítő szótárakat használtak oly módon, hogy azokat a közgazdaságtani tartalomnak megfelelően alakították át. Például egy közgazdasági elemzés során nincs érzelmi töltete az „átlagos”, a „korlát” (*limit*) vagy a „regresszió” szavaknak, amik egy sztenderd szótárban negatív jelentésűek, s ennek fordítottja igaz a „természetes”, az „érték”, és az „érvényesség” szavakra. Ízelítőnek néhány példa a szótárból, amit a mű megírása során az egyes szövegek stílusának mérésére használtak. Pozitív: optimális, kielégítő, megjavít; negatív: rossz, elvetett, információhiány.⁵ Biztos: nyilvánvaló, meggyőző, korrekt; bizonytalan: késéges, olykor, talán.⁶

A tanulmányok stílusának jellemzésére az ellentétes tartalmú szavak számának különbségét használták. Összességében a tanulmányok jobbra negatívak, bizonytalankodók és jelenorientáltak voltak, olyanok, amit egy izgalmas tanulmánytól el is vár az Olvasó: vagyis a művek kritikusak, vitathatók és friss trendekre vonatkozó elemzések voltak.

A kor és a stílus változásának összefüggését verbalizálva azt mondhatjuk, hogy az alkotói életúton előrehaladva a szerzők egyre jobban megérteni vélik a világot, de magabiztosságuk eközben alábbhagy. A jelenorientáltság mértéke és a kor növekedése nem függ össze, kivéve a kiszámú idős alkotót, akik körében a múltorientáltság felerősödött. A szerzők és a művek jellemzőinek hatásai közül csak egyet említünk: a többszerzős művek pozitívabbak, jobban bíznak az igazukban és nem olyan jelenorientáltak, mint az egyszerezős művek. Mintha az akolmeleg növelné az alkotók önbizalmát.

Az alkotások hatása csökken az alkotó öregedésével. A tanulmány szerzői tudván tudták persze, hogy mivel a hivatkozás időpontja ismeretlen, no meg a hivatkozások megszületése is nagyon ingadozhat, és ezért a korral való összefüggés is csak nagyon bizonytalan lehet, de az összefüggés ereje olyan nagy, hogy igazolva

4 A *Journal of Economic Literature* kódrendszere a közgazdasági szakirodalom osztályozásának általánosan elfogadott módszere.

5 De például minimum vitatható, hogy mit keres a negatív tartalmú fogalmak között a „munka” fogalma.

6 A jelen- vagy múltorientáció azonosítása egyszerűen az igeidő használatán keresztül történt.

látták az öregedés okozta kikopás létét. Ez a trend felerősödik olyan tanulmányok esetében, amelyek nagyon pozitívak, magabízók és jelenorientáltak, vagyis az önmarcangolás, a bizonytalanság és a hosszabb időtáv nagyobb jövőt ígér egy alkotás számára. Másként, az ilyen alkotások öregednek a legszebben. Ugyanígy hat, ha a szerző sokszor publikált elitfolyóiratokban. Az persze, hogy ez azért van-e, mert amit közreadott az mind jó-e (sőt egyre jobb-e) vagy a hírnév, amit az itt történő megjelenés eredményez öngerjesztő hatású-e (esetleg a szerkesztők favoritizmusa által is gerjesztve van!), nem tudható, illetve esetleg szét sem választható, de tény, hogy jó helyen sokat publikálni, az szaporítja a hivatkozások számát.

Az alkotók a kor előrehaladtával valóban kevesebbet alkotnak, kivéve, ha korábbi műveiket sokan és sokszor hivatkozzák, mert akkor kevésbé kezdik elunni magukat vagy/és belefáradni az alkotásba. Ami az alkotók korai időszakának stílusának a hatását illeti, ha olyan művek születnek, amelyeknek igazában a szerző erősen hisz, ugyanakkor tudatában van annak, hogy sok a megválaszolatlan kérdés még, nos, legerősebben ez növeli meg a későbbi nagy művek születésének esélyét.